

התפילה והפיוט במחזור נירנברג

1

תפילה ופיוט במחזור נירנברג

מאת

יונה ואברהם פרנקל

ירושלים, שבט תשס"ח

תוכן העניינים

6

חלק א: התפילה

מבוא: נוסח התפילה של מחזור נירנברג הוא האשכנזי המזרחי 6; נוסחי תפילה מסוף נשמת עד לברכו 8; מברכו עד העמידה 10; עמידת שחרית של שבת 14; עמידה של יום טוב 15; על הנסים של חנוכה 16; הוצאת ס"ת במנהג המזרחי 16; עמידת מוסף של שבת 16; עמידת מוסף של יום טוב 17; עמידת מוסף של שבת ר"ח 18; עמידה של יום חול 18;

22

חלק ב: הפיוטים

22

מבוא: השכבות ההיסטוריות של מחזור נירנברג

23

התקופה הקדם-קלאסית במחזור נירנברג

הברכה "אשר בגלל אבות" 23; הקינה "אז בחטאינו חרב מקדש" 24; פיוטי תרגום 25; אזהרות 28; מפיוטי יוסי בן יוסי: התקיעתא 28;

30

התקופה הקלאסית שבא"י במחזור נירנברג

מעריבים 30; יניי 31;

אלעזר הקלירי 32; קדושתאות 32; שבעתות 36; קרובת י"ח (וקרובת י"ד) 37; הושענות 38; יוצרות 40; קינות 41;

43 **פייטני דרום איטליה הקדומים במחזור האשכנזי**

אמתי בן שפטיה 44;

46 **פייטני איטליה במחזור האשכנזי – הדורות הבאים**

שלמה הבבלי 46; משה בן קלונימוס 50; קלונימוס הזקן 50;

משולם בן קלונימוס 51;

52 **תקופת הפיוט האשכנזי – השלב הראשון**

שמעון בר יצחק 52;

56 שני פייטני "יבוא" לאשכנז:

57 בנימין בן זרח

גופי יוצר 57; אופנים 58; זולת 59;

59 יוסף טוב עלם

מעריבים 60; יוצרות 61; קדושתא 63;

63 **תקופת הפיוט האשכנזי – השלב השני**

64 שני פייטנים אשכנזיים:

64 מאיר בר יצחק ש"ץ

קרובות 64; יוצרות 65; מעריבים 67; פיוטי תרגום 69; רשויות

בשמחת תורה 69;

69 מנחם בן מכיר

מגמות פייטניות 70

71 **זכרון של גזירות תתנ"ו (ואחרות) במחזור נירנברג**

72 קינות

72 שבתות בין פסח לעצרת

אהבות 74; זולתות 74; גאולות 75;

76 **תקופת הפיוט האשכנזי – השלב המאוחר**

76 מחברי גאולות באשכנז

76 חיים פלטיאל מאחרוני הפייטנים במחזור נירנברג

78 **נספח**

78 פיוטי קריאת התורה של שבת חתן

80 פיוטי שבת של ברית מילה

81 **מפתח הפיוטים (בחלק ב')**

96 **חלק ג: הסליחות**

פרק א: מעמדי הסליחות וסדר הסליחות במחזור נירנברג

96 1. מעמדי הסליחות

97 2. התגבשות סדרי סליחות מיוחדים לפי מועדים שונים

98 3. מעמדי הסליחות וסידורן במחזור נירנברג

108 **פרק ב: המקורות של הסליחות במחזור נירנברג**

110 1. סליחות קדומות שהגיעו לכל קהילות איטליה, אשכנז וצרפת.

110 2. סליחות של פייטני איטליה.

3. סליחות של פייטני אשכנז בני המאה הי"א – ובתוכן קבוצת משנה גדולה של

סליחות אירופיות אנונימיות שנתחברו קרוב לוודאי עד סוף המאה הי"א. 112

4. סליחות של פייטני אשכנז המערבית בני המאות הי"ב והי"ג. בהקשר זה יש

לשים לב לקבוצה גדולה של פייטנים בני אשכנז שסליחותיהם נעדרות לגמרי

ממחזור נירנברג. 115

5. סליחות של פייטני מזרח אירופה בני המאות הי"ב והי"ג, וביניהן קבוצה של

סליחות אשכנזיות-מזרחיות אנונימיות. 116

6. סליחות פייטני צרפת וספרד והשפעתם על הפייטנות המזרח אירופית. 119

7. סליחות של פייטנים הקרובים לארצות הביזנטיות (יון או רומניא) 122

124 **מפתח הסליחות (של חלק ג')**

137 **רשימה ביבליוגרפית**

חלק א: התפילה

מחזור נירנברג נכתב בשביל הפיוטים (כולל הסליחות) שבו, וזה עיקר מעשהו של המחזור, כ-98% ממנו, אבל צדקה עשה אחד הסופרים של המחזור עם שליחי הציבור המשתמשים בו בבית הכנסת בשבתות המצויינות, במועדים ובתעניות ציבוא והוא הקל עליהם והוסיף בשבילם גם חטיבות תפילות-קבע שונות, וכך לא יהא חייב שליח הציבור לדלג מסידור למחזור וממחזור לסידור פעמים רבות מדי. בחטיבות תפילה אלה נדון תחילה, לפני שנפנה לעיקר ענייננו – הדיון על פיוטי המחזור.

מבוא: נוסח התפילה של מחזור נירנברג הוא האשכנזי המזרחי

בימים שבהם נכתב מחזור נירנברג¹ נהגו בארצות גרמניה, אוסטריה, בוהמיה ובארצות הסלאוויות שבהם ישבו יהודים באותה עת שני מנהגי תפילה אשכנזיים. בחלק המערבי של גרמניה עד לגבול צרפת נהג "מנהג הריינוס", הוא מנהג אשכנז העתיק, ואנו נכנה אותו "המנהג המערבי". בגרמניה התיכונה והמזרחית ובארצות המזרחיות יותר² נהג מנהג התפילה שנכנה אותו "המנהג המזרחי".³ ההבדלים בין שני המנהגים אינם גדולים ומי שאינו בקי בפרטיהם טוב יעשה אם יזכור ארבעה סימנים מובהקים וקלים לזיהוי שבהם נבדלים המנהגים זה מזה:

- (א) במנהג המערבי נאמרות ברכות התורה לפני ובסמוך לפרשת התמיד ובמנהג המזרחי הן נאמרות מוקדם יותר, לפני ברכות השחר.
- (ב) במנהג המערבי סדר הוצאת ספר התורה בשבתות וימים טובים אינו אלא "גדלו ליי אתי ונרוממה שמו יחדיו" ושני פסוקי "רוממו יי אלהינו" ובמנהג המזרחי מתחילים ב"אין כמוך" וממשיכים בשאר הפסוקים ככתוב בסידורים הנפוצים.
- (ג) במנהג המזרחי יש הוספות בתוך החטיבה למוצאי שבת הפותחת ב"ויתן לך" ובסופה קטע אגדה מן התלמוד (מגילה לא) וכל זה חסר במנהג המערבי.

¹ לפי הקולופון שבמפתח ג' 169 נסתיימה מלאכת הכתיבה באלול צ"א, כלומר בשנת 1331.

² אוסטריה, בוהמיה ושאר הארצות הסלאוויות.

³ ובספרות הוא מכונה לעיתים "מנהג כנען", מנהג אוסטרייך, ובתקופת מאוחרות יותר – מנהג פולין.

(ד) שני המנהגים חולקים באשר לפסוקי "אבינו מלכנו" בימים הנוראים.⁴ המעייין בנושאים אלה במחזור נירנברג ימצא: (א) כיוון שהסופר ויתר על תחילת תפילת שחרית ומתחיל במפתח א2 ב"האל בתעצומות עוזך", אין לדעת מה סבר באשר למקום ברכות התורה בהשכמה. (ב) לאחר קדיש תתקבל במפתח א5 מובא סדר הוצאת ס"ת לשבתות וימים טובים ויש בו "אין כמוך", "מלכותך מלכות כל עולמים" ושאר פסוקים עם "שמע ישראל" ורק בסופו "גדלו ליי אתי" וכו', הכל כמנהג המזרחי. (ג) במחזור נירנברג אין סדר התפילה של מוצאי-שבת ויו"ט ולכן גם אין חטיבת "ויתן לך" כולה. (ד) במפתח א146 נרשמו "אבינו מלכנו" בסוף שחרית לר"ה ויש בהם, למשל, "א"מ מלא ידינו מברכותיך, א"מ מלא אסמינו שבע" (ועוד כמה פסוקים) כבמנהג המזרחי ובניגוד למנהג המערבי. (ה) מי שאינו משתכנע ממימצא זה יצרף אליו את העובדה הבאה⁵: במנהג המזרחי נוהגים לומר את הפיוט "ונתנה תוקף" לא רק בראש השנה אלא גם במוסף של יום הכיפורים, וזאת בניגוד למנהג המערבי, שבו אין אומרים "ונתנה תוקף" אלא בר"ה בלבד. והנה במפתח א58 במוסף של יום הכיפורים יש "ונתנה תוקף" כבמנהג המזרחי. מכאן⁶ מוכח ללא כל פקפוק שהעורך של מחזור נירנברג התפלל לפי סדר התפילה של המנהג המזרחי ולפי זה נראה ודאי שהוא היה בן איזו קהילה בחלק המזרחי של גרמניה או אוסטריה או בוהמיה. בינתיים אין לנו נקודת אחיזה מדוייקת יותר איפה נוצר מחזור נירנברג.⁷

בקביעה המוחלטת על אודות ההבדלים בין מזרח למערב במנהגי אשכנז יש - כאשר מדובר על ספר תפילה מן המאה הי"ד - אנכרוניזם מסויים ונבאר זאת: נוסח התפילה של המנהג המזרחי לא היה קבוע לגמרי במאות י"ד-ט"ו והגיע לקביעות גמורה רק עם ימי הדפוס במאה הט"ז, ולכן הקביעה, שהיא נכונה ודאי, שמחזור נירנברג מייצג את המנהג המזרחי עוד אינה מאפשרת לנו לדעת מראש ובמדוייק כיצד גרס המחזור במקומות שונים בתפילה.

לכן ננסה להלן לבדוק בתפילות הקבע שבמחזור נירנברג כמה ענייני נוסח. נוכל לברר (בקצרה) להלן שני סוגי תופעות: (א) עניינים המיוחדים למנהג המזרחי, (ב). עניינים

⁴ עיין במחזור ראש השנה, עמ' 131.

⁵ השייכת לפיוטים ולא לתפילות הקבע. ועיין גם להלן בהערה 42.

⁶ ומעודיות רבות באשר למבחר הפיוטים שנדון בהם להלן במפורט.

⁷ לדאבונו חוקרים שונים של מחזור נירנברג כנראה לא ידעו דבר על פרטי מנהג התפילה האשכנזי-המזרחי, ולכן איתרו את מקום הולדתו של המחזור באזורי גרמניה שאי אפשר שהמחזור ייוצר שם.

שבהם נוסח מחזור נירנברג מבהיר נוסחי תפילה של מנהג אשכנז בכלל (ולאו דווקא של המנהג המזרחי). ונתחיל עם תחילת המחזור.

נוסחי תפילה מסוף נשמת עד ברכו

1. במפתחים א8-2 מביא המחזור את תפילות הקבע⁸ של שבת רגילה, שבת ראש חדש ורגלים, וזאת כדי שלשליחי הציבור, המביאים לפני קהלם את הפיוטים למועדים אלה, תהיינה תפילות הקבע זמינות בקלות. הסופרים⁹ כמובן שקלו מה מתפילות הקבע יש להעתיק מן הסידורים למחזור, וכיוון שהפיוט הראשון בשחרית הוא בדרך כלל היוצר שלאחר ישתבח (וברכו), מובאות תפילות הקבע¹⁰ מ"ברכו" של שחרית ואילך.¹¹ והנה מחזור נירנברג פותח במפתח א2 ב"האל בתעצומות עוזך" שלקראת סוף "נשמת". ואין כאן דבר מקרי שהרי גם בשחרית לראש השנה, במפתח ב138 ובשחרית של יום הכיפורים במפתח ג16 (אף על פי שאולי מדובר על סופר אחר שכתב שני מפתחים אלה) מובאת החטיבה מ"האל בתעצומות" עד אחרי "ברכו" לפני ההצגה החגיגית של פיוטי היוצר.

מכאן יש להסיק שבקהילתו של כותב המחזור, שליח הציבור, ששר לפני שולחיו את פיוטי היום ואת תפילותיו, ירד לפני התיבה ל"האל בתעצומות עוזך" בכל הימים שבהם אמרו פיוטים.¹² מנהג זה כנראה לא נזכר בין כותבי מנהגי אשכנז: בס' המנהגים של ר"א טירנא, המייצג המובהק של מנהגי המנהג המזרחי, נאמר שבשבת "ש"ץ מתחיל שוכן עד", "וש"ץ מתחיל האל בתעצומות בשלוש רגלים", "ביום ר"ה משכים שליח ציבור ומתחיל המלך יושב".¹³ מנהגי ר"א טירנא נכתבו קרוב למאה שנה אחרי מחזור נירנברג ואפשר שיש כאן עדות שהמנהג המזרחי הלך והתפתח אך אפשר גם שבאיזורים שונים

⁸ שחרית, הוצאת ס"ת, ומוסף.

⁹ גם בכתיבת מחזורים אחרים.

¹⁰ יוצר אור או המאיר לארץ או הכל ידוך.

¹¹ ותפילות ההשכמה, הזמירות, ונשמת נאמרו על ידי שליחי הציבור ככל הנראה מסידור.

¹² לכאורה נהגו כך גם בשבתות המצוינות שיש בהן יוצר אע"פ שאינן מועד, אך הדבר לא נאמר במפורש במחזור.

¹³ ושלוש קביעות אלה הוא מה שנהוג עד היום ב"מנהג פולין".

של מזרח אירופה היו מנהגים שונים כבר בימי כתיבת מחזור נירנברג.¹⁴

2. בשורה הראשונה של המחזור הוא גורס "הגבור בנצח",¹⁵ וכן הוא בשחרית לשבת בשני סידורים של המנהג המזרחי¹⁶ וייתכן שיש כאן תכונה מיוחדת נוספת לנוסח המנהג המזרחי.

3. בחטיבה זאת של תפילות הקבע מציע מחזור נירנברג גם את החלופות לפעלים תתהלל וכו'. הסופר כתב כך ולא פירש:

בפי	ישרים	תתהלל	תתרום
ובדברי	צדיקים	תתברך	תתברך
ובלשון	חסידים	תתרום	תתקדש
ובקרב	קדושים	תתקדש	תתהלל

נראה ודאי שהוא רוצה לומר שבמקום הטור השלישי (תתהלל וכו') לעיתים - ואין רמז מה פירוש "לעיתים" זה - יש לומר את הכתוב בטור הרביעי (תתרום וכו'). כבר במאה הי"ג ידוע שבאשכנז אמרו את הטור הרביעי (ולא השלישי) בראש השנה¹⁷ ונראה שסופר מחזור נירנברג מתכוון לכך.¹⁸ בנושא זה אין הפרש בין המנהג המזרחי למערבי.

4. כדרכם של סופרי המחזורים שמביאים רק קצת מתפילות הקבע, כך גם דרכו של סופרנו שהוא לפתע מדלג על קטע של תפילת קבע,¹⁹ וכאן הוא מדלג עד לברכה שבסוף ישתבח. בברכה גורס סופרנו "בתושבחות" וכן הוא בעשרות עשרות כי"י של סידורי אשכנז לכל ענפיהם והוא הנוסח המקורי.

5. בחצי הקדיש כותב הסופר "ותושבחתא" והוא נוסח נדיר ביותר בכי"י אשכנז ואולי מקורו בטעות סופר.

¹⁴ לא נדון כאן במה שנהוג במנהג המערבי ומה שמובא בשם מהר"ם מרוטנבורג (ספר כלבו סימן לו ועוד), עיין על כך במחזור סוכות עמ' יג.

¹⁵ ואין כאן טעות סופר שהרי כך הוא גם בקטע המקביל לר"ה ויו"כ שהזכרנוהו לעיל.

¹⁶ כ"י סינסינטי 3/652 משנת 1393 וכ"י ותיקן 323 ללא תאריך, ונזכיר כי"י אלה להלן כמה פעמים.

¹⁷ עיין מחזור ויטרי, מהדורת אריה גולדשמידט, עמ' רע"ד בהערות.

¹⁸ במפתחים ב138 וג16 מובא במפורש שכך אומרים בימים נוראים ולכן לכאורה מיותר היה להביא במפתח א2 עניין זה. כנראה מדובר כאן על סופרים שונים.

¹⁹ כנראה הוא נאמר על ידי הקהל (כולל החזן כיחיד) ולא - בקול רם - על ידי החזן.

מברכו עד העמידה

6. ביום שבו אומרים פיוט של יוצר, אומרים בכל מנהגי אשכנז, בהמשך לברכת יוצר אור ובורא חושך, קטע מתפילתם הקדומה של בני ארץ ישראל "אור עולם באוצר חיים אורות מאופל אמר ויהי" והוא מובא כמובן גם על ידי סופרנו,²⁰ אלא שנוסחו כאן "אור מאופל" במקום "אורות מאופל".²¹ נוסח זה נמצא גם בכ"י הספרייה הבריטית Add. 45962. שהוא סידור קדום (וחשוב) של המנהג המזרחי ואולי יש לנו כאן שריד של נוסח מקורי של מנהג זה.

7. במפתח א2, עמ' שמאלי, מובא נוסח תפילות הקבע של ברכת היוצר החל ב"המאיר לארץ".²² בסוף קטע זה גורס המחזור "ועל מאורות שעשית"²³ וכן הוא בסידור המנהג המזרחי, כ"י ותיקן 323 (הנ"ל) ולא ברור אם יש כאן ט"ס או שריד של נוסח מקורי של המנהג המזרחי.

8. בקטע המתחיל "תתברך צורנו" גורס המחזור "רצון קוניהם" (במקום "רצון קונם") וזהו הנוסח המקורי של מנהג אשכנז.²⁴

9. רוב כתבי היד של מנהגי אשכנז הקדומים מביאים את הפעלים "ומברכין ומשבחין" וכו' עם נון סופית ונראה שזה היה נוסח אשכנז הקדום.²⁵ מחזור נירנברג הוא מכתבי היד הקדומים ביותר המביא כאן את הפעלים במם סופית ועדיין אין עניין זה מוסבר.

10. מחזור נירנברג גורס "קדושה כולם כאחד" וגם זה די נדיר במנהגי אשכנז.²⁶

11. כידוע, הקטע בברכת יוצר אור שבין שני פסוקי הקדושה (קדוש קדוש וברוך כבוד ה') נוסחו הוא בדרך כלל

והאופנים וחיות הקדש ברעש גדול

מתנשאים לעומת שרפים לעומתם משבחים ואומרים

אך לאחר שאומרים פיוט של אופן נוהגים באשכנז כולה לשנות ולומר במקום הנוסח

²⁰ בסוף העמוד הראשון של המחזור, שהוא מפתח א2, עמוד ימין.

²¹ ואין כאן ט"ס שכן הוא גם בקטעים המקבילים לר"ה וי"כ הנ"ל.

²² בשביל יו"ט שחל ביום חול.

²³ במקום "ועל מאורי אור שעשית".

²⁴ כך הוא בקטעי גניזה, בנוסח שאר עדות ובנוסחי אשכנז ואפילו בדפוסים קדומים, ועיין בסידור "עבודת ישראל".

²⁵ וכן הוא להלן בכמה וכמה מחטיבות תפילות הקבע.

²⁶ רוב כתבי היד אינם מנוקדים ולכן קשה לקבוע כיצד הבינו מלה זאת.

השגור:

והחיות ישוררו וכרובים יפארו ושרפים ירנו ואראלים יברכו
פני כל חיה ואופן וכרוב

לעומת שרפים לעומתם משבחים ואומרים²⁷

במחזור נירנברג²⁸ חסרות המלים "והחיות...ירנו" ולכן נוסח התוספת הוא קצר:

ואראלים יברכו ופני כל חיה ואופן וכרוב לעומת שרפים

לפי נוסח זה נזכרת כל אחת מלהקות המלאכים רק פעם אחת.²⁹ שוב לפנינו תופעה

שאפשר שמחזור נירנברג שמר שריד מן המנהג המזרחי הקדמון, שריד שבתקופה
מאוחרת יותר נעלם, וזאת כשהמנהג המזרחי כנראה התאים עצמו יותר למנהג המערבי.

12. חטיבת ברכת היוצר לשבת מקומצת מאד במחזורים³⁰ ומניחים ששליחי הציבור

אומרים מ"והכל יודוך" עד סוף הפיוט "אל אדון" מתוך סידור, ולכן הסופר מביא רק את

הקטע "לא אל אשר שבת מכל המעשים" עד "יפארוך סלה", וזאת במקביל ל"המאיר

לארץ".³¹ הנוסח של המשפט הראשון של פיסקת "לא אל אשר שבת" הוא "מכל מעשיו"

במקום "מכל המעשים" השגור, וכך הוא גם בסידור של המנהג המזרחי ותיקן 323.

למרבה ההפתעה כך הוא גם בשלושים! (מתוך חמישים ושלושה) סידורים צרפתיים.³²

אפשר שיש לנו כאן דוגמה לתופעה שנפגוש בה עוד להלן שהמנהג המזרחי מושפע לא

מעט ממנהגי צרפת.³³

13. מחזור נירנברג כמובן גורס "ביום השביעי נתעלה" (ולא "התעלה") והוא הנוסח

הנכון והמקורי של כל בני אשכנז³⁴ עד שבמאה הי"ח "תיקנו", כלומר ביטלו, נוסח נכון

זה.³⁵

14. בסוף הקטע גורס מחזור נירנברג "ועל מאורות שעשית" במקום "ועל מאורי אור

²⁷ והיו חילוקי דעות בין הקהילות אם לומר פיסקה זאת בר"ה ובשביעי ובשמיני של פסח, אך לא נדון בזה כאן.

²⁸ וכן הוא בסידור המנהג המזרחי סינסינטי 3/652- (הנ"ל) שנכתב כששים שנה לאחר מחזור נירנברג.

²⁹ בעוד שבנוסח הנפוץ יש כפילות.

³⁰ כך הוא גם במחזור וורמס.

³¹ אין להעלות על הדעת שכאשר אומרים פיוטי יוצר, כלומר בשבתות המצוינות או בשבת שבתוך הרגלים לא אמרו "הכל יודוך", שהרי הסופר רומז לזה עשרות פעמים להלן בסוף פיוטי גוף היוצר לשבתות.

³² וכן הוא בכ"י אשכנזי מערבי אחד.

³³ כנראה גם בגלל גולים שהגיעו מצרפת במאה הי"ד היישר למזרח גרמניה ולארצות הסלאוויות.

³⁴ ובעבר גם של מנהג צרפת.

³⁵ עיין במפרשי הסידורים המצויים.

שעשית" השגור, וכן הוא בשני הסידורים של המנהג המזרחי הידועים לנו מלעיל.³⁶ ושוב, אולי כאן שריד לנוסח של המנהג המזרחי העתיק והמקורי.

מכאן³⁷ מביא מחזור נירנברג במלואם את תפילות הקבע לשבת ורגלים עד לפני אמירת ההלל.

15. גם כאן גורס מחזור נירנברג "ותושבחות ישמיעו" והוא הנוסח המקורי של כל מנהגי אשכנז.

16. לפני ברכת יוצר המאורות גורס מחזור נירנברג "ואור חדש על ציון..." עם וו החיבור וכן הוא בעוד שני כי"י המנהג המזרחי ובארבעה כי"י המנהג המערבי, ואין תופעה זאת מבוררת עדיין.

17. תבנית דומה לכאורה, ורק לכאורה, יש לנו כמה שורות להלן, בברכת אהבה רבה: במקום "אבינו מלכנו בעבור אבותינו שבטחו בך" יש במחזור נירנברג ובעוד 4 כי"י המנהג המזרחי³⁸ "אבינו מלכנו בעבור **כבוד שמך ובעבור** אבותינו שבטחו בך", אלא שכאן יש לנו המימצא הבא: נוסח מורחב זה יש גם בשני קטעי גניזה, במחזור חלב (ארם צובה) ובעוד כמה עדות. כאן עולה על הדעת מה שכתב צונץ³⁹ שהמקור העתיק ביותר של מנהג הארצות הסלאוויית הוא בתפילתם של יהודים שהגיעו לארצות הסלאוויית מביזנץ, ושמנהג אשכנז לאחר זמן בא מן המערב והשתלט על מנהג זה כמעט לגמרי ורק שרידי שרידים מזכירים שלב עתיק כל כך. לפי זה שמא התוספת "בעבור כבוד שמך" היא שריד כזה.⁴⁰

בשורה הבאה גורס מחזור נירנברג "ותלמדם חוקי חיים תחונינו ותלמדנו" וחסרה המלה "כן" שבנוסח השגור. מלה זאת חסרה ב15 כי"י אשכנז המערבי, ב5 כי"י של אשכנז המזרחי וב11 כי"י צרפת ובמקרה זה נראה לומר ששני נוסחים סובבו באשכנז במשך שנים אלה.⁴¹

18. במחזור נירנברג גורס "קבצנו ותוליכנו קוממיות לארצנו" אבל "קבצנו" חסר בנוסח השגור, ועדיין לא ברור מנין הגיע נוסח זה וכיצד נעלם.

19. במחזור נירנברג מובא הנוסח המיוחד של "על הראשונים" בשביל יום שאומרים בו

³⁶ סינסינטי 3/652 וותיקן 323, וכן הוא בסידור צרפתי אחד.

³⁷ מפתח א3, עמוד ימני.

³⁸ ובשלושה כי"י של המנהג המערבי.

³⁹ Ritus p. 72. ועיין בעיקר בתיאורים בעמ' 73.

⁴⁰ שזלג גם למספר מועט מאד – שלושה מתוך למעלה ממאה – כתבי יד מערביים.

⁴¹ לא ברור כיצד נולד הנוסח המקביל, שהרי – כנראה – אין לו מקור בשום עדה אחרת.

פיוט זולת. בולט לעין שאין כאן שינוי של "אמת ויציב" כי לפי מנהג אשכנז המזרחי אין משנים אלא את החלק השני.⁴²

20. מחזור נירנברג גורס ב"עזרת אבותינו": "מלך גואל עוזר ומושיע" בעוד שהנוסח השגור הוא "מלך גואל ומושיע". זהו נוסח נדיר, הנמצא עוד באיטליה הקדומה⁴³ ובסידור אשכנז⁴⁴ שנכתב באיטליה ומושפע מנוסח בני רומא וגם בסידור אשכנז⁴⁵ שאין לו כל ייחוד, ולכן התופעה עדיין אינה מוסברת.

21. עניין תמוה ולא פתור הוא הנוסח שבמחזור נירנברג "על זאת שבחו אהובים, גאולים רוממו לאל, ונתנו ידידים זמירות...". הוא נמצא בכ"ס 20 – מתוך מאה – כי"י אשכנז מאוחרים⁴⁶ ובשמונה – מתוך 14 – כי"י המנהג המזרחי.⁴⁷ ואין התייחסות לעניין בשום מקום שראיתי.⁴⁸ הנוסח "אהובים גאולים ורוממו לאל" נמצא ב"סדר חיבור ברכות"⁴⁹ ולפי זה תמוה הוא שהנוסח מופיע באשכנז רק בתקופה מאוחרת כל כך. גם הרמב"ם גורס "גאולים"⁵⁰ וקשה להניח שיש קשר ישיר בין נוסח הרמב"ם לנוסח זה באירופה. האם אפשר שזהו נוסח ביזנטיני-בוהמי קדום ששרד במנהג אשכנז המזרחי ברוב כתבי היד, והוא השפיע גם על מנהג אשכנז המערבי בתקופה מאוחרת – באזורי החפיפה שבין שני המנהגים? מצד שני יש להזכיר שלהלן אחרי "מי כמוכה" יש "שבחו גאולים" ובכתבי יד אשכנז מועטים יש (שוב) ח"נ בין "אהובים" ל"גאולים", כלומר האם אפשר שיש כאן ט"ס מאוחרת שהשפיעה שוב ושוב באשכנז-פולין?

22. במקום הנוסח השגור "ותשבחות" יש במחזור נירנברג "תושבחות", וכלעיל. הנוסח "תושבחות" או "ותושבחות" הוא הנוסח המקורי והנכון.

23. במחזור נירנברג גורס "בעזרת ישראל" וכן הוא בתשעה מתוך 14 כי"י המנהג המזרחי (64%) ובמנהג המערבי 33 מתוך 102 שהם רק 32%. מתוך הידיעה שמהרי"ל קבע

⁴² ואפשר היה לצרף נוסח זה לסימנים המובהקים בתפילות הקבע של המנהג המזרחי המנויים לעיל.

⁴³ ב"סדר חיבור ברכות".

⁴⁴ פרמה 1745 (908).

⁴⁵ ותיקן 318/1.

⁴⁶ אין תיעוד בטוח לפני 1326 ויש תיעוד גם בשנת 1501.

⁴⁷ הרוקח בפירושו מונה את "גאל" שבעזרת אבותינו ואינו מזכיר את "גאולים" שלנו.

⁴⁸ בער, סידור "עבודת ישראל" (שתי המהדורות), עמ' 85; הוא מצא את "גאולים" בכ"י אחד ואינו דן במימצא.

⁴⁹ עמ' 24, כלומר היה באיטליה הקדומה.

⁵⁰ וזה כנראה קשור לנוסח של סדר רב עמרם גאון לפי כה"י הספרדי מ.

בוורמייזא לומר "בעזרת ישראל" יוצא: המנהג העתיק של וורמייזא היה "לעזרת ישראל" אבל במנהג המזרחי הנוסח כנראה היה "בעזרת ישראל" ואת זאת היה יכול המהרי"ל ללמוד מן המנהג המזרחי.⁵¹ מתקבל על הדעת ששני הנוסחים היו קיימים בקהילות מזמן קדום.

24. במחזור נירנברג, בקטע "בגלל אבות" גורס "ותביא גואל". הנוסח השגור הוא "ותביא גאולה". גם באיטליה,⁵² ששם נאמר הקטע בכל יום, יש רק "גאולה" הרגיל.⁵³

עמידת שחרית של שבת

25. בקדושה לשחרית לשבת ויו"ט, מפתח א4, יש שני להעיר על עניינים: (א) מחזור נירנברג גורס "כמחכים", וכן הוא בעשרות כ"י אשכנז (המערבי והמזרחי) ובמנהג צרפת. אכן פלא הוא שכנראה אין זכר לנוסח זה בדיונים של פוסקים ראשונים. (ב) מתוך סוף מפתח ב144 (שחרית לר"ה) יוצא בבירור (מה שאינו ברור במפתח א4) שבקדושת שחרית יש לומר "בקרוב בימינו לעולם ועד. תשכון תתגדל" וכו'.

26. מובן מאליו שגם מחזור נירנברג גורס בעמידה לשחרית של שבת "וישמחו בך ישראל אוהבי שמך" שהוא הנוסח המקורי.⁵⁴

27. בברכת רצה גורס גם מחזור נירנברג "והשב העבודה" בלי "את", ככל מנהג אשכנז העתיק, וכן הוא אף בימי הדפוסים. וכן יש שם "מהרה באהבה" שהוא הנוסח המקורי וכנראה רק בימי מהרי"ל נשמט "מהרה".

28. ברכת כהנים (מפתח א5) כתובה במחזור נירנברג ככל ברכה אחרת בתפילת העמידה, ואפשר לשער שאכן היא נאמרה גם על ידי היחיד ככל שאר חלקי העמידה.⁵⁵

29. בשים שלום חסר "חן" וכן הוא ברוב כ"י אשכנז, בין מערביים ובין מזרחיים.

30. במחזור נירנברג אין "שלום רב". אמנם אין לתמוה על שום קטע של תפילות הקבע שחסר במחזור, אבל כאן אפשר לפרש תופעה זאת כך: מחזור נירנברג שעניינו פיוטים

⁵¹ ויש לזכור שמנהג מחזור נירנברג קדם למהרי"ל.

⁵² וכן במחזור רומניא.

⁵³ אבל עיין אצל פליישר, מחזור אמסטרדם, עמ' 31 הערה 25, וזאת אחת הדוגמאות להופעת נוסח אשכנזי-מזרחי במחזור אמסטרדם.

⁵⁴ ונראה ששונה על ידי השל"ה לנוסח השגור בימינו.

⁵⁵ ועיין דברי הרמ"א לש"ע או"ח קכא, ג ש"המנהג הפשוט" שיחיד אומר ברכת כהנים, ובמשנה ברורה, שם, שאין למחות ביד האומרים את ברכת הכהנים. מגן אברהם לש"ע שם אומר שמהרי"ל כתב שיחיד אומר ברכת כהנים. לא מצאתי זאת.

ותפילות עם פיוטים בלבד אינו משמש לשום תפילת מנחה בכל השנה כולה.⁵⁶ המחזור - המיועד לשליח ציבור בלבד - אינו משמש לעמידות של יחיד בתפילות ערבית.
31. פסוקי הלל המובאים בסוף עמוד ימין של מפתח א 5 דומים לפסוקי ההלל של מחזור וורמיזא וכנראה הייתה איזו מסורת בין הסופרים בנושא זה, אך העניין נשאר משונה.

עמידה של יום טוב

32. חסרון "ותודיענו" (במפתח א 4) שוב מוכיח שהמחזור נכתב לש"ץ ולא ליחיד.
33. הנוסח "יום המנוח הזה":⁵⁷ במהרי"ל (מנהגים) הלכות תפילת יו"ט נאמר: "מדקרא רש"י יום המנוח, סעד לבני אושטרייך שאומרים בתפלתם את יום המנוח, ופליאה היא שמניחין לשון הקרא זכור את יום השבת". מכאן שלמהרי"ל ברור שבעיקר במזרח אשכנז אמרו "יום המנוח" ובמערב אמרו "יום השבת". כידוע "יום המנוח" יש הרבה מאד מחוץ לאשכנז-צרפת, וגם בעל הטורים גורס כך בספרו. אמנם לפי הממצא בכ"י, במנהג המערבי אמרו "יום השבת" (בכל כ"י חוץ לשנים עשר שיש בהם "יום המנוח") אבל גם במנהג המזרחי אמרו "יום המנוח" רק בשלושה כ"י (ובניהם מחזור נירנברג), והעניין עדיין טעון בירור. "יום המנוח" הולך ונעלם במנהג המזרחי והוא אולי תוצאת ההערה הזאת של מהרי"ל.⁵⁸
34. מקובל הרבה שהתיבה "באהבה" הנכפלת בסוף "אתה בחרתנו" באה בשביל יו"ט שחל בשבת או בשביל שבת חוה"מ, אבל כ"י של אשכנז (מזרח ומערב) מוכיחים שאין זה נכון, ואין כאן יותר מח"נ: יש כ"י שיש בהם "באהבה" השני תמיד, ויש כ"י שבהם אין "באהבה" השני אף לא פעם אחת. ועיין, כהוכחה לעניין זה, ב"אתה בחרתנו" של ר"ה במפתח ב 145. מחזור נירנברג אינו יכול להוכיח כאן דבר כי, משום מה, הביטוי "שבתות למנוחה" מובא שם בתחילת "אתה בחרתנו" כאילו בכל יו"ט יש גם שבת.
35. מחזור נירנברג גורס "יום השמיני חג העצרת" ויש עוד לברר אם נוסח זה שייך לנוסח המזרחי או שמא דווקא במנהג המזרחי נוסח זה לא היה נהוג.
36. במחזור נירנברג ב"יעלה ויבוא" הנוסח הוא "זכרון ירושלים עירך", בעוד שהשגור הוא "ירושלים עיר קדשך". "קדשך" חסר בכ"י ספורים בלבד וקשה לקבוע כלל על תופעה זאת.

⁵⁶ חוץ למנחה של יו"כ שבו אומרים "שים שלום" כבכל תענית ציבור.

⁵⁷ במקום "יום השבת הזה" השגור.

⁵⁸ אבל כנראה בעיקר בגלל פסוק של רש"ס על פי פסוקו של המהרש"ל (סידור רש"ס, כרך ג, עמ' 520). בסידורי פראג רע"ג/ו/ט, שנוסחם הוא נוסח המנהג המזרחי, יש רק "יום השבת הזה".

37. לפי מחזור נירנברג מזכירים יום השבת או "יום המנוח" ביעלה ויבוא וזה נושא למחלוקת עתיקה ואינה מיוחדת למנהג אשכנז המזרחי.

38. הנוסח "לחיים טובים", ביעלה ויבא, נפוץ מאד באשכנז ואינו מיוחד לנוסח המזרחי דווקא.

39 בקטע "והשיאנו" ראוי לציון: (א). במחזור נירנברג יש "לחיים לשמחה ולשלום" במקום "לחיים ולשלום לשמחה ולששון" השגור. אין זה נוסח אשכנז מזרחי אבל יש כמותו קצת בכ"י צרפתיים. (ב). כמעט בכל כ"י של שני מנהגי אשכנז חסר "או"א רצה במנוחתנו" כשחל יו"ט בשבת.⁵⁹

40. עוד לעניין "והשיאנו": הנוסח המאוחר (השגור) לפני חתימת הברכה הוא "מקדשי שמך", הנוסח הקדום הוא "אוהבי שמך". הנוסח המיוחד למנהג המזרחי הוא "אוהבי את שמך", וכן הוא במחזור נירנברג ובעוד 5 כ"י של המנהג המזרחי.

על הנסים של חנוכה

41. על "על הנסים" של חנוכה (מפתח א5): בנוסח מחזור נירנברג אנו קוראים: (א). "כשעמדה עליהם", (ב). "להשכיחם מתורתך", (ג) "ואחר כך", (ד). התוספת "כשם שעשית... כן עשה עמנו... בעת הזאת". כל זה אינו מיוחד למנהג המזרחי ונמצא בכ"י גם במנהג המערבי.

הוצאת ס"ת במנהג המזרחי

42. על הוצאת ס"ת במנהג המזרחי ראוי לדון ביתר אריכות:

1. עצם העניין שמובאת הוצאת ס"ת בפירוט במחזור נירנברג (מפתח א5) בעוד שלמשל סדר הכנסת ס"ת אינה נזכרת אפילו ברמז אינה תופעה מתמיהה שהרי הרבה תפילות קבע הובאו ואין אנו יודעים לפי איזה קנה-מידה בחר הסופר מה להביא ומה נחשב למיותר בעיניו. זאת אומרת שאין בהבאת אין כמוך ואילך הוכחה שהסופר רצה להבליט דווקא את המיוחד שבמנהג המזרחי.
2. טקס הוצאת ס"ת במנהג המזרחי הלך והתפתח ומה שמובא במחזור נירנברג, שבו חסרים פסוקים הנאמרים היום – ויהי בנסוע, כי מציון, ברוך שנתן, לך ה' הגדולה – הוא שלב הביניים של תולדות הקטע והוא הנפוץ ביותר במנהג המזרחי. שלב זה נמצא, מלבד במחזור נירנברג בעוד ששה עשר כ"י של סידורים ומחזורים של המנהג המזרחי וכך הוא

⁵⁹ ועניין זה אינו מיוחד למנהג המזרחי, וחסר עדיין בדפוס פראג רע"ג/ו"ט וכן הוא בדפוס האשכנזי-מערבי הראשון (איטליה?) ר"ן.

עדיין בדפוס הסידור האשכנזי-מזרחי הראשון (פראג רע"ג), אך השתנה בדפוסי פראג רע"ו/ט שבהם חסר – לעומת השגור היום – רק "ברוך שנתן" (והכללתו הוא שלב מאוחר יותר של המנהג המזרחי).

3. כיצד הגיעה החטיבה של "אין כמוך" למנהג המזרחי? ר' יצחק אור זרוע, ח"ב, שבת סימן מב, אומר על "אין כמוך": "ומנהגנו בארץ כנען", ויש הרושם שהוא מחשיב זאת למשהו קבוע ולא חדש, ולפי זה ייתכן שיש כאן שריד של אותו מנהג ראשוני שהיה נהוג בארצות "כנען" לפני שהגיעה לשם ההשפעה האשכנזית המערבית. מאידך אפשר לפרש זאת אחרת: יש לנו כאן ההתקבלות המאוחרת של מסכת סופרים בקהילות.⁶⁰ אם נקבל את ההסבר שמסכת סופרים גרמה, נוכל גם להסביר את התופעה של כ"י מעטים של המנהג המערבי שיש להם "אין כמוך" מקצתו או כולו – ורצוננו לומר: מכיוון שהיה ידוע במערב אשכנז שיש במזרח המנהג לומר "אין כמוך", ואין כמוך יש במסכת סופרים, לא נמנעו במערב לקבל על עצמם את הנוסח המזרחי.

עמידת מוסף של שבת

43. "האוהבי דבריה" כך הוא ברוב רובם של כ"י אשכנזי-פולין וצרפת והוא הנוסח המקורי בכל אשכנז (ואין כאן טעות סופר).⁶¹

44. תמידין...כהלכתן" (ארבע פעמים נון סופית) וכך הוא ברוב רובי כתבי היד.

45. "את מוסף" (ולא "ואת מוסף") גם זה הנוסח הרגיל בכתבי היד ובדפוסי אשכנז הראשונים.

46. "קוראי עונג" (חוסר וו החיבור) הוא כנראה טעות סופר במחזור נירנברג.

47. עמידת מוסף של יום טוב. בפסוקי הקרבנות במוסף של פסח (מפתח א 6) יש עניין שלא מצאתי לו חבר בשאר כ"י המנהג המזרחי⁶² ולא בספרות ההלכה והמנהגים. כידוע יש מחלוקת ראשונים על פרטי אמירת פסוקי קרבנות במוסף שביעי (ושמיני) של פסח: האם להוסיף את הפסוק (במ' כח כה) "וביום השביעי" לפני ומנחתם ונסכיהם או לוותר

⁶⁰ עיין גם בשבולי הלקט, ענין שבת סימן עז, וגם משם לא ברור אם המתקן הסתמך על מנהג עתיק או החל להתחשב בכתוב במסכת סופרים ולחדש את הנוסח בקהילות.

⁶¹ וכן הוא בקטע גניזה אחד (לפחות) ובשני כ"י של סידור רס"ג, וכן הוא עדיין בדפוסי פראג רעו-רעט, ועיין בסידור עבודת ישראל ובסוגי המקורות שהביא כדי לקיים את הנוסח השגור.

⁶² ואין צריך לומר שגם אינו במנהג המערבי.

עליו כבשאר ימי הפסח.⁶³ לעומת זאת כותב הסופר במחזור נירנברג כך: "וביום השביעי יתחיל כא' (=כאן) וביום השביעי מקרא קדש יהיה לכם...לא תעשו, והקרבתם וכו'", וכוונתו לומר שהפסוק "וביום השביעי" ייאמר לפני "והקרבתם" ולא אחריו, (לפני "ומנחתם ונסכיהם"), והוא בניגוד לסדר הפסוקים במקרא.

עמידת מוסף של שבת ר"ח

48. במוסף של שבת ר"ח (מפתח א7) יש שלושה עניינים שראוי להעיר עליהם: מחזור נירנברג מביא את הנוסח הנפוץ בהרבה עדות וכן בכי"י של מנהגי אשכנז המזרחי והמערבי ומנהג צרפת "כלית מלאכתך ביום השביעי בחרת בנו מכל האומות" והוא חסר בנוסח השגור.

49. ב"או"א רצה במנוחתנו" (לאחר ישמחו במלכותך) נוסף בהרבה כי"י של המנהג המזרחי "קדשנו במצותיך ותן...וטהר לבנו לעבדך באמת" וכן הוא במחזור נירנברג, אבל איננו בנוסח השגור.

50. לקראת סוף הברכה גורס מחזור נירנברג "ושבתות להם הנחלת" וזהו נוסח נדיר הנמצא רק בעוד שני כי"י המנהג המזרחי וכנראה יש כאן שריד של ענף אחר של המנהג המזרחי.

עמידה של חול

נוסח תפילת העמידה של יום חול אינו מובא במחזור נירנברג כאן (במפתחים של תפילות הקבע בתחילת המחזור) אלא בתוך פיוטי הקרובה לפורים "ויאהב אומן", מפתח א47 ואילך. נדון בנוסח זה כאן:

51. בקדושת יום חול: כאמור לעיל במחזור נירנברג גורס "כשם שמקדישין" וכן הוא בעשרות כי"י אשכנז מזרח ומערב.

52. בברכת חונן הדעת: במחזור נירנברג "וחונינו מאתך בינה דיעה והשכל" לעומת השגור "חננו...דעה בינה". נוסח מחזור נירנברג מתועד בהרבה כי"י המנהג המערבי ורק בחלק מכי"י של המנהג המזרחי!

53. בברכת חנון המרבה לסלוח: יש במחזור נירנברג "מחול" (במקום "מחל") וכן הוא בלמעלה מארבעים כי"י אשכנז וצרפת ואין זה מיוחד לנוסח אשכנז המזרחי.

⁶³ עיין בטור, א"ח ת"צ ובספר המנהגים של ר"א טירנא, חג הפסח ד"ה מוסף, עמ' סד.

54. ברכת גואל ישראל. במחזור נירנברג יש "ראה בעונינו" וחסר "נא".⁶⁴ יכול להיות שסידור הרוקח כבר השפיע והוא לא מנה את "נא".
55. מחזור נירנברג גורס "רפאנו יי אלהינו ונרפא" וכן הוא בשליש של כ"י אשכנז בין במזרח ובין במערב. הגירסאות מתחלפות כבר בכ"י העתיקים ביותר וכנראה ששתי הגירסאות סובבו בקהילות מתחילת היווסדן. לא ברור מניין הגיע הנוסח "יי אלהינו" לאשכנז.
56. מחזור נירנברג גורס "וברך את שנותינו", וכך הוא בכמחצית כ"י מנהג אשכנז המזרחי. בשאר כ"י יש שגורסים "שנתנו" עם "את" ויש ש"את" חסר. אולי הרא"ש⁶⁵ הוא שגרם שנוסח "שנתנו" יגבר באשכנז כולה.
57. מחזור נירנברג גורס בברכת השיבה שופטינו במפתיע "ב"א יי אהב צדקה ומשפט" וכן הוא עוד רק בכ"י המנהג המערבי פרמה (162) 2575 (תחילת מאה ט"ו). בשאר כ"י אשכנז (מערב ומזרח) הנוסח כנדפס השגור. העניין סבוך⁶⁶ וראוי להזכיר שבמנהג צרפת המאוחר יש רק "האל אוהב צדקה ומשפט", ובכל זאת נראה שיש במחזור נירנברג ובכ"י פרמה הנ"ל טעות סופר.
58. נוסח ברכת המינים במחזור נירנברג: "למשומדים אל תהי תקוה וכל המינים ברגע א' יאבדו וכל אויבי עמך מהרה יכרתו ומלכות זדון מהרה תעקר ותשבר ותמגר ותכניע אויבינו במהרה בימינו ב"א יי שובר אויבים ומכניע זדים". ואין מחיקות צנזור. ניתוח נוסח זה לפרטיו יחרוג מעבר לדיון זה.
59. על הצדיקים. מחזור נירנברג גורס "בית סופריהם" - בעוד שהצפוי הוא "סופריהם" - ואין עוד כ"י של מנהג אשכנז המזרחי שגורס כך ("בית סופריהם" יש עוד באחד עשר כ"י המנהג המערבי מתוך כמאה, וכמעט בכל כ"י צרפת). העניין נשאר תמוה.
60. מחזור נירנברג גורס "וכסא דוד מהרה לתוכה יכון" וכן הוא כמעט בכל כ"י המנהג המזרחי ובכמעט מחצית כ"י של המנהג המערבי (כידוע כל המשפט חסר בהרבה מאד עדות).
61. ברכת שמע קולנו. מחזור נירנברג גורס "כי אל שומע תפילות ותחנונים אתה" וכן הוא בעוד שני סידורים לפי נוסח המנהג המזרחי. בארבעה כ"י המנהג המזרחי יש הנוסח "תפילתינו ותחנונינו" ושוב בארבעה אחרים - "תפילותינו ותחנונינו". גם באשכנז

⁶⁴ שנמצאת במחצית כ"י המנהג המזרחי וברוב רובו של המנהג המערבי.

⁶⁵ תשובות כלל ד, סימן כ.

⁶⁶ עיין בח"נ בגמרא ברכות יב ע"ב, בכ"י ז בסרע"ג, בסידור הרמב"ם, בסדר חיבור ברכות, בשיבולי הלקט תפילה, סימן יח.

המערבית יש פיצול דומה ויש להניח שמתחילת מנהג אשכנז סובבו בקהילות הנוסחים השונים, וחילופי נוסח אלה מקורם מחוץ לאשכנז כי כבר בקטעי גניזה יש להם עקבות.

תפילת "עננו" לתענית ציבור מועתקת במחזור נירנברג בסוף הסליחות לתעניות בה"ב במפתח א18 והרי המימצא:

62. סדר המשפטים במחזור נירנברג הוא "יהי נא חסדך לנחמנו תהי נא קרוב לשועתינו" בעוד שבכל כי"י אשכנז המערבי והמזרחי הסדר הוא הפוך: "היה נא קרוב לשועתנו יהי נא חסדך לנחמנו". מצד אחד יש לזכור שהמשפט "יהי נא חסדך לנחמנו" חסר ברוב העדות ומאיךד אולי בכל זאת יש כאן טעות סופר במחזור נירנברג.

המשך עמידה של חול במפתח א51 (בתוך הקרובה לפורים):

63. בברכת רצה יש במחזור נירנברג "ואישי ישראל ותפילתם באהבה תקבל ברצון" ולפני ומעל "באהבה" הוסיפה יד שניה בין השורות "מהרה". המלה "מהרה" חסרה בארבעים (מתוך כמאה) כי"י מנהג אשכנז המערבי ובארבעה (מתוך עשרה) כי"י של מנהג אשכנז המזרחי.⁶⁷

64. מודים. גירסת מחזור נירנברג היא "ועל נפלאותיך וטובותיך שבכל עת" וחסרות המלים "ערב ובקר וצהרים". זהו כתב היד האשכנזי היחיד (בין מערבי ובין מזרחי) שבו יש חסר זה, וכמעט ודאי שיש כאן טעות סופר.

"על הנסים" של פורים מובא במחזור נירנברג בתוך הקרובה של פורים.⁶⁸

65. לאחר "אותו ואת בניו על העץ" נוסף במחזור נירנברג:⁶⁹ "כשם שעשית להם ניסים וגבורות בימים ההם ובזמן הזה כן עשה עמנו יי אלהינו פלא וניסים בעת הזאת" וכן הוא בעשרים ושנים כי"י המנהג המערבי ובשלושה כי"י המנהג המזרחי.⁷⁰

66. ברכת שים שלום. במחזור נירנברג גורס "טובה וברכה וחסד ורחמים עלינו" ואין "חן", וכן הוא במחצית כי"י של המנהג המזרחי, וכן חסר "חן" ב75% של כי"י המנהג המערבי. תולדות שני הנוסחים – עם "חן" ובלעדיו – עדיין טעונות מחקר.

⁶⁷ ועיין בדברי בער בסידורו "עבודת ישראל" על דברי מהרי"ל, אבל לפי המימצא במחזור וורמייזא ונירנברג ועוד הרבה כי"י ברור שהבעיה קדומה הרבה לימי מהרי"ל.

⁶⁸ מפתח א51, בעוד ש"על הנסים" של חנוכה הובא לעיל (מפתח א5) בחטיבת תפילות הקבע בשביל שליח הציבור האומר פיוטי שבתות חנוכה.

⁶⁹ כשם שנוסף בסוף על הנסים של חנוכה.

⁷⁰ כלומר מחזור נירנברג שייך כאן למיעוט כי"י.

אספנו לעיל תופעות נוסח בולטות מתוך תפילות הקבע המובאות על ידי הסופר של מחזור נירנברג ובוודאי שיש לדון בקצת מהם ביתר עומק ולהשוותן יותר אל הנהוג בקהילות ובעדות אחרות וכך הן תוכלנה לשמש כאבני בניין בהמשך המחקר על תולדות הסידור האשכנזי בכלל.

חטיבת תפילות הקבע הראשונה (והגדולה ביותר) של מחזור נירנברג מסתיימת עם הבאת הנוסח המלא של קדיש תתקבל, ומכאן ואילך (מפתח א8, עמוד שמאל) מובאים הפיוטים.

חלק ב: הפיוטים

כאמור, עיקרו של מחזור נירנברג הוא הפיוטים. כמותם היא כה גדולה – הסופר הקדיש כמעט אלף עמודים, וזאת בשביל למעלה משבע מאות פיוטים שהעתיק ממקורותיו⁷¹ – עד שלא נוכל לתאר אותם ואת ייחודם, אם לא נמיין אותם לקבוצות, כלומר אם לא ניצור קני-מידה שלאורם נראה מספרים קטנים יותר מן המספר העצום הנ"ל. גם לצורך זה הפרדנו מן הפיוטים שבחלק ב את פיוטי הסליחות ובהם נדון בנפרד בחלק ג. לכאורה יש לנו קנה מידה עקרוני אחד ברור והוא לוח השנה, שהרי הסופר מתחיל בשבת בראשית (במפתח א8) ומביא את פיוטי השנה לפי הסדר עד שהוא סוגר את "השנה הפייטנית" שלו בשמחת תורה⁷² החל במפתח ג146. בדרך זאת, כלומר בהיצמדות ללוח השנה, הלך צימליך במאמרו, ובוודאי עשה בזה דבר חלוצי נאה: דרך זאת אפשרה היכרות ראשונה עם תוכן המחזור לציבור קוראים בימי צימליך שלא היה לו כל סיכוי לעיין במחזור עצמו שהרי הוא היה טמון באותה עת בספריית העיר נירנברג. בשבילנו – שזכינו שכל אחד מאיתנו יכול להפוך במחזור עוד ועוד – אין בדרך זאת תוחלת רבה. מאות פיוטי המחזור בוודאי אינם עשויים עור אחד ודרך בדוקה ובטוחה היא לחשוף את השכבות ההיסטוריות של המחזור, ולקבוע אילו פיוטים וסוגי פיוטים שייכים לכל שכבה היסטורית.⁷³

מבוא: השכבות ההיסטוריות של מחזור נירנברג

במחקר תולדות הפיוטים מבחינים היום בין השכבות הבאות:⁷⁴ (א) התקופה הקדם-קלאסית, שעיקר סימנה הוא שעדיין אין החרוז שולט בה שלטון מוחלט. וסימן שני קבע

⁷¹ במפתחות הפיוטים והסליחות דלהלן מנויות למעלה מ-550 יחידות ויש לזכור שבמניין זה כל מערכת פיוטים (כגון תפילת טל או קדושתא לשחרית של חג) נחשבת כיחידה אחת בלבד ולאמיתו של דבר מערכות כאלה כוללות הרבה פיוטים.

⁷² שחל, כידוע, ימים אחדים לפני שבת בראשית.

⁷³ בדרך זאת של ניתוח הלך, ובהצלחה רבה, עזרא פליישר במאמרו "תפילה ופיוט במחזור וורמיישא" בכרך המבואות למהדורה הפקסימילית של מחזור זה. פיוטי מחזור וורמיישא הם מועטים מאד ביחס לפיוטי מחזור נירנברג, אך בכל זאת נלך בדרכו של פליישר שם בניתוח שלנו כאן.

⁷⁴ נמנה להלן רק את התקופות המיוצגות במחזור נירנברג, כלומר מה שרלוונטי לפיוטים שבמחזור האשכנזי בכלל.

המחקר על תקופה זאת שהפיוטים הם אנונימיים.⁷⁵ (ב) התקופה הקלאסית של הפייטנים הגדולים שבתחילתה עומדים ר' יניי, ור' אלעזר בירבי קיליר (קליר) ובסופה ר' פינחס הכהן.⁷⁶ בשתי תקופות ראשונות אלה כמעט כל הפייטנים הם בני א"י ומיעוטם (הקטן) הם בבליים. כפי שיפורט להלן כמה פעמים יכולים אנו להניח בוודאות גדולה שפיוטים "מזרחיים" אלה הגיעו לאשכנז (וצרפת) דרך איטליה, כשם שרבים מראשוני יהודי גרמניה המערבית, מייסדי קהילות אשכנז הראשונות, באו לשם מאיטליה. (ג) התקופה של פייטני אירופה, שמתחלקת, בשבילנו חוקרי הפיוט האשכנזי, לשלוש תקופות "גיאוגרפיות": התקופה האיטלקית, התקופה האשכנזית-צרפתית והתקופה הספרדית, (ד) בתוך הפייטנות האשכנזית אנחנו נבחין להלן בשלוש תקופות-משנה: התקופה של פייטני אשכנז הקדומים, השלב השני של פייטני אשכנז ולבסוף - השלב המאוחר.⁷⁷

התקופה הקדם-קלאסית במחזור נירנברג

נביא להלן חמש דוגמאות טיפוסיות לפיוטים מן התקופה הקדומה הזאת שהגיעו גם למחזור נירנברג. הפיוט הראשון אף קדום לתקופה הקדם-קלאסית והאחרון - פיוטו של יוסי בן יוסי - הוא בן סוף התקופה, על סיפה של התקופה הקלאסית של פייטני ארץ ישראל.

הברכה "אשר בגלל אבות בנים גידל"

לאחר אמירת ההפטרה ביום שמחת תורה (מפתח ג153) רשומה במחזורי אשכנז וצרפת⁷⁸ הברכה המפוייטת שבעבר פתחה במלים "ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם אשר בגלל אבות בנים גידל". זוהי ברכת תורה מורחבת וחגיגית שבמקורה יועדה כברכת תורה אחרונה ל"חתן תורה", כלומר לעולה לתורה לפרשה האחרונה בפרשת וזאת הברכה.⁷⁹ לדעת המחקר ברכה מפוייטת זאת היא קדומה אף לתקופה הקדם-קלאסית של הפיוט,

⁷⁵ ויוצא מן הכלל הזה הוא הפייטן יוסי בן יוסי שפעל לקראת סוף התקופה הקדם-קלאסית.

⁷⁶ הפייטן הגדול שמהדורת כל פיוטיו ששרדו ראתה אור זה לא כבר.

⁷⁷ כיוון שאנו עוסקים בתיאור הפיוטים של מחזור נירנברג, יסתיים תיאורנו עם ימי כתיבת המחזור, כלומר עם המחצית הראשונה של המאה הי"ד.

⁷⁸ על עדות אחרות עיין אוצר השירה והפיוט א8188.

⁷⁹ עיין מחזור סוכות, עמ' מג-מד ועמ' 471; מ' זולאי ארץ ישראל ופיוטיה, עמ' 13 ובתכנת "מאגרים" של האקדמיה ללשון עברית, למשל לפי הערך "בנים גידל".

וכנראה נוסדה בימי התלמוד בא"י.⁸⁰ יש לנו כאן דוגמה לקטע מן התפילה שהיה נפוץ (אולי נפוץ מאד) בקהילות אף על פי שאין לו זכר בספרות ההלכתית התלמודית. מטעם זה גם התנגדו בימי הגאונים לאמירתו ואלה שרצו (באירופה) בכל זאת להחזיק בו ולהכשירו קיצצו ממנו את סימני הברכה שבתחילתו ("שם ומלכות") ובזה הקטע נעשה מברכה לפיוט שאין מניעה לאומרו. באשכנז וצרפת אף הזיזו אותו ממקומו העיקרי בסוף קריאת חתן-התורה ושמנו אותו לאחר גמר הברכות שלאחר ההפטרטה.⁸¹ במקורה הברכה כללה לא רק פתיחה עם שם ומלכות (כנ"ל) אלא גם חתימת ברכה תקנית לגמרי שבאירופה היה נוסחה "בא"י הבוחר בצדיקים ונתן תורה לעמו ישראל על ידי משה רבינו". לפי המגמה הנזכרת לעשות ברכה לפיוט גם נוסח זה נעלם ובמקומו נוצר באירופה נוסח אחר.⁸² בניגוד למנהג אשכנז המערבי נשמרה חתימת הברכה המקורית בקצת כ"י של מנהג צרפת. והנה גם במחזור נירנברג⁸³ נמצאת חתימת הברכה.⁸⁴ בשאר כ"י מנהג אשכנז המזרחי הברכה איננה והנוסח הוא כמנהג המערבי. האם שמר כאן מחזור נירנברג על הנוסח הקדום של המנהג המזרחי? עניין זה עדיין לא נחקר. בין כך ובין כך יש לנו כאן דוגמה על ההשפעה המיוחדת שהשפיע מנהג צרפת הקדמון על המנהג האשכנזי המזרחי דווקא, ונראה להלן עוד דוגמאות לכך.

הקינה "אז בחטאינו חרב מקדש"

בסוף הקינות בליל תשעה באב וביומו (מפתחים ב11, ב36) נאמרת גם במנהג המערבי וגם במנהג המזרחי הקינה "אז בחטאינו חרב מקדש".⁸⁵ מאז ימי שד"ל⁸⁶ מסכימים הכול שקינה זאת קדומה מאד, ובלשון המחקר של היום נאמר שמקורה בתקופה הקדם-קלאסית כי כל הסימנים לפיוטי תקופה זאת, שמנינו לעיל, מקויימים בה במלואם. ראוי כאן לפרט את מקומה של הקינה במערכת הקינות של תשעה באב. ממקורם הקינות⁸⁰ חוקרים מביאים בדרך כלל ביחד עם הדיון על "אשר בגלל אבות" את הקטע "אשר הניא" שלאחר קריאת מגילת אסתר. במחזור נירנברג, מפתח א58, הוא רק נרמז ואינו מועתק כי לדעת הסופר, כאן ובהרבה מחזורים אחרים, נחשב קטע זה לחלק מתפילות הקבע ולא לפיוט.⁸¹ וכך הוא נעשה לפיוט מפיוטי שמחת תורה לפני הכנסת ספרי התורה (כגון "יתקבצו מלאכים", "אהלל אלהי", "שמחו בשמחת תורה", עיין במפתח ג153-154).⁸² עיין עליו, למשל במחזור וורמיזא, כרך ב, מפתח 199, עמוד שמאלי, ובכל מחזור אשכנז נדפס לשמחת תורה.⁸³ ובעוד כ"י נוסף אחד של מנהג אשכנז המזרחי, כ"י מינכן 21, שהוא כנראה קדום קצת למחזור נירנברג.⁸⁴ עם שורה אחת לפנייה שהיא "מעין החתימה".⁸⁵ מקדימים לה את הסטרופה "עד אנה בכיה בציון" אך אין זה חלק מקורי של הקינה.⁸⁶ עיין אוצר השירה והפיוט, א 2104 על מכתבו של שד"ל.

לתשעה באב הן סליחות לתענית, כבכל תעניות הציבור, הנאמרות בתוך ברכת חנון המרבה לסלוח בחזרת הש"ץ בשחרית.⁸⁷ אחר כך הן נעשו לקינות הנאמרות בברכת בונה ירושלים, גם זה בתוך חזרת הש"ץ בשחרית. לעומת זאת, לפי מנהג עתיק זה, נאמרו בליל תשעה באב, לאחר קריאת המגילה, רק כמה מזמורים, וכן הוא, בין השאר, במנהג בני רומא. לפי זה אי אפשר שהקינה הקדומה מאד "אז בחטאינו" מקור אמירתה בלילה,⁸⁸ ואכן במנהג בני רומא היא נאמרת בשחרית, בין הקינות הנאמרות בתוך חזרת הש"ץ.⁸⁹ כנראה חידשו בני אשכנז מעצמם לומר קצת קינות בלילה (ולא אמרו מזמורים) והם נטלו את הקינה העתיקה "אז בחטאינו" מסדר שחרית והעבירוה לסדר החדש שלהם, כלומר בתוך קינות הלילה. מדוע בחרו – מתוך עשרות קינות של שחרית – דווקא קינה זאת שתיאמר בלילה? אין כנראה תשובה בטוחה על שאלה זאת, אך אפשר שהעיסוק בכוכבי י"ב המזלות, שהן עיקר הנושא בקינה זאת, גרם להם לסבור שנושא זה מתאים ללילה. כך משקפת קינה קדם-קלאסית זאת יפה פרק בתולדות אמירת קינות החל בימים קדומים במזרח, דרך קליטתה בקהילות איטליה ועד שלבסוף נתחדש מקומה במחזור האשכנזי.

פיוטי תרגום

נהגו באשכנז לקרוא את פרשיות החג מן התורה וקצת פרקי הנביאים (ההפטורות) בימי שביעי של פסח ויום טוב ראשון של שבועות עם התרגום הארמי שלהם פסוק אחר פסוק.⁹⁰ זהו שריד מן המנהג העתיק (מימי המשנה והתלמוד) לתרגם לארמית כל קריאה בתורה בציבור במשך כל השנה כולה, וכנראה, לאחר שהתבטל מנהג תרגום כללי זה, סברו הקהילות שקריאת שירת הים (בשביעי של פסח) ועשרת הדיברות (ביו"ט ראשון של שבועות) עם תרגום לארמית מוסיפה לחגיגות הקריאה של פרשיות חשובות אלה. המעיין יפה בקטעי התרגום ימצא שגם התרגום בנה קטעי שירה ולא הסתפק בתרגום מילולי של פסוקי התורה. נעיין לדוגמה במפתח א114. בעמוד ימין מתחיל התרגום לשמות יג יז, שהוא תחילת קריאת התורה לשביעי של פסח. תרגום פסוק זה מובא בהרחבה עד העמוד השמאלי במלים "ויתובון למצרים". כעת מתחיל קטע חדש במלים

⁸⁷ עיין "סדר הקינות", עמ' ז ואילך.

⁸⁸ שהרי, כאמור, לא נאמרו כלל קינות בלילה. כך גם אפשר לשאול מנין באה הקינה הנדירה והאנונימית "אוי נא לנו" לליל תשעה באב למחזור נירנברג במפתח ב10.

⁸⁹ כגון מחזור בני רומא, שונצינו רמ"ו, דף 159 ע"א.

⁹⁰ מנהג זה, כמנהגים אחרים, הגיע לאשכנז-צרפת מאיטליה, עיין על כך: מ"ח שמלצר, פירוש על י"ג פיוטים ארמיים לר' בנימין בן אברהם מן העניים, מחקרים ומקורות א, ניו יורק תשל"ח, עמ' 167 ואילך.

"איזיל משה" זהו פיוט הבנוי – כפיוטי התקופה הקדם קלסית בכלל – במקצב אחיד, וכאן הוא המקצב המרובע "המחזיק דרך קבע שמונה תיבות בדו-טור",⁹¹ כגון:⁹²

איזיל משה / וקום על ימא

ואמור לימא / זע מן קודמי

ובמקצב זה בא הפיוט כולו עד מפתח א115 עמוד ימני, עד התיבות "ועברו בגויה / בני ישראל".⁹³

נעבור כעת לתרגום לעשרת הדיברות ליום ראשון של חג השבועות. במפתח א153 עמוד שמאלי מובא הפיוט העתיק "ארכין יי שמיא לסיני" שהוא הראשון מבין כמה פיוטים ארמיים קדומים לקריאת עשרת הדיברות. לפי מחזור נירנברג אמרו אותו לפני (בקהילות אחרות אחרי) שהקורא בתורה קרא את הפסוק "וירד משה".⁹⁴ הפיוט הקדום השני הוא "ארעא רקדא".⁹⁵ אמנם אין עדות שהוא נאמר בתקופות קדומות⁹⁶ אבל פליישר⁹⁷ מסיק על פי לשונו שהוא "מן הפיוטים הקדומים מאד". הוא נאמר לפני הפסוק "אנכי" (שמ' כ ב). על הפיוט השלישי "אנא אתקינת עלמא"⁹⁸ מסיק פליישר "ונראה קדום מאד". הפיוט הרביעי הוא אילוסטרציה לדיבר השני ופותח ב"אמין שתין מרומא". הפיוט מחורז ומחרוזתיו מסומנות בא"ב, וכנראה הוא מאוחר לתקופה הקדם-קלאסית.⁹⁹ כותרת הפיוט החמישי היא¹⁰⁰ "חנניה מישאל ועזריה" וכותרת זאת מאוחרת. במקורה תחילת הפיוט היא "איתו כרועו".¹⁰¹ פיוט קדום זה לדיבר השני קטוע בסוף מחרוזת למד מימים

⁹¹ עיין יהלום-סוקולוב, עמ' 69.

⁹² המלים הראשונות של פיוט-תרגום זה.

⁹³ על תולדות הנוסח של פיוט קדם-קלאסי זה ועל תרגומו לעברית* עיין יהלום-סוקולוב, עמ' 86-82.

⁹⁴ שמ' יט כה. עיין על פיוט זה יהלום-סוקולוב עמ' 110, מחזור שבועות עמ' 397, ונזכיר שכל פיוטי התרגום שיש במחזור נירנברג, עובדו בין שאר פיוטי תרגום (שאינם במחזור נירנברג) במהדורה ביקורתית (עם תרגום לעברית ופירוש) במחזור שבועות החל בעמ' 385.

⁹⁵ מחזור שבועות עמ' 407.

⁹⁶ יהלום-סוקולוב הביאוהו על סמך מחזורי יוון וקורפו.

⁹⁷ מחזור וורמיישא, עמ' לד.

⁹⁸ גם הוא לפסוק "אנכי", מחזור שבועות עמ' 414.

⁹⁹ במחרוזת האות מם נאמר "שטיא איך אמרין אית ליה בר" והוא לעג ברור כנגד האמונה הנוצרית על בן האלהים.

¹⁰⁰ בכל כתבי היד של המסורת האשכנזית.

¹⁰¹ יהלום-סוקולוב עמ' 120, מחזור שבועות עמ' 422.

קדומים מאד. מה שמובא במחזור נירנברג¹⁰² החל באות מס ("מישך ושדרך") היא השלמה אשכנזית לפיוט המקורי הקטוע,¹⁰³ ואינו שייך לתקופה הקדם-קלאסית. הפיוט השישי, שבא לפני הדיבר השלישי (מפתח א157 צד שמאל) הוא "אמר משה".¹⁰⁴ פיוט זה מקורו כנראה בצרפת והיה ידוע גם במנהג אשכנז המזרחי¹⁰⁵ אבל לא נרשם בשום סידור או מחזור של מנהג אשכנז המערבי. זהו פיוט שקול ומחורז ובוודאי אינו קדום. הפיוט השביעי – לפני הדיבר הרביעי – הוא "ארקא ורקיעא" גם הוא שקול ומחורז, וכיון שמלבד שנהג במנהגי אשכנז המזרחי והמערבי ובמנהג צרפת, שימש גם באיטליה, אפשר שמקורו אצל פייטן איטלקי. הפיוט הארמי השמיני במחזור נירנברג הוא הפיוט "אמר יצחק לאברהם" לדיבר החמישי.¹⁰⁶ פיוט זה נחשב בעיני החוקרים כדוגמה למופת לפייטנות הקדם-קלאסית בלשון הארמית. הפיוט הארמי התשיעי הוא "איתגבר בחיליה" לדיבר השישי¹⁰⁷ וגם הוא משקף יפה את דרכי העיצוב של הפייטנות הארמית הקדומה. הפיוט הארמי העשירי במחזור נירנברג הוא "ווי מאן דאיתתא" לדיבר השביעי שהוא פיוט מחורז ולא קדום. הפיוט האחד-עשר, והאחרון בין פיוטי התרגום במחזור נירנברג¹⁰⁸ המיועד גם הוא לדיבר השביעי הוא "יוסף תקיף יצריה". זהו שם הפיוט במחזורי אשכנז אבל במקורו התחיל הפיוט במלים "אית לי חד טליא" שהן – לפי המדרש והפייטן הארמי – מדברי אשת פוטיפר לחברותיה על אודות יוסף. הפיוט אינו מחורז ואינו שקול¹⁰⁹ ומתועד בגניזה והוא קדום ומן התקופה הקדם-קלאסית.

נסכם את מה שמצאנו על פיוטי התרגום הארמיים למועדים במחזור נירנברג: הפיוטים הקדם-קלאסיים הם: ארכין יי שמיא, ארעא רקדה, אנא אתקינת עלמא, חנניה מישאל ועזריה (בחלקו הראשון), אמר יצחק, איתגבר בחיליה, יוסף תקיף יצריה – ס"ה שבעה פיוטים. והפיוטים "מאוחרים" שבחלקם, או אולי כולם, נתחברו באירופה (איטליה, צרפת או אשכנז), הם: אמין שיתין מרומא, מישך שדרך, אמר משה, ארקא ורקיעא, ווי (אוי) מאן דאיתתא – ס"ה חמישה פיוטים. עובדות אלה לא רק מדגימות את המובן מאליו

¹⁰² ובשאר כתבי יד אירופאיים.

¹⁰³ כפי שיפורט להלן, עמ' 28.

¹⁰⁴ מחזור שבועות עמ' 448.

¹⁰⁵ כגון במחזור נירנברג. לפנינו כנראה שוב דוגמה של מעבר פיוט צרפתי הישר למנהג אשכנז המזרחי.

¹⁰⁶ יהלום-סוקולוף עמ' 125, מחזור שבועות עמ' 467.

¹⁰⁷ יהלום-סוקולוף עמ' 130, מחזור שבועות, עמ' 471.

¹⁰⁸ יהלום-סוקולוף עמ' 136, מחזור שבועות עמ' 483.

¹⁰⁹ יש בו סימן א"ב כברבים מן הפיוטים הקדומים ביותר.

שעורכי המחזור האשכנזי לא היו מעוניינים בשאלות של תולדות הפיוטים (וערבבו בין פיוטי תקופות שונות), אבל בעיקר הן מוכיחות שהפייטנים המאוחרים, בשעה שחיברו את פיוטיהם החדשים, לא העלו על דעתם שאין להם זכות להתערב במבנים הקדומים של המחזור. טיפוסי ביותר הוא מעשהו של ר' מאיר ב"ר יצחק ש"ץ¹¹⁰ שהשלים את הפיוט הקטוע "חנניה מישאל ועזריה" ("איתו כרועו") שנתחבר בא"י מאות שנים לפניו על ידי חיבורו החדש "מישך שדרך".

אזהרות

כבכל מחזורי המועדים לפי מנהגי אשכנז, מובאים גם במחזור נירנברג פיוטי האזהרות בתפילות מוסף של ימי חג השבועות.¹¹¹ המחקר כבר העלה את המסקנות שפיוטים אלה הם קדומים מאד, קדם קלאסיים, ואמנם יש מחלוקת בין החוקרים אם מקור הפיוטים בא"י או בבבל.¹¹² סך הפיוטים הם שלושה: אתה הנחלת, אז שש מאות, אזהרת ראשית, וכן הוא בכל מנהגי אשכנז המערבי והמזרחי. אין במחזור נירנברג שום חידוש ושום ייחוד באשר לסוג זה – מה שיש במחזור נירנברג, יש בכל מחזורי אשכנז.¹¹³

מפיוטי יוסי בן יוסי: התקיעתא

מקובל במחקר שהפייטן יוסי בן יוסי שייך עדיין לתקופה הקדם-קלאסית ולכן נדון כאן בתקיעתא שלו למוסף של ר"ה הפותחת במלים "אהללה אלהי" (מפתחים ב349-345). כדי שנבין את העניין המיוחד שמעורר כאן מחזור נירנברג, עלינו להציע בתחילה את יסודות המבנה של התקיעתא.¹¹⁴

1. השכבה הראשונה של תוספות במוסף של ר"ה הם פסוקי מלכיות זכרונות ושופרות (על פי המפורט במשנה ר"ה) עם הברכות שבסוף כל אחת משלוש סדרות הפסוקים.
2. לפני שלוש סדרות אלה נוספו בימי התלמוד "פיוטים" – שהפכו לתפילות קבע – הלוא הם "עלינו לשבח" ו"על כן נקווה" לפני פסוקי מלכיות וברכתם, "אתה זוכר מעשה עולם"

¹¹⁰ בן המאה הי"א בוורמייזא על גדות הריינוס.

¹¹¹ מפתחים א166-162 ליום ראשון, מפתח א180 ליום שני.

¹¹² על כל זה ועל פרטים שונים בפיוטים עיין במבוא למחזור שבועות עמ' יא-יד, לו-לט.

¹¹³ למתעניינים בסוג זה ראוי להוסיף שלפי מסקנות המחקר פיוטי האזהרות ממקורם הם "הרחבות" בברכה הרביעית של עמידת המוסף והם היו חלק במערכת "שבעתא" שפייטה את כל שבע הברכות של עמידת המוסף בשבועות, מעין מה שידוע לנו על מערכות הטל (פסח) והגשם (שמיני עצרת), כלהלן. כמובן שאין מזה שום זכר במחזורי מנהגי אשכנז.

¹¹⁴ עיין על כך במבוא למחזור ר"ה, עמ' מד ואילך.

לפני פסוקי זכרונות וברכתם, ו"אתה נגלית" לפני פסוקי שופרות וברכתם. כל המערכת הזאת מכונה "תקיעתא דבי רב", והיא הנאמרת על ידי היחיד (בשני ימי ר"ה) אם הוא מתפלל את תפילת המוסף בר"ה ביחידות ועל ידי שליח הציבור בקהילות שמוותרות על אמירת פיוטים.

3. בתקופת הפיוט הקדם-קלאסי בארץ ישראל לא סברו שכל המערכת הזאת היא חובה גמורה. יוסי בן יוסי חיבר שלושה פיוטים לסדרות אלה, "אהללה אלהי" למלכיות, "אפחד במעשי" לזכרונות "אנוסה לעזרה" לשופרות" ואלה באו **במקום** שלוש הסדרות הנ"ל והוא שילב בפיוטים החדשים שלו פסוקים כנדרש ומעתה אפשר היה לוותר על כל מה שהוזכר לעיל בסעיפים 1-2 הנ"ל.¹¹⁵

4. באירופה קיבלו גם את פיוטי יוסי בן יוסי כחובה, וכיוון שבניגוד לכוונתו המקורית של הפייטן ובני ארץ ישראל, לא רצו לוותר על ה"תקיעתא דבי רב" היוקרתית, נוצר מצב של כפילות שמצאו לה את הפתרונות הבאים. (א). במנהג אשכנז המערבי¹¹⁶ פתחו את מלכיות בקטע "על כן נקווה לך" (עד "תמלוך בכבוד") המשיכו מיד בפיוטו של יוסי בן יוסי "אהללה" אשר כולל פסוקי תורה, כתובים, ונביאים שהם בחלקם שונים מן הפסוקים השגורים, וסיימו בברכה ובחתימתה. לא אמרו באשכנז המערבי בשעת חזרת הש"ץ את הפסוקים העתיקים בכלל. (ב) במנהג צרפת לא רצו בשום אופן לוותר על הפסוקים העתיקים של התקיעתא דבי רב, וכיון שלא חשבו לנכון להגיד שתי סדרות של פסוקים, הלכו בדרך זאת: פתחו בפיוטו של יוסי בן יוסי "אהללה"¹¹⁷ השמיטו מפיוט זה את הפסוקים, וכעת אמרו את התקיעתא דבי רב במלואה, כלומר: אמרו "על כן נקווה לך" עם הפסוקים השגורים ולבסוף הברכה, כיאות. מנהג אשכנז המזרחי הלך כאן בעקבות מנהג צרפת וגם כיום דפוסי מנהג פולין של המחזור לימים נוראים עדיין מעידים על כך. (ג) אם נעיין כעת במחזור נירנברג (מפתח ב165) נמצא, בהתאם לנאמר לעיל על מנהג אשכנז המזרחי, שמתחילים בפיוטו של יוסי בו יוסי "אהללה" וממשיכים ב"על כן נקווה לך" עם הפסוקים השגורים ומסיימים בברכה, הכל כמצופה, אבל בפיוטו של יוסי בן יוסי מובאים, שלא כמצופה, כל הפסוקים שהפייטן בחר בהם וכך יש לנו (במפתח ב166) **שתי סדרות פסוקים!** האם יש לנו כאן שריד של נוסח עתיק של המנהג המזרחי (או של

¹¹⁵ למעט שלוש הברכות שהפייטן לא נגע בהן.

¹¹⁶ עיין, למשל, במחזור וורמייזא (באתר בית הספרים הלאומי), כרך ב, מפתח 52.

¹¹⁷ ובהתאמה עשו כך כמובן בפיוטי זכרונות ושופרות.

מנהג צרפת)? עניין זה עדיין לא נחקר.¹¹⁸

השילוב של פיוטי התקופה הקדם-קלאסית בתוך מחזור המועדים אינה מיוחדת למנהג האשכנזי ולכן אין בה גם משום חידוש במחזור נירנברג ובכל זאת ראינו שעיון מדוקדק בפיוטים אלה במחזור נירנברג יכול ללמדנו כמה וכמה עניינים חדשים בתולדות מנהגי אשכנז.

התקופה הקלאסית שבארץ ישראל במחזור נירנברג

לפני שנפרט את פיוטי הפייטנים הידועים בשמם מן התקופה הקלאסית, עלינו לדון בסוג הפיוטי **מעריבים**, שאמנם נתגלה שמקורו בתקופה הקדם-קלאסית¹¹⁹ אך במנהגי אירופה הוא נמצא רק בעיצובו המלא הקלאסי.¹²⁰ המחזור האשכנזי בכלל, ומחזור נירנברג בפרט, לא שמרו אלא על שני פיוטי מעריב קדומים שבאו מן המזרח ואלה הם:¹²¹

1. לילה ראשון של פסח (מפתח א 76) "ליל שימורים אותו אל חצה".¹²² במחזור נירנברג אנו מוצאים אותו כמערכת שלמה אך אפשר שחלקים שונים לא היו במערכת המקורית במזרח אלא נוספו באירופה.¹²³ ברור שהתוספת "אזכרה שנות עולמים" חוברה באשכנז ע"י ר' מאיר בר יצחק (להלן בקיצור רמב"י) ש"ץ, עיין עליו ועליה להלן (עמ' 68) בדיון על כלל פיוטיו של פייטן זה.
2. לילה ראשון של ראש השנה (מפתח ב 137) "אמוני נבונים".¹²⁴ על פי מה שאנו מוצאים בכ"י (ובקטע הגניזה) נראה שהנעתק לפנינו במחזור נירנברג הוא גם התוכן המקורי של המערכת ושאלו בה תוספות מאוחרות.

אחד הסימנים המובהקים של המעריבים הקדומים מן המזרח הוא שהם אנונימיים וכך

¹¹⁸ ועיין לעיל (עמ' 24) לגבי הברכה החותמת בפיוט "אשר בגלל אבות".

¹¹⁹ עיין על כך אצל פליישר, שירת הקדש, עמ' 92 ועמ' 243.

¹²⁰ על פיוטי המעריבים במתכונתם הקלאסית ראה פליישר, שירת הקדש, עמ' 243 ועל כל פיוטי המעריבים שנאמרו בלילי החגים לפי מנהגי אשכנז וצרפת עיין בארבעת כרכי המחזור, מהדורת גולדשמידט-פרנקל (רק בלילי יום-כיפור לא נאמרו מעריבים באשכנז-צרפת). לא נחזור כאן על הנאמר שם.

¹²¹ מאידך הרבו פייטני אשכנז מאד לכתוב בעצמם מערכות מעריבים לרגלים ולר"ה, עיין על כך בארבעת כרכי המחזור הנ"ל, ועיין להלן הערה 334 סיכום על כל המעריבים האשכנזיים שבמחזור נירנברג.

¹²² הפיוט נמצא בקטעי גניזה, עיין מחזור פסח עמ' 9.

¹²³ עיין על כך במחזור פסח, עמ' כב.

¹²⁴ מחזור ר"ה עמ' 5. גם מערכת זאת נתגלתה בגניזה ומוכח בזה שמקורה במזרח.

הוא בשתי המערכות הנ"ל. יתר על כן, צונץ¹²⁵ מזכיר עוד מעריבים קדומים:¹²⁶ שתי מערכות במחזור בני רומא, אחת במחזור קנדיא, ואחת במחזור הצרפתי, וכולן אנונימיות.

יניי.

ראשון פייטני התקופה הקלאסית בא"י הוא הפייטן הגדול ר' יניי.¹²⁷ אין אנו יודעים כמה מפיוטיו הרבים הגיעו מא"י לאיטליה, אבל ידוע היום שבאיטליה הכירו את הקדושתא שלו "אוני פטרי רחמתים"¹²⁸ והיא, ומבין קדושתאותיו הרבות של יניי רק היא, הגיעה למנהג אשכנז המערבי ונאמרת שם בשבת הגדול.¹²⁹ יש עוד כמה פיוטים יחידים – לא קומפוזיציה שלמה – של יניי המפוזרים במחזור האשכנזי. (א) הקינה "הילילו ה" (מחזור נירנברג מפתח ב36).¹³⁰ שם מחברה של הקינה נתגלה על ידי פליישר בקטע גניזה. (ב) הסילוק "כי רכובו בערבות" למנחה של יו"כ (מחזור נירנברג מפתח ג87).¹³¹ (ג) אולי יש לצרף לזה את הפיוט "אשר אימתך" במוסף של יו"כ (מחזור נירנברג, מפתח ג55). נראה מאד שגם באיטליה וגם באשכנז-צרפת לא ידעו את שם מחברם של פיוטים אלה.

למרבה הפלא קדושתא אפופת הוד קדומים זאת לא הגיעה למנהג אשכנז המזרחי ובמקומה יש שם הקדושתא של ר' יוסף טוב עלם הצרפתי "אלהים בצעדך הכות פתרוס" (מפתח א71) שהיתה נהוגה במנהג צרפת בשבת הגדול. זהו פלא כי זה המקרה היחיד בכל השנה כולה שבה יש חילוקי מנהג בין מזרח למערב באשר לקדושתא של שבת (מצויינת) או יו"ט. עצם התהליך הוא ברור: הקדושתא של יניי עברה בתקופה קדומה מאד את האלפים מאיטליה והגיעה לאשכנז המערבית ונתקבלה שם כשם שנתקבלו שם הקדושתאות הקליריות (עיין עליהן להלן). מתקבל על הדעת שהיא הגיעה גם לצרפת אך לא נתקבלה שם ואכן בצרפת נדחו עוד קדושתאות חג מן המזרח¹³² לטובת קדושתאות

¹²⁵ LG p.73

¹²⁶ שלא הגיעו לאשכנז.

¹²⁷ עיין עליו במהדורה האחרונה של כל פיוטיו מאת צ"מ רבינוביץ, ירושלים תשמ"ה.

¹²⁸ עיין א' פרנקל, קדושתא לשבת הגדול לר' חננאל בר אמנון, קבץ על יד טז(כו), עמ' 15, ירושלים תשס"ב.

¹²⁹ עיין במחזור וורמייזא, כרך א, מפתח 37.

¹³⁰ עיין עליה במאמרו של פליישר על מחזור וורמייזא, עמ' לז.

¹³¹ עיין מחזור ליו"כ, עמ' מו.

¹³² עיין מחזור לפסח עמ' לו-לח, לט-מ.

של פייטנים צרפתיים קדומים. בין אלה היא הקדושתא הצרפתית "אלהים בצעדך הכות פתרוס" לשבת הגדול.¹³³ כעת השפיע מנהג צרפת על המנהג האשכנזי המזרחי – כפי שראינו כמה פעמים ועוד נראה להלן – וגרם לדחיית הקדושתא "אוני פטרי רחמתיים" לטובת הקדושתא הצרפתית. עומדת וקיימת השאלה מדוע כוח מנהג צרפת על מנהג אשכנז המזרחי חזק מכוח מנהג אשכנז המערבי על "אחיו", הקרוב אליו, המנהג המזרחי?¹³⁴

בתוך הקדושתא (המקורית) של ינאי יש גם הרהיט "אז רוב נסים הפלאתה בלילה" והוא התקבל, כידוע, כתוספת מקשטת בסוף ההגדה של פסח של כל קהילות האשכנזים. פיוט זה התקבל גם במנהג אשכנז המזרחי כתוספת לקדושתא "אלהים בצעדך הכות פתרוס" (מפתח א72). מה הטעם להביא את הרהיט מתוך קדושתא של ינאי אל קדושתא של ר' יוסף טוב עלם? גם על כך אין תשובה בטוחה. עד כאן על מקומו של ינאי במחזור מנהגי אשכנז בכלל ובמנהג אשכנז המזרחי בפרט.

אנו באים כעת לר' אלעזר ב"ר קליר. פיוטיו הגדולים והקטנים של הקלירי הם השלד שעליו נשען כל המחזור האשכנזי ונפגין זאת יפה כשנרכז כעת את כל יצירתו שהגיעה לאשכנז ושימשה את הקהילות לפי מחזור נירנברג:

קדושתאות.

1. שבת פרשת שקלים: "אז מאז זמותה" (מפתח א37-34). במחזור נירנברג (במפתח א37) חסר דף אחד ולכן חסר סוף הקדושתא.¹³⁵
2. פרשת זכור: "אזכיר סלה" (מפתח א44-40)
3. פרשת פרה: "אצולת אומן" (מפתח א63-60). הפיוט שלפני הסילוק "אצילי עם"¹³⁶ חסר במחזור נירנברג ובמנהג צרפת וכנראה לא היה נהוג במנהג אשכנז המזרחי. עניין זה עדיין טעון מחקר.
4. פרשת החדש: "אתיית עת" (א66-64).
5. יום טוב שני (ראשון) של פסח: "אסירים אשר בכשר" (א96-92). על חלקים של הקדושתא יש להעיר שלוש הערות: (א) הפייטן כתב את הקדושתא ליום טוב ראשון, אך

¹³³ עיין עליה למשל במחזור הצרפתי העתיק בודלינה 669-670. Opp.

¹³⁴ ועיין על כך עוד להלן בחלק ג על הסליחות עמ' 120.

¹³⁵ ותחילת השבעתא למוסף פרשת שקלים, כלהלן.

¹³⁶ עיין מחזור וורמייזא מפתח 25.

קהילות אשכנז דחוה ליום טוב שני, בו הן קוראות את פרשת "שור או כשב" שאליה מכוונת הקדושתא.¹³⁷ בסוף המחייה קודם לברכה (מפתח א93 בעמוד הימני) אין נזכרים גשמים ("מרעיף מרוממנו") וכך יאה ביו"ט שני, אך במקור כתב הפייטן "ובגשם תחי תרעיף" כיאה לשחרית של יו"ט ראשון.¹³⁸ (ב) על הרהיט "שור אשר מאז"¹³⁹ כתב פליישר בהרחבה¹⁴⁰ ויש ספקות אם הוא מקורי בקדושתא זאת. ראוי להזכיר שבמחזור נירנברג ניסו "להכשיר" אותו לקדושתא שלנו על ידי הוספת פזמון "שור או כשב או עז כי יולד" בסוף כל מחרוזת. (ג) אחרי רהיט זה מובאת לעיתים בדפוסי המחזור סטרופת קדוש (מחזור פסח עמ' 117) שלקוחה מקדושתא של ר"י טוב עלם ועדיין אין הסבר לתופעה משונה זאת.¹⁴¹

6. שבועות: "ארץ מטה" (מפתח א169-177). זוהי מן המפוארות והיפות שבין קדושתאותיו של הקלירי. לעניין תולדות הנוסח שלה יש להעיר רק הערה קטנה: ה"סדר" "יי קנני" (מפתח א170 ואילך) מורכב ממחרוזות עם כותרות. ברוב כתבי היד בין מחרוזות אלה אין סטרופות ביניים.¹⁴² והנה בכתבי יד שונים ובעיקר באלה של המנהג המזרחי, ובתוכם גם מחזור נירנברג, יש סטרופות ביניים בשלוש המחרוזות הראשונות (מפתח א170) ולפני המחרוזת "עמד אדם" (סוף מפתח א171). דומה שתופעה זאת עדיין לא נתבארה.

7. ראש השנה, שחרית: "את חיל" (מפתח ב141-145). על כל פרטי המבנה של קדושתא זאת עיין מחזור לימים הנוראים, כרך א, ר"ה, עמ' לט-מ¹⁴³ ונעיר רק על שינויים במחזור נירנברג לעומת הנאמר שם. (א). לאחר התוספת לימים נוראים בברכת מחייה ("מי כמוך

¹³⁷ ואותה קראו בימי הפייטן בא"י ביו"ט ראשון.

¹³⁸ עיין מחזור פסח, עמ' 111.

¹³⁹ מחזור נירנברג מפתח א93, הוא חסר בדרך כלל במחזורי מנהג אשכנז המערבי, עיין במחזור וורמייזא מפתח 68.

¹⁴⁰ במאמרו על מחזור וורמייזא, עמ' לא, הערה 50.

¹⁴¹ הסטרופה חסרה כאן בכל כ"י של המחזורים האשכנזיים. תופעה בלתי מוסברת נוספת יש בעניין הבא: במחזור נירנברג, מפתח א95, עמוד שמאלי, לאחר גמר הסילוק של הקדושתא שלנו מובא סילוק "אילו פיננו מלא כים שירה" שאין לו קשר לקדושתא ועדיין אין הסבר משביע רצון למציאותו כאן. עיין על כך אצל צונץ, LG p. 116 ובמחזור פסח, מבוא, עמ' מ.

¹⁴² בניגוד ל"סדר דיברין" הבא לאחר ה"סדר" (מפתח א173 ואילך) ששם יש סטרופות ביניים בין כל המחרוזות ללא ספק.

¹⁴³ כגון על "לאל עורך דין" ועל חלקי הקדושה "וחיות בוערות מראיהן" ו"אחד קדוש". הרשות לקדושתא זאת היא כידוע מאוחרת לקלירי הרבה - "יראתי בפצותי" ליקותיאל בר משה.

אב הרחמים") נוסח מחזור נירנברג הוא תמיד "ונאמן אתה להחיות רדומים".¹⁴⁴ (ב) פיוטי "אם אשר בצדק" ו"אדרת ממלכה" מוחלף מקומם.¹⁴⁵ (ג) "אתה הוא אלהינו" חסר גם בשחרית וגם במוסף (כבמנהג אשכנז המערבי).

8. ראש השנה, מוסף: "אופד מאז" (מפתח ב156-142), ועיין על פרטיה במחזור ר"ה, עמ' מא.¹⁴⁶ לאחר הקדושה "וחיות אשר הנה מרובעות",¹⁴⁷ ופיוטים שלאחר הקדושה¹⁴⁸ נמשכת חזרת הש"ץ עם רוב חלקי ברכת קדושת היום ואחר כך מוצעת התקיעתא של ר"ה הקלירי (מפתח ב152). לפי המתכונת שראינו לעיל לגבי פיוטיו של יוסי בן יוסי במנהג אשכנז המזרחי, סדר הדברים במחזור נירנברג גם כאן הוא: פיוטו של הקלירי "אנסיכה מלכי",¹⁴⁹ אחר כך באים - כרגיל - קטעי התקיעתא דבי רב, הפסוקים השגורים והברכה.¹⁵⁰

9. יום הכיפורים: מוסף: "שושן עמק אוימה".¹⁵¹ המחקר העלה שהקהילות הוסיפו לתוך הקרובה פיוטים שונים, מאוחרים בדרך כלל לר"ה הקלירי, ונרשום כאן מה אנו מוצאים במחזור נירנברג. נשווה את הדברים לעומת הרשום במחזור ליו"כ, עמ' מ ואילך, ששם נמנו גם כל הפיוטים שנתווספו לקרובה במנהגי אשכנז וצרפת והם 48 במספר. במחזור נירנברג הועתקו הפיוטים הבאים:¹⁵²

שושן עמק (1), יום מימים הוחס (2), צפה בבת תמותה (3), אשא דעי (4), אין ערוך אליך (5), אל תזכור לנו עונותינו (רק במנהג המזרחי) (6), אך אומרים בחין לפניך (רק במנהג

¹⁴⁴ המתחרז עם "רחמים". פליישר העיר על כך לגבי כ"י אשכנזיים אחרים במאמרו על מחזור אמסטרדם, עמ' 34.

¹⁴⁵ זאת אסמכתא נוספת להשערה ש"אם אשר בצדק" אינו שייך לקדושתא זאת ממקורה.

¹⁴⁶ כידוע הסילוק הרגיל מימים קדומים בסוף הקדושתא הוא הפיוט "ונתנה תוקף" שקדום לר"ה הקלירי, והסילוק המקורי של המחבר, ר"ה הקלירי, נחשב לאבוד. הוא נתגלה לאחרונה בין דפי הגניזה הקהירית ופורסם על ידי י' יהלם, פיוט ומציאות בשלהי הזמן העתיק, ת"א תש"ס, עמ' 232 ואילך.

¹⁴⁷ אשר - בניגוד לקדושה של שחרית - היא חלק מקורי של הקדושתא.

¹⁴⁸ עיין עליהם במפורט אצל גולדשמידט במבוא למחזור ר"ה עמ' מג, ואין טעם לחזור על הדברים כאן.

¹⁴⁹ ובהתאמה בזכרונות "זכר תחילת כל מעש" ובשופרות "אשא דעי בצדק".

¹⁵⁰ לכאורה, בניגוד לתקיעתא של יוסי בן יוסי כנ"ל, אין בתקיעתא של הקלירי בעייה של פסוקים כי אין בפיוטיו פסוקים, אבל מתוך קטעי הגניזה התברר שר"ה הקלירי הלך גם בזה בעקבות יוסי בן יוסי וחיבר בסוף פיוטיו מחרוזות עם פסוקים אלא שאלה הושמטו בתקופה קדומה מאד וכנראה לא הגיעו לאירופה ולא ידעו עליהם שם. על כל זה בהרחבה במחזור ר"ה, עמ' מה ואילך.

¹⁵¹ מפתח ג53-59. כידוע אין בקרובה זאת סימן שהיא חוברה למוסף, ובעדות אחרות היא משמשת לשחרית.

¹⁵² לאחר שם הפיוט נשים בסוגריים את מספרו לפי מחזור יו"כ הנ"ל, עמ' מ.

המזרחי) (15), אשר אימתך באראלי אומן (19)¹⁵³, אמרו לאלהים אל מלך בעולמו (רק במנהג המזרחי) (17), מעשה אלהינו אדיר בויעודו (רק במנהג המזרחי) (18), אמיצי שחקים (33), אילי מרום (34), ונתנה תוקף (רק במנהג המזרחי), ארבעה חלקי הקדושה: אז מלפני בראשית דת וכס (36), אז מלפני בראשית אבות ובנים (37), אז מלפני בראשית נוה וינון (38), אז מלפני בראשית שבעה אלה (39).

החוקרים סבורים שמתוך רשימת הפיוטים הזאת שייכים בביטחון לר"א הקלירי רק המספרים (1)-(5), (17)-(18), (33)-(34), ושחסרים ברשימה זאת לפחות שני פיוטי הקלירי בטוחים. עדיין אין בידינו מחקר על השאלה כיצד קרה שקדושתת הקלירי המקורית לקתה בחסר וביתר במשך הדורות במנהגי אשכנז.

נשווה רשימה זאת של מחזור נירנברג למה שיש במנהג המזרחי המאוחר (שבדפוסים) ונמצא שחסרה במחזור נירנברג רק התוכחה "אנוש איך יצדק" בין (2) ל(3), ולפי זה הנהוג במנהג המזרחי במוסף של יו"כ כבר היה מגובש כמעט סופית בימי מחזור נירנברג. 10. נעילה: אב ידעך (מפתח ג103). כצפוי לתפילת נעילה זוהי קדושתא קצרה ובמחזורי אשכנז היא שרדה רק בחלקה: פיוטי מגן, מחייה, משלש, קיקלר קצר וסילוק.¹⁵⁴ קיצוץ המערכת נמשך גם לאחר ימי מחזור נירנברג: הקיקלר "מערב עד ערב" כולל במחזור נירנברג¹⁵⁵ - כבמנהג המערבי - סטרופת קדוש "שמע נא סלח נא" וכו' ככותרת ושש מחרוזות,¹⁵⁶ ולעומת זה במנהג המזרחי המאוחר (הדפוסים) אין שם אלא הכותרת בלבד. 11. סוכות: יו"ט ראשון: "אוימתי בחיל כיפור".¹⁵⁷ על מבנה הקדושתא עיין מחזור סוכות עמ' לה. בין המשלש "קשט שעינת עץ" לבין הקיקלר "אקחה פרי הדר" חסר במחזור נירנברג (ובכל כ"י המנהג המזרחי) הפיוט "עד לא מצוקי רגב".¹⁵⁸

12. סוכות: יו"ט שני: "ארחץ בנקיון" (מפתח ג125-122). על מבנה הקדושתא עיין במחזור סוכות, עמ' לה ואין במחזור נירנברג חידוש לעומת הנאמר שם.

אלה שתיים-עשרה הקדושתאות של הקלירי שהגיעו למחזור נירנברג ולכלל מחזורי אשכנז. קדושתא אחת נוספת של הקלירי הייתה במנהג המערבי והיא שרדה בקהילת

¹⁵³ עיין לעיל שאולי מחברו הוא יניי ולא הקלירי.

¹⁵⁴ עיין מחזור יו"כ עמ' מח, ושם ספרות על גילוי הקדושתא המלאה בגניזה ע"י פליישר.

¹⁵⁵ ובעוד כ"י של המנהג המזרחי.

¹⁵⁶ אמנם הפיוט גם כך בוודאי אינו שלם שהרי סימן הא"ב מתחיל במם.

¹⁵⁷ מפתח ג117-119. גם קדושתא מס' 12 להלן חוברה - כמובן - ליו"ט ראשון והקהילות באירופה בחרו לפי רצונן מה יאמרו ביו"ט ראשון ומה בשני. במנהג המזרחי בחרו כולם ב"אוימתי" ליו"ט ראשון.

¹⁵⁸ עיין עליו, למשל, במחזור וורמייזא, כרך ב, מפתח 179.

וורמייזא עוד מאות בשנים,¹⁵⁹ היא קדושתת "אחות אשר לך כספת" לשחרית של שמיני עצרת.¹⁶⁰ פייטנים אחרים השלימו את מחזור הקדושתאות שבמנהגי אשכנז וכתבו את שבע הקדושתאות הבאות (שנדון בהם במקומם): לשבת הגדול, לשביעי ולשמיני של פסח, ליום טוב שני של שבועות, לשחרית של יום שני לר"ה, לשחרית של יו"כ, למנחה של יו"כ.

שבעתות.

שתי שבעתות שלמות פרי יצירתו של ר"א הקלירי יש במחזור אשכנז (והן זהות במנהג המערבי והמזרחי):

1. שבעתא למוסף שבת פרשת שקלים "אשכול איווי".¹⁶¹ במחזור נירנברג חסר דף 38 ולכן קטועה שם השבעתא בתחילתה אבל ללא ספק היתה שם בשלמותה לפני שנתלש משם הדף הנ"ל. השבעתא בנויה על שבע התבות של הפסוק "אשכול הכופר דודי לי בכרמי עין גדי" (שיה"ש א יד), תבה אחת לכל אחת משבע הברכות של עמידת המוסף – כדרך של כל השבעתות.¹⁶²
 2. שבעתא למוסף שבת פרשת החודש "ראשון אמצת".¹⁶³ השבעתא בנויה על שבע התבות של הפסוק "ראשון לציון הנה הנם" וכו' (ישע' מא כז).
- שתי שבעתות נוספות של הקלירי יש במנהגי אשכנז אלא שהן שונות משתי הראשונות בשתיים: א. הן מורחבות מאד בסוף הברכה השניה, ב. הן לא שרדו בשלמותן.
3. יום טוב ראשון של פסח, מוסף, שבעתא של טל "בדעתו אביעה" (מפתחים א87-81).
 4. שמיני עצרת, מוסף, שבעתא של גשם "אף ברי אותת" (מפתחים ג140-146).
- על ההרחבות בברכה השנייה עיין במחזור פסח עמ' מא ובמחזור סוכות עמ' לז ואילך.¹⁶⁴ נעיר רק שארבעת הפיוטים המרחיבים הראשונים שווים בשני מנהגי אשכנז לגמרי, אבל בפיוט המרחיב (החמישי) האחרון יש הבדלים בין המנהגים: בתפילת הגשם אומרים
- ¹⁵⁹ דומה שהיא נעקרה מפי מתפללים רק עם חורבן קהילת וורמס במאה העשרים.
- ¹⁶⁰ מחזור וורמייזא, כרך ב, מפתח 184-187. על הקדושתא "אומן שלא קם כמותו" של הקלירי לשמחת תורה שאולי נאמרה אי-פעם על ידי בני אשכנז עיין מחזור סוכות, עמ' לד, הערה 2. הספקות כלפיה מותרים אותה מחוץ לחשבון הקדושתאות "האשכנזיות".
- ¹⁶¹ עיין עליה בשלמותה במחזור וורמייזא, כרך א מפתח 8-9.
- ¹⁶² משום מה השתבש הסדר בסוף מפתח א37 וסדר קריאת התורה של שבת שקלים נרשם לאחר השבעתא של מוסף.
- ¹⁶³ מחזור נירנברג מפתח א66-67. מתוך תחילתה יכול הקורא ללמוד כיצד היתה כתובה תחילת השבעתא "אשכול איווי" הנ"ל.
- ¹⁶⁴ ולא נחזור על דברים ידועים אלה.

במנהג המזרחי את הפיוט "זכור אב נמשך אחרך"¹⁶⁵ ובמנהג המערבי "איום זכור נא לשואלי מים".¹⁶⁶ בתפילת הטל שני המנהגים שווים באשר לפיוט המרחיב האחרון והוא "טל תן לרצות" (מחזור נירנברג מפתח א87) אבל בעדות לא אשכנזיות יש כאן פיוטים אחרים (עיין מחזור פסח, עמ' 238 ואילך). אחרי פיוטי הרחבה אחרונים אלה באה ההכרזה על הזכרת טל או גשם (ב"טל" הוא מפתח א87, ובגשם - במפתח ג146). על פי חוקי השבעתא שגזרו על עצמם הפייטנים צריכה הקומפוזיציה לחזור כעת למבנה העיקרי שלה, כלומר להביא חמש מחרוזות לחמש הברכות האחרונות של העמידה.¹⁶⁷ מנהגי אשכנז לא ידעו על תוספות אלה אך הן נתגלו בינתים¹⁶⁸ ועיין עליהן מחזור פסח עמ' 241 ומחזור סוכות עמ' 431.

קרובת י"ח (וקרובת י"ד)

הסוג השלישי של קרובה שחיבר הקלירי ושהגיע למחזורי אשכנז הוא "קרובת י"ח" דהיינו קרובה לימות החול המפייטת את כל הברכות של העמידה, והיא "ויאהב אומן" לפורים (מחזור נירנברג מפתח א51-47) עם ההרחבות בברכת מכניע זדים. נוסחי שני מנהגי אשכנז שווים לגבי פיוטי הקרובה. בזכות קרובה זאת זכינו גם לקבל את נוסח הקבע של תפילת העמידה לימות החול שהועתק (באותיות קטנות) במלואו בין קטעי הפיוט של הקרובה.¹⁶⁹ במנהג אשכנז המערבי יש גם "קרובת י"ד" של הקלירי לתשעה באב "אאביך ביום"¹⁷⁰ המפייטת את ברכות העמידה של חול מראשיתה ועד ברכת (אלהי דוד ו)בונה ירושלים.¹⁷¹ לעומת זאת במנהג אשכנז המזרחי יש רק קינות ואין קרובה (מחזור נירנברג מפתח ב12 ואילך) וזהו המקרה היחידי במחזור כל השנה שהמנהגים האשכנזיים חולקים ביניהם אם לומר קרובה או לא.¹⁷² עדיין לא נתברר כיצד קרתה "מחלוקת"

¹⁶⁵ מחזור נירנברג מפתח ג145.

¹⁶⁶ מחזור וורמייזא, כרך ב, מפתח 195. ונראה ששני הפיוטים אינם משל הקלירי.

¹⁶⁷ ולהשלים את הפסוק שעליו בנויה השבעתא.

¹⁶⁸ חוץ למחרוזת ברכת קדושת היום (הברכה הרביעית) שעדיין לא נתגלתה.

¹⁶⁹ וביררנו לעיל כמה ענייני נוסח שעולים מן ההשוואה בין נוסח כתב היד לנוסח השגור.

¹⁷⁰ מחזור וורמייזא מפתח 157-160.

¹⁷¹ ומשם והלאה באות הקינות. אין פיוטים לברכות האחרונות של העמידה, ומכאן השם "קרובת י"ד".

¹⁷² אם לא נוסיף לזה את חילוקי המנהגים על "אחות אשר לך כספת" לשמיני עצרת דלעיל. אמנם שם מדובר על מנהג מקומי ולא על "מחלוקת" בין המנהגים הכוללים.

כזאת.¹⁷³ אולי יש ללכת בדרך זאת: כבר אמרנו לעיל שהמנהג המזרחי הקדמון ביותר בארצות הסלאויות יסודו בא מביזנטיון ומנהג עתיק זה אמנם כמעט "נבלע" על ידי מנהג אשכנז (ונעשה למנהג אשכנז המזרחי), אבל אפשר לגלות בו עדיין שרידי שרידים של המנהג הביזנטיני הקדום. על מנהג רומניא ידוע שבחלקו קיבל את מנהג בני רומא לומר קרובת י"ד של הקלירי "זכור איכה אנו שפתינו" אבל יש שאינם אומרים קרובה בתשעה באב וכך הוא בכתב היד המקורי והעתיק ביותר של מנהג רומניא.¹⁷⁴ גם בדפוסי מחזור רומניא שבהם מובאת הקרובה של הקלירי כבמנהג בני רומא, עדיין שומרים להזכיר גם את המנהג שיש שאין אומרים קרובה.¹⁷⁵ לפי זה אפשר שאי-אמירת קרובה בתשעה באב במנהג אשכנז המזרחי היא אולי שריד מן המנהג הביזנטיני הקדמון.

הושענות

רוב ההושענות הנאמרות בשני מנהגי אשכנז (מחזור נירנברג מפתח ג138-133) אין שם מחברן מסומן בהם, אך המחקר בימינו סבור שרובן, אם לא כולן¹⁷⁶ מחברן הוא הקלירי או פייטנים אחרים (אנונימיים) בני התקופה הקלאסית בא"י,¹⁷⁷ ולכן יש לדון בהן כאן. אנו רגילים לראות בהושענות שלוש מערכות: הושענות לששת הימים הראשונים של סוכות, הושענות לשבת חוה"מ (או יו"ט שחל בשבת), הושענות לשביעי של ערבה (הושענא רבה). הפרדה זאת גורמת כפילות,¹⁷⁸ שהרי ההושענות הראשונות של הושענא רבה זהות ברובן להושענות של ששת הימים הראשונים. סופרי כי"י של ימי הביניים נרתעו הרבה מלהעתיק כפילויות – ועוד בשכנות גדולה – ונראה שלפי זה יש לפרש את הממצא של מחזור נירנברג.

חטיבת ההושענות במחזור נירנברג פותחת (במפתח ג133) בהושענות לשבת.¹⁷⁹ ההושענא הראשונה "אום נצורה כבבת" מועתקת גם בקטע גניזה קמבריג' ט"ש 19, H 7,

¹⁷³ כזכור בשבת הגדול חולקים המנהגים איזו קרובה לומר ולא האם לומר או לא לומר קרובה.

¹⁷⁴ כי"י פריס 606, עיין מחקרי תפילה ופיוט עמ' 123 ועמ' 144.

¹⁷⁵ דפוס קושטא רע עמ' 335, דפוס ונציה חש"ד, עמ' 392.

¹⁷⁶ כלומר האנונימיות וההושענא המסומנת בשם ר"א הקלירי, כלהלן. יש דעות במחקר שבין האנונימיות יש גם הושענות עתיקות, מן התקופה הקדם-קלאסית.

¹⁷⁷ פליישר, שירת הקדש, עמ' 255-256.

¹⁷⁸ והיא ניכרת היטב בדפוסים המודרניים.

¹⁷⁹ כי כל ההושענות של ששת ימי סוכות הראשונים כלולים, כאמור לעיל, בתוך ההושענות להו"ר והסופר כנראה לא רצה להתחיל את החטיבה עם הושענות ליום האחרון.

והיא טיפוסית להושענא אנונימית המיוחסת לר"א הקלירי.¹⁸⁰ ההושענא השנייה במחזור נירנברג "כהושעתה אדם יציר כפך" רחוקה מן הראשונה כרחוק "מזרח ממערב". מחברה הוא ר' מנחם ב"ר מכיר איש מזרח גרמניה (רגנסבורג ובוהמיה), שהוא נין אחיו של ר' גרשום מאור הגולה, והוא חיבר קינה על גזירות תתנ"ו, כלומר איש המאה הי"ב.¹⁸¹ הוא חיבר הושענא לשבת זאת¹⁸² כי במנהג אשכנז המערבי לא היתה עדיין הושענא לשבת. נדון בזה עוד כשנגיע להלן לדון בפיוטי מנחם בן מכיר. לאחר סיום ענייני השבת¹⁸³ מתחילה במחזור נירנברג החטיבה העיקרית של ההושענות ללא כל כותרת ואולי הושמטה זאת בכוונה, כי חטיבה זאת היא ליום יום ולהושענא רבה כאחד, כאמור לעיל. אלה הן ההושענות האנונימיות המתועדות כבר בגניזה הקהירית ומיוחסות לקלירי או לבני דורו, בני התקופה הקלאסית בא"י. ואלו הן: למען אמיתך, אבן שתיה, אל למושעות, אום אני חומה, אערוך שועי, אדון המושיע (לא נמצא בגניזה), אדם ובהמה, אדמה מארר (לא נמצא בגניזה), למען איתן, כהושעתה אלים. אנא אזון, אל נא תעינו, למען תמים, תענה אמונים, אז כעיני עבדים, אמן ישעך.¹⁸⁴ בשום מקרה אין הסופר במחזור נירנברג מפרט ומלמד אילו פיוטים ייאמרו בששת הימים הראשונים, אילו פיוטים מיועדים רק להושענא רבה ואילו פיוטים ייאמרו גם בימים הראשונים וגם בהו"ר. קשה לקבוע מה הסיבה לשתיקה זאת; אולי הדברים היו ידועים כל כך במאה הי"ד, מועד כתיבת מחזור נירנברג, ואפשר שהקהילות נתנו לשליחי הציבור חופש לבחור מה לומר ולא היה צורך לקבוע מה ייאמר ולפי איזה סדר ייאמר.¹⁸⁵

¹⁸⁰ היא משמשת בין הושענות השבת גם במנהג המערבי וגם במנהג צרפת. מתקבל על הדעת שגם במנהג איטליה הקדמון – שאין לנו עליו תיעוד לעניין זה – אמרו הושענא זאת בשבת והיא היתה המקור למנהגי אשכנז. במאה הי"ג לא אמרו עוד באיטליה הושענא לשבת, עיין למשל כ"י פריס 599, משנת 1265, עמ' 122 ובדפוסי מנהג בני רומא.

¹⁸¹ עיין על פיוטיו להלן עמ' 70 ואילך.

¹⁸² מי שמחבר פיוט ברגנסבורג מכוון אותו בדרך טבעית למנהג אשכנז המזרחי.

¹⁸³ "הושיעה את עמך, יתגדל, תתקבל".

¹⁸⁴ במנהג אשכנז המזרחי ובמחזור נירנברג הנוסח הוא "אומר לציון ישעך". כידוע הפיוט קטוע במנהגי אשכנז והקטע המשלים שרד במנהג בני רומא ושם יש הסימן "אלעזר בירבי קליר חזק", עיין מחזור סוכות עמ' 204.

¹⁸⁵ בסדר ההושענות במנהג המערבי, על פי מחזור וורמייזא, כרך ב, מפתח 200 ואילך, יש כל ששה-עשר הפיוטים הנ"ל, ונוספו שניים: "תתנו לשם", "כהושעתה אב המון השליך". ההושענא "אב המון השליך" נתחברה על ידי ר' שמואל החסיד, היא ההושענא המאוחרת ביותר במחזור האשכנזי וזה מפרש מדוע היא חסרה במנהג המזרחי, אך לא נתברר מדוע חסרה ברוב כ"י המנהג המזרחי ההושענא "תתנו לשם" ששם הפייטן ("אלעזר") מסומן בה, (עיין מחזור סוכות, עמ' 179). אמנם בשלב מאוחר יותר צירפו המדפיסים את ההושענא גם למנהג המזרחי.

יוצרות

בספרו "היוצרות" קבע ע' פליישר את תכונותיו של היוצר בתקופת הפייטנות הקלאסית.¹⁸⁶ על אף פקפוקים שפקפקו חוקרים קובע פליישר שר"א הקלירי חיבר גופי יוצרות ומערכות יוצר.¹⁸⁷ דומה שאין הוא קובע נחרצות שבין היוצרות שנתקבלו למחזור האשכנזי יש בבטחון יוצרות קליריים, אבל הוא אומר שודאי הוא שיש במחזור האשכנזי יוצרות קלאסיים, שהגיעו לאיטליה ומשם עברו למחזור האשכנזי עם שאר חטיבות הפיוטים לחגים ולשבת המצוינות. קביעות אלה די בהם בשבילנו בתיאורנו הבא. לתקופה הקלאסית של הפיוט הארץ-ישראלי שהגיעו למחזור נירנברג שייכים גופי היוצר ומערכות היוצר הבאים:

שבת פרשת שקלים (מפתח א34): גוף יוצר "אל מתנשא לכל ראש", אופן: "כבודו יתרומם ויתנשא",¹⁸⁸ זולת "אתה אהבת".¹⁸⁹

שבת פרשת זכור: (מפתח א39): גוף יוצר "זכור את אשר עשה",¹⁹⁰ אופן: "כבודו יתגדל בפי", זולת: "אתה מלא רחמים".

שבת פרשת פרה: (מפתח א59): גוף יוצר "אום אשר בך דבוקה", אופן: "כבודו מרומם", זולת: "אשרי כל חוסי בך".

שבת פרשת החודש (מפתח א63): גוף יוצר "אות זה החודש", אופן "כבודו משבחים", זולת "אל עושה נפלאות".

פסח: יום ז (מפתח א106): גוף יוצר (המשמש כאופן) "ויושע אל אמונה",¹⁹¹ נוהג רק במנהג אשכנז המזרחי.

ראש השנה: יום א: גוף יוצר: "מלך אזור גבורה" (ב139), אופן "כבודו איהל".¹⁹²

סוכות: יום א: (מפתח ג116) גוף יוצר: "אכתיר זר תחילה", אופן "אאמיר אותך סלה".

¹⁸⁶ ע' פליישר, היוצרות בהתהוותם והתפתחותם, ירושלים תשמ"ד, חלק שני: היוצר הקלאסי, עמ' 87 ואילך.

¹⁸⁷ מערכת יוצר היא קומפוזיציה המאחדת את כל הפיוטים שחיבר פייטן לכל ברכות ק"ש בשחרית מ"ברכו" ועד "גאל ישראל". לשם הבהירות רגילים היום לכנות את הפיוט הראשון שבמערכת היוצר בשם "גוף יוצר".

¹⁸⁸ עיין פליישר, היוצרות, עמ' 178.

¹⁸⁹ פליישר, היוצרות, עמ' 285.

¹⁹⁰ היוצרות עמ' 211, 643.

¹⁹¹ עיין צונץ 69 LG p.

¹⁹² והזולת "מלך אמיץ ואיום" עיין מחזור לר"ה עמ' 55.

זולת: "אנא (יי) הושיעה נא".

סוכות: יום ב': גוף יוצר: "אאמיץ לנורא". זולת: "אנא תרב".

שמיני עצרת: (מפתח ג139) גוף יוצר "אום כאישון ננצרת", זולת "אמונים אשר נאספו".

"פייטני מרכז אירופה הרבו לכתוב פיוטי יוצר"¹⁹³ ונפגוש אותם להלן הרבה, אך על היוצרות הקדומים, שהגיעו לאשכנז מעבר לים אין לנו יכולים להוסיף עוד דברים.

קינות

חולקים החוקרים אם פייטנים כתבו קינות כבר בתקופה הקדם-קלאסית¹⁹⁴ אך מוסכם על הכל שהקלירי, המייצג המובהק של התקופה הקלאסית בפייטנות הארץ-ישראלית, הוא המעצב של המסגרות לקינות כפי שהן מופיעות לפנינו במחזורים המרכז-אירופיים הקדומים (אשכנז, צרפת, איטליה ורומניא). החוקרים כבר דנו הרבה מאד בקינות הקלירי¹⁹⁵ ואנו נדון כאן רק במה שעולה ממחזור נירנברג. כבר אמרנו לעיל¹⁹⁶ שהמנהג האשכנזי המזרחי¹⁹⁷ הוא המנהג המרכז-האירופי היחידי שבו הקינות נאמרות לעצמן, כיחידה נפרדת מן העמידה (כבמנהגנו היום) ולא במסגרת קרובת י"ד. מספר הקינות המובאות במחזורים השונים אינו קבוע כי הקהילות היו חייבות לבחור מן האוצר הגדול שהשאיר אחריהן הקלירי והם ראו לעצמן חובה להוסיף עליהן גם קינות של פייטנים המאוחרים יותר. מחזור נירנברג הוא דוגמה יפה לזה וגם לזה.¹⁹⁸ למחזור נירנברג הועתקו¹⁹⁹ חמישים ושתיים קינות. מתוכן הובאו מן המזרח: אחת מהן²⁰⁰ כנראה מן התקופה הקדם-קלאסית, ותשע-עשרה מהן הן קליריות.²⁰¹ הקליריות הן: אאדה עד

¹⁹³ היוצרות, עמ' 618.

¹⁹⁴ עיין גולדשמידט, סדר הקינות, עמ' ח לעומת פליישר, שירת הקודש עמ' 204 (דרך אגב ראוי להעיר שהפרק של פליישר על קינותיו של הקלירי הוא מן הימים ביותר בכל ספרו "שירת הקדש").

¹⁹⁵ צונץ p. 47 LG המונה שם יותר מחמישים קינות קליריות במחזורי מרכז אירופה; גולדשמידט, שם עמ' ט; פליישר שם, עמ' 204 ואילך.

¹⁹⁶ עמ' 37, בדיון על קרובת י"ח במחזור נירנברג.

¹⁹⁷ ובתוכו כמובן גם מחזור נירנברג.

¹⁹⁸ כלומר למבחר מתוך הקלירי וקינות אשכנזיות מאוחרות.

¹⁹⁹ כולל הקינות לליל תשעה באב, לאחר ערבית.

²⁰⁰ "אז בחטאינו חרב" עיין צונץ p. 15 LG.

²⁰¹ ביתר דיוק: 18 קליריות ועוד אחת - "הילילו הה" - שהוכח שמחברה יניי (עיין על כך לעיל, עמ' 31), אבל בשביל חשבוננו על הקינות של התקופה הקלאסית שבמחזור נירנברג היא כלולה בחשבון הקליריות.

חוג, אהלי אשר תאבת, אז בהלוך ירמיהו, אז במלאת ספק, אי כה אומר כורת, איך תנחמוני הבל, איכה אלי קוננו, איכה אצת, איכה אשפתו, איכה את אשר כבר, איכה ישבה חבצלת, איכה תפארתי, אם תאכלנה, הטה אלהי אזנך, לך יי הצדקה, על חורבן בית המקדש (=תסתר לאלם), שבת סורו, תריק חנית ורומח,²⁰² ושלוש הן ספיקי הקלירי.²⁰³ ס"ה יש כאן 23 קינות²⁰⁴ שבאו מן המזרח לאירופה, שהן כ-45% מסך כל הקינות במחזור נירנברג. כדי שלא נזדקק לדון שוב בקינות שבמחזור נירנברג, נדון כאן בקצרה בשאר הקינות שבמחזור. שלוש קינות מקורן אצל גדולי פייטני ספרד,²⁰⁵ וכנראה יש מסורת קדומה באשכנז לשלב פיוטים אלה, כי כך נהגו גם במנהג המערבי. נוהג כלל-אשכנזי אחר נהגו הקהילות בכל אשכנז מאז ימי גזירות תתנ"ו²⁰⁶ – לשלב בין הקינות לתשעה באב פיוטי קינה מאת פייטני אשכנז על הגזירות בארצם: במחזור נירנברג מצאנו את ארבע הקינות הבאות: "איכה אמרת צרופה ישבה בדד ענוגה" לר' אפרים מבונא, "אמרתי שעו ממני" " מי יתן ראשי מים" שתיהן מאת קלונימוס בר יהודה, "החרישו (ממני) ואדברה" האנונימית (ואולי אף היא של ר' קלונימוס בר יהודה).²⁰⁷ נשארו עשרים ושתיים קינות "אירופאיות" ללא ייחוד מבחינת התוכן והצורה ומבחינת מקורם הגיאוגרפי. יש שהן ידועות מאד, כגון "בליל זה יבכיון" "איך מפי בן ובת", "אלי ציון ועריה", "אש תוקד בקרבי", "ארזי הלבנון", "שכורת ולא מיין", אבל יש אחרות שאינן ידועות עד היום אלא ממחזור נירנברג²⁰⁸ וכנראה מוצאן מקהילות גרמניה המזרחית או בוהמיה ואלה הן: "אבלה נבלה" (מפתח ב28), "ממרום זמרי שחק" (מפתח ב23), "קומי לכי אומרים" (מפתח ב34), "אין נפלה ממנו עטרה" (מפתח ב28), "איכה חרה אפו" (מפתח ב28), "איכה ירדוף אחד" (מפתח ב29), "ירושלים אמרה" (מפתח ב28).

²⁰² פיוט זה, שיש לו כותרת מיוחדת, שייך ל"נחמות" שבסוף הקינות שבדרך כלל אינן ידועות באשכנז.

²⁰³ "איבדתי קישוטים" (צונץ p. 52 LG), "ואתה אמרת היטב איטיב", "זכור את אשר עשה".

²⁰⁴ כאמור, מתוך חמישים ושתיים קינות סך הכל.

²⁰⁵ "שומרון קול תתן" לרשב"ג, "ציון הלא תשאליו" ו"יום אכפי" שתיהן לריה"ל.

²⁰⁶ מסע הצלב הראשון בשנת 1096.

²⁰⁷ כידוע יש עוד קינות על גזירות תתנ"ו וגזירות אחרות באשכנז ודי להשוות ארבעה פיוטים אלה עם הפיוטים מסוג זה המובאים במחזור וורמייזא כדי לקבוע שבמחזור נירנברג יש רק מבוחר. עדיין לא ברור מה היו קני-המידה שיצרו מבוחר זה דווקא במחזור נירנברג, ועיין להלן עמ' 71 על קינתו של ר' מנחם בן מכיר "אבל אעורר".

²⁰⁸ כלומר אינן נזכרות אצל צונץ ודוידזון.

ולזה שייכות שתי קינות שצונץ מזכירן ואומר שמצאן במחזור נירנברג:²⁰⁹ "איכה אזכרה ימי קדם" שמחברה הוא "שבת" (מפתח ב30) ו"איכה ארץ צבי" ששם מחברה "שמואל" (מפתח ב23). עוד נראה להלן²¹⁰ שבמחזור נירנברג נקלטו פיוטים שאין להם מקבילה בשום כ"י אחר ושכנראה נתחברו זמן קצר לפני עריכת מחזור נירנברג ונקלטו בו. וכן הוא כאן לגבי הקינה "ציון הלא תדרשי" (מפתח ב33) שמחברה הוא – לפי צונץ – יהודה בן שניאור שפעל בסביבת 1260, כלומר דורות מועטים לפני כתיבת מחזור נירנברג בשנת 1331. אם נחבר תופעות אלה יחד רשאים אנו לומר שחטיבת הקינות האשכנזיות המאוחרות במחזור נירנברג היא מיוחדת במינה וראויה להחקר לפרטיה. מחקר זה עדיין לא נעשה.

בזה סיימנו את הצגת הפיוטים מן התקופה הקלאסית בא"י שהגיעו לאירופה, לאשכנז, ומכאן למחזור נירנברג. יכולים אנו לקבוע כללית שפיוטי א"י שלאחר התקופה הקלאסית²¹¹ לא הגיעו מא"י לאיטליה²¹² ואינם קיימים במחזורים האיטלקיים ובמחזורי אשכנז.²¹³

לעומת זאת, וזה דבר מובן מאליו, פייטני איטליה הקדומים היו רצויים לעורכי המחזורים באיטליה ובאשכנז ולפיכך עלינו לחפש את הפיוטים המאוחרים לתקופה הקלאסית של א"י שהגיעו לאשכנז, לא בפיוטים בני א"י, אלא באלה שנוצרו באיטליה הקדומה.

פייטני דרום איטליה הקדומים במחזורי האשכנזי –

אמתי בן שפטיה

לאחר פיוטי הקלירי שנוצרו במאה השביעית והגיעו לאירופה קצת יותר מאוחר עלינו להגיע הישר לפייטני דרום איטליה במאה התשיעית: ר' סילנו, ר' שפטיה (הוא נפטר

²⁰⁹ כלומר שכנראה לא מצאן בשום מקום אחר.

²¹⁰ לגבי הפיוט "זרח כבודי" (להלן עמ' 53) ושני מעריבים של ראש השנה (להלן עמ' 61).

²¹¹ כלומר כמעט כל שמאחרים לפיוטי ר' אלעזר ברבי קליר בא"י.

²¹² ואם הגיעו לא השאירו את רושםם.

²¹³ נדגים זאת כך: ר' אליעזר בן נתן (ראב"ן) בן המאה הי"ב במגנצא חיבר מערכת של פיוט מעריב "אל אלהים יי" (מחזור לשבועות עמ' 19 ואילך. הוא לא נעתק במחזור נירנברג וחסר בכלל במחזורי מנהג אשכנז המזרחי, ועיין להלן על התוספת שלו למעריב זה) ובה הוא משתמש בפיוטו הגדול של רב סעדיה גאון "אנכי אש אוכלה" על חלוקת תרי"ג מצוות לפי עשרת הדיברות. פיוטו זה של רס"ג כבר היה ידוע לרש"י (שחי כשני דורות לפני ראב"ן), ובכל זאת שערי מחזורי החג של אירופה המרכזית נשארו נעולים בפני פיוטו של הגאון. יתר על כן, כמעט אי אפשר להעלות על הדעת שהפיוט הבבלי בן המאה העשירית, תהא סמכותו גדולה כאשר תהיה, ישתלב כפי שהוא בתוך המחזור האיטלקי-אשכנזי-צרפתי. דוגמה זאת גם מוכיחה שעלינו לדייק בקביעת כלל זה: כוונתנו לומר שהפיוטים המאוחרים לא התקבלו כמו שהם במחזורי מרכז אירופה, אבל ידיעות עליהם אי אפשר שלא יגיעו למערב. עיין בעניין זה אצל פליישר, היצרות, עמ' 647.

בשנת 886) ובנו ר' אמתי.²¹⁴ סליחותיהם של סילנו ושפטיה הגיעו יחדיו למחזור נירנברג²¹⁵ ויידונו להלן בפרק על הסליחות במחזור נירנברג.²¹⁶ מורשתו של אמתי ניכרת יותר במחזור האשכנזי, אבל דרך הופעתו של אמתי במחזור אינה פשוטה והיא מעוררת בעייות. לכן נעיין כעת בפירוט בפיוטי אמתי שהגיעו למחזור נירנברג:²¹⁷

1. במפתח ג'139 מובאת התחלת חטיבת שחרית של שמיני עצרת.²¹⁸ גוף היוצר "אם כאישון ננצרת" שתוכנו מובהק לשמיני עצרת, הוא אנונימי, ומשותף לשני מנהגי אשכנז (וצרפת ורומניא), וכמעט ודאי שהוא ארץ-ישראלי קדום והזכרנו אותו לעיל בין היוצרות של התקופה הקלאסית בא". נדלג לרגע על האופן ונאמר מיד שהזולת לשמיני עצרת "אמונים אשר נאספו" (ג'140), גם הוא אנונימי ותוכנו מובהק לשמיני עצרת, גם הוא משותף לשני מנהגי אשכנז (ולמנהג רומניא), ויכול להחשב כמתאים ליוצר שלפניו. בין יוצר לזולת אלה אין אופן המתאים למערכת זאת. במקום זה מובא במחזור נירנברג אופן מפרי עטו של אמתי – "אראלים ומלאכים".²¹⁹ ברוב כ"י שבהם מועתק אופן זה הוא מיועד ליוצר של שבת חתן.²²⁰ הפיוט אינו רומז דבר על חתונה ורק בקושי אפשר למצוא בו רמז לשמיני עצרת²²¹ – ומוטב להסיק שהמחבר התכוון ליצור אופן סתם.²²² להלן נדון בשאלה מה אנו יכולים ללמוד על גורל זה של אחד מפיוטי אמתי בן שפטיה.

2-3. במפתח ג'147 נפתחת חטיבת שחרית של שמחת תורה. גוף היוצר הוא "אשרי העם שלו ככה".²²³ הפיוט משותף לשני מנהגי אשכנז, ומחברו הוא משה בן שמואל בן

²¹⁴ עיקר פעילותו היא במחצית השנייה של המאה התשיעית.

²¹⁵ מפתח ג'112, עיין שם בפיוטים "ישראל נושע ביי" ו"אנקת מסלדיך".

²¹⁶ עיין להלן לפי מפתח הסליחות בסוף חלק ג.

²¹⁷ וגם בסליחותיו לא נדון כאן אלא בפרק על הסליחות.

²¹⁸ מחזור סוכות עמ' 335 ואילך.

²¹⁹ הוא הוצא לאור במהדורה ביקורתית שלוש פעמים: ח' שירמן, מבחר השירה העברית באיטליה, עמ' ט ועמ' תקמז; ב' קלאר, מגילת אחימעץ, עמ' 63 ועמ' 132; מחזור סוכות עמ' 358. הפיוט נתפרש בערוגת הבשם, ח"ב, עמ' 182 ויוחס שם במפורש לאמתי בן שפטיה.

²²⁰ וכן עשה קלאר: הוא שם את "אראלים ומלאכים" כאופן בין יוצר לחתן וזולת לחתן של אמיתי.

²²¹ עיין במחזור סוכות, עמ' 359, שורה 14 ובפירוש, שם.

²²² וכן נראה מתוך ערוגת הבשם, שם, כי האופן מתפרש שם ללא כל הקשר בלוח השנה.

²²³ מחזור סוכות עמ' 337, הוא מפיית את ראשי הפסוקים של פרשת "וזאת הברכה" הנקראת, כידוע, בשמחת תורה.

אבשלום.²²⁴ שוב נדלג היישר אל הזולת (מפתח ג149) "אז בקשוב עניו" שגם הוא מאת משה בן שמואל, ועוסק במותו של משה, ולפי זה יש לנו כאן מערכת שיצר פייטן אחד הכוללת יוצר זולת העוסקים בתוכן קריאת התורה של שמחת תורה. בין שני פיוטי משה בן שמואל אלה אין במנהג אשכנז המזרחי אופן שלו, אלא בא במחזור נירנברג האופן של אמתי²²⁵ "אשנבי שחקים" (מפתח ג147) וכן הוא בשאר כי"י של מנהג אשכנז המזרחי.²²⁶ תוכן "אשנבי שחקים" אין לו כל קשר נראה לעין עם התכנים של שמיני עצרת או שמחת תורה. וכעת עורכי מחזור נירנברג מפתיעים בהביאם לאחר האופן כותרת קטנה "אופן אחר" ומובא אופן נוסף של אמתי "אל עיר גבורים כעלה" המספר על עליית משה השמימה כשהוא שומע שם את הקדושה מפי המלאכים. לא נרמז כאן דבר על מות משה וכנראה שגם לאופן זה אין לכתחילה קשר עם קריאת התורה של שמחת תורה.

הבאת שני אופנים לבחירה מוכיחה שהעורכים את מבחר הפיוטים לשמחת תורה במנהג המזרחי²²⁷ מצאו לפנייהם את המערכת – הלא שלמה – של יוצר זולת (של משה בן שמואל) והתאמצו להשלים אותה מתוך איזה מאגר – קטן או גדול – של אופנים שעמד לרשותם.

4. במפתח ב41 – לאחר שעורך המחזור סיים את פיוטי חודש אב, כלומר לפני שהוא מתחיל בפיוטי הימים הנוראים – הוא משלב חטיבה של פיוטים לשבת חתן.²²⁸ החטיבה בנויה על שלד של פיוטי גדול פייטני אשכנז, ר' שמעון בר יצחק ונדון בפרטיה להלן עמ' 55. לנושאנו כאן – מקום פיוטיו של אמתי בן שפטיה במחזור נירנברג – יש לציין שלאחר הזולת לחתן "אמהות עת נכבשה" מאת שמעון בר יצחק, נוספו עוד שני זולתות אחרים למבחר: זולת אחד לחתונה של ר' אפרים מרגנסבורג והזולת לחתונה "אז בהיות כלה דרה" מאת אמתי²²⁹. חוזרת כאן התמונה שראינו לגבי שלושת הפיוטים של אמתי הנ"ל:

פיוטיו של פייטן קדמון זה אינם מובאים לשם עצמם או בזכות עצמם אלא הם כעין

²²⁴ בן תחילת המאה הי"א (עיין פיוטי ר' יחיאל בר אברהם מרומא, מהדורת א. פרנקל, עמ' 71 ועיין גם צונץ LG p. 263).

²²⁵ שקדם למשה בן שמואל מאות בשנים.

²²⁶ עיין במחזור סוכות, שם. מאז שיצא לאור מחזור סוכות בשנת תשמ"א נתגלה הפיוט גם בכ"י גינצבורג 611. במנהג המערבי האופן הנהוג (בכ"י ובדפוסים) הוא "אשריך אם קדוש", המתאים יפה לשמחת תורה, ואין הוא מענייננו כאן.

²²⁷ או ראשי הקהילות שייסדו את המנהג המזרחי.

²²⁸ שהיא השבת שלאחר החתונה שבה – לפי המנהג – עולה החתן לתורה בטקס גדול.

²²⁹ עיין על פיוט זה אצל קלאר עמ' 64 ועמ' 132; מחזור פסח עמ' 467. לאחר הזולתות מובאים פיוטי העלייה לתורה של החתן, שאינם מענייננו כאן, ונדון בהם להלן עמ' 79.

ממלאי מקום או ממלאי חלל או תוספת קישוט לצרכים אחרים של המערכת שבה הם מובאים.

5. במפתח א58, לאחר גמר מגילת אסתר, מביא מחזור נירנברג פיוטים בשביל השבת של "הפסקה שנייה".²³⁰ קהילות איטליה עוד לא הכירו פיוטים לשבת כזאת וגם באשכנז פנו למלא שבת כזאת בפיוטים רק במאה הי"א ואילך. מחזור נירנברג מביא את הפיוטים הבאים: גוף יוצר "אביעה נפלאות" לר' יצחק בן משה;²³¹ אופן: "בירור קדושה" לר' בנימין בר זרח;²³² זולת: "אף לפי בגולה" מאת אמת. ניכר בעליל שהאחראי לקבוצת פיוטים זאת, ליקט-קיבץ את הפיוטים ממקורות שונים ויצר "מערכת" מלאכותית, ולזה שימש לו הזולת "אף לפי בגולה" של אמת. לפי הברורים דלעיל קל לראות שה"פונקציה" שממלאים פיוטי אמת במחזור האשכנזי היא יחסית מאוחרת – לא לפני המאה הי"א ואילך. זאת אומרת שפיוטי אמת סובבו בקהילות אשכנז הקדומים במשך מאות של שנים ללא תפקיד קבוע, והם לכאורה "חיכו" עד שייקבעו במקומותיהם (המלאכותיים) בדורות מאוחרים. כל זה שונה בדור הבא של פיוטי פייטני איטליה שהגיעו למחזור האשכנזי.

פייטני איטליה במחזור האשכנזי – הדורות הבאים

אחד מגדולי פייטני איטליה הוא שלמה הבבלי²³³ ש"עיקר פעילותו היא בסביבות שנת 950".²³⁴

שלמה הבבלי חיבר שתי קומפוזיציות פייטניות גדולות: סדר העבודה ליום הכיפורים "אדרת תלבושת" ומערכת היוצר ליום א' של פסח "אור ישע מאושרים". כפי שהוכיח פליישר הושפע המחבר בשתי היצירות מדוגמאות עתיקות: סדר העבודה מושפע מסדרי העבודה של יוסי בן יוסי ו"אור ישע" מושפע ממערכת היוצר המזרחית העתיקה "אשירה

²³⁰ כלומר שבת שחלה בט"ז באדר, שהיא בין פורים לשבת פרשת פרה.

²³¹ כנראה ר' יצחק אור זרוע מוינה (ועיין צונץ LG p.54 וגרוסמן, חכמי אשכנז, עמ' 393). הפיוט מדגיש במיוחד את התאריך של ט"ז באדר וכנראה חובר במיוחד לשבת זאת. הוא עדיין לא נדפס. מצאתיו – מלבד במחזור נירנברג – בעוד כ"י אחד.

²³² ביזנץ-איטליה? מאה י"א (עיין פליישר, היוצרות, עמ' 617-616; א. פרנקל, פיוטי ר' יחיאל בר אברהם מרומא, עמ' 73-72). הוא זכה להיכלל במחזור נירנברג בפעם השנייה בשבת הראשונה אחר פסח, מפתח א130.

²³³ עיין פיוטי שלמה הבבלי, מהדורת ע' פליישר, ירושלים תשל"ג.

²³⁴ שם, עמ' 34.

ואזמרה שמו" מאת הפייטן אלעזר.²³⁵ כשנקבע סופית תוכן המחזור האשכנזי למועדים עמדה כל יצירתו של הבבלי מוכנה לשימוש באשכנז אך המימצא לגבי שתי יצירותיו הגדולות של הבבלי הוא זה: הקהילות במנהג המערבי (מנהג הריינוס) והרבה קהילות במנהג המזרחי בחרו בסדר העבודה של משולם בן קלונימוס²³⁶ "אמיץ כח" (מחזור נירנברג מפתח ג61) ובקצת קהילות המנהג המזרחי בחרו בסדר העבודה השני של משולם בן קלונימוס "אשוחח נפלאותיך".²³⁷ פייטני אשכנז כולם לא כתבו סדר עבודה לקהילותיהם וכשבחרו לא בחרו בסדר העבודה של שלמה הבבלי²³⁸ אלא העדיפו את יצירותיו של משולם בן קלונימוס.

באשר ליוצר "אור ישע מאושרים": גם כאן כתב משולם בן קלונימוס יוצר כדוגמת "אור ישע מאושרים" שתחילתו "אפיק רנן" והקהילות (בשני מנהגי אשכנז) בחרו במערכת של שלמה הבבלי בשביל יו"ט ראשון של פסח (מפתח א77) ובמערכת של משולם בן קלונימוס ליו"ט שני.²³⁹

על מימצא זה של הקומפוזיציות הגדולות של שלמה הבבלי ומשולם בר קלונימוס יש להעיר שתי הערות.

1. אין אנו יודעים מדוע העדיפו באשכנז את סדרי העבודה של משולם על סדר העבודה של שלמה הבבלי.
 2. אם משווים אנו את היקבעותם של פיוטי הדור השני הזה של פייטני איטליה במחזור האשכנזי עם מה שמצאנו לעיל על גורל פיוטי אמתני באשכנז, יכולים אנו לסכם: דרכי המסירה והקביעה של פיוטי הדור השני של פייטני איטליה במחזור אשכנז הן טבעיות ומובנות מאליהם – כל פיוט שהגיע לכתובתו באשכנז הגיע למקום הנכון ולכן תמהים אנו מחדש על מה שקרה לפיוטיו של אמתני. נעבור כעת לפיוטים הקצרים של שלמה הבבלי.²⁴⁰
- במפתח א8 מובא גוף היוצר "אל נישא ארנן" של שלמה הבבלי עם הכותרת "יוצר לשבת

²³⁵ ואולי הוא הקלירי.

²³⁶ "תלמידו" של שלמה הבבלי.

²³⁷ מפתח ג63, כלומר מחזור נירנברג מביא את שני סדרי העבודה ובראש הסדר השני נאמר "ויש אומרים סדר זה".

²³⁸ אמנם כמעט ודאי שהסדר "אדרת תלבושת" שימש אי פעם במנהג צרפת הקדמון כי הוא מפורש בכתב יד קדום של פירושי פיוטים מצרפת.

²³⁹ מפתח א89. רק במנהג מגנצא הפכו את הסדר ואמרו את "אפיק רנן" בראשונה ולמחרת את "אור ישע", עיין מחזור פסח, עמ' 60.

²⁴⁰ כאמור לעיל, גם כאן אין אנו עוסקים בסליחות; הן ידונו להלן בפרק על הסליחות, עמ' 110 ואילך.

בראשית". היוצר מתאר בפרוטרוט את מעשה ששת ימי בראשית ומסיים עם עונג שבת ושמירתה. זהו נושא נפוץ בגופי יוצר רבים ואין כאן הוכחה פנימית מתוך הפיוט שהוא מיועד על ידי מחברו לשבת בראשית דווקא או לאיזו שבת מיוחדת שהיא.²⁴¹ אחרי גוף היוצר "אל נישא ארנן" מובא במחזור נירנברג (מפתח א9) "אופן" "שאלו שחקים" של שלמה אבן גבירול מספרד. אחר כך כתובה הכותרת "אופן אחר" ומובא "יחו לשון" של יהודה הלוי. לאחר האופנים בא זולת (מפתח א10) של שלמה הבבלי "אחשבה לדעת" הדן במחלות ישראל הצריכות רפואה, בחולה שנתרפא ובשאר אלה שחייבים להודות. גם כאן אין קשר בין הפיוט לשבת בראשית ואף אין קשר בין הזולת לגוף היוצר. אנו נזכרים מיד במה שראינו לגבי פיוטים של אמת: בקהילות היו שרצו לקבץ יחד פיוטים שיוכלו להיאמר בשבת מסויימת, כגון כאן שבת בראשית, ולכן בנו את ה"מערכת" הזאת שאמנם יש בה שני פיוטים של שלמה הבבלי אבל לא נמנעו מלהשלים זאת על ידי פיוטים ספרדיים שהגיעו בינתיים מספרד. יש להניח שזהו מעשה ליקוט מתקופה מאוחרת.²⁴² מכאן גם מובן שבמחזורים הגדולים המביאים את פיוטי המועדים כסדרם²⁴³ אין מקום ל"מערכת" פיוטים כזאת לשבת בראשית.²⁴⁴ זאת התשובה גם למי שתמה ושואל מדוע המחזורים הנ"ל מביאים את היוצר "אור ישע מאושרים" של שלמה הבבלי (בתוך החטיבה הגדולה של פיוטי חג הפסח הקדמונים) ואינם מביאים את גוף היוצר שלו "אל נישא ארנן". מכאן גם בולט מאד ייחודו של מחזור נירנברג לעומת המחזורים הגדולים הנ"ל: בניגוד למחזור וורמייזא ולמחזור אמסטרדם וכשכמותם אשר בדרך כלל בונים רק את החטיבות האוטנטיות הוותיקות של מחזור המועדים האשכנזי המקורי, מחזור נירנברג (המאוחר יותר והאמביציוזי יותר) מביא, נוסף לחטיבות המקוריות של המחזור האשכנזי, את פיוטי השבתות המצויינות שהתגבשו דורות לא מעטים לאחר שהמחזור האשכנזי

²⁴¹ והשווה לגוף היוצר "אומץ דר חזקים" (פיוטי שלמה הבבלי, מהדורת פליישר עמ' 224 ואילך) שעיקר תוכנו כתוכן "אל נישא ארנן" ולדעת הכל הוא לשבת סתם. פיוט זה אינו מועתק במחזור נירנברג. אם "אל נישא ארנן" חובר בשביל התוכן של פרשת השבוע בראשית, יש לנו כאן החלוץ הראשון לתופעה המאוחרת יותר שרמזנו עליה כבר לעיל, שפייטני אשכנז כתבו פיוטים לשבתות ש"מצויינות" בגלל תוכן קריאת פרשת השבוע שלהן ולא בגלל התאריך שלהן, ועיין על כך עוד להלן לגבי שמעון בר יצחק ופרשת שירת הים.

²⁴² על כל פנים מתקופה שכבר נהגו באשכנז לשלב פיוטים ממוצא ספרדי בחטיבות הפיוטיות של השבתות המצויינות. ראוי להעיר כאן שבשני כ"י של סידורים לפי המנהג האשכנזי המזרחי מובאת "המערכת" הזאת של שבת בראשית, ובמקום האופנים הספרדיים בא אופן אוטנטי של שלמה הבבלי "שש כנפיים כנופים". גם לאופן זה אין קשר לתכניה של שבת בראשית, והמחקר סבור שעל אף העובדה שיש ב"מערכת" זאת שלושה פיוטים של מחבר אחד, אין זאת מערכת מקורית שכך יצאה מכוונת על ידי המחבר, אלא יש גם כאן לקט מקרי מעשה ידי הקהילות או על ידי איזה עורך (מאוחר). עיין א' פרנקל, "האופן שש כנפיים כנופים לר' שלמה הבבלי", תרביץ סו א (תשנז) 131-136.

²⁴³ כגון מחזור וורמייזא ומחזור אמסטרדם.

²⁴⁴ ובעיקרון אין במחזורים אלה מקום לפיוטי שבתות מצויינות עם מערכות מלאכותיות מאוחרות בכלל. אמנם למעשה יש יוצאים מן הכלל הזה, עיין להלן בפיוטים לשבת ראשונה של חנוכה.

המקורי כבר היה חלק טבעי של תרבות הקהילות. נסכם עוד פעם את שתי דרכי המסירה של הפיוטים מאיטליה אל המחזור האשכנזי: מצד אחד יש לנו המסירה והקבלה הטבעיים של פיוטים ומערכות פיוט מן המחבר אל המחזור,²⁴⁵ ומצד שני מצאנו פיוטים קדמונים שלא נקלטו כלל במחזור האשכנזי העתיק ורק לאחר שנים שובצו במערכות מלאכותיות ולעיתים לא לפי כוונותיהם של המחברים הקדמונים.²⁴⁶

אך יש גם מערכת שהיא מעין מקרה ביניים בין שתי דרכי מסירה שסיכמנו זה עתה. פיוט קצר נוסף של שלמה הבבלי במחזור נירנברג הוא הזולת לשבת (ראשונה של) חנוכה "אין צור חלף".²⁴⁷ בפיוט זה ברור שתוכנו מעיד על יום אמירתו, כי הוא עוסק בגזירות היוונים ובהצלה מהן בימי החנוכה. הפיוט משולב ב"מערכת" שחלקיה הם: (א) גוף היוצר "אודך כי אנפת בי" (מפתח א19) מאת הפייטן יוסף בן שלמה מקרקשונה.²⁴⁸ רש"י (ליחז' כא יח) מביא מתוך פיוט זה באומרו "והפייט שישד בחנוכה..." ולפי זה מתקבל על הדעת שיוסף בן שלמה לא נולד מאוחר לשנת 1000, ופיוטו כבר היה נהוג בקהילות צרפת בימי רש"י.²⁴⁹ (ב) לאחר גוף היוצר מובא (א21) האופן האנונימי "כבודו אור יזריח" ואולי מקורו מן המזרח. אפשר שהוא לא נכתב לשבת חנוכה אלא לשבת בה נקראת פרשת המנורה בשמ' כז כ.²⁵⁰ (ג) כעת באה המאורה "שני זיתים" של שלמה אבן גבירול שרומזת להפטרה של שבת חנוכה וכמעט ודאי נכתבה לשבת זאת.²⁵¹ (ד) הזולת מאת שלמה הבבלי "אין צור חלף" לשבת חנוכה.

כבר הוכח במחקר²⁵² שפייטני מרכז אירופה הקדמונים כתבו לעיתים "יוצרות לחוד, אופנים לחוד, זולתות לחוד..." ולעת מצוא חיברו גם קטעים בודדים, אם כעיטורים יחידים לשבת מצויינת זו או אחרת...²⁵³ נראה שכך הוא במערכת של שבת חנוכה

²⁴⁵ מערכותיו הגדולות של שלמה הבבלי ופיוטיו של משולם בן קלונימוס - שראינו עד עכשיו - לפסח וליום הכיפורים.

²⁴⁶ אלה הם פיוטי אמתי בן שפטיה וקצת מפיוטיו הקצרים של שלמה הבבלי.

²⁴⁷ מפתח א22, וזה הפיוט האחרון של שלמה הבבלי שנדון בו כאן.

²⁴⁸ עיין עליו אצל צונץ LG p. 123 וגליה יודאיקה עמ' 614.

²⁴⁹ רש"י כנראה הניח שקוראיו יודעים את דברי הפייט.

²⁵⁰ ומכאן ההדגשה על בגדי הכהנים בפיוט על פי ההמשך בשמות פרק כח, שם.

²⁵¹ פיוט זה שולב בפעם השנייה במחזור נירנברג לשבת פרשת בהעלותך, להלן מפתח ב3.

²⁵² פליישר, היוצרות, עמ' 620.

²⁵³ עד כאן דברי פליישר, שם.

הנ"ל: שלמה הבבלי חיבר רק את הזולת, כמה עשרות שנים אחר כך חיבר יוסף בן שלמה את גוף היוצר לבדו²⁵⁴ ואחר כך נוסף האופן²⁵⁵ ולבסוף יובאה מספרד המאורה של רשב"ג. לפיכך נבנתה מערכת זאת משתי אבני יסוד טבעיות ותואמות (גוף היוצר והזולת) ומשתי תוספות מלאכותיות (האופן והמאורה) ומבחינה זאת המערכת היא מקרה ביניים בין שתי דרכי המסירה שראינו לעיל.²⁵⁶ בזה סיימנו את הדיון על פיוטי שלמה הבבלי במחזור האשכנזי.

הפייטנים האיטלקיים האחרונים שנדון בהם כאן, כמשפיעים על המחזור האשכנזי, הם שלושה מבני משפחת קלונימוס.²⁵⁷

משה בן קלונימוס כתב את הקדושתא הגדולה לשביעי (או לשמיני) של פסח "אימת נוראותיך".²⁵⁸ מבנה הקדושתא הוא בדיוק על פי הנהוג בתקופה הקלאסית בא"י²⁵⁹ וכל הפייטנים באשכנז ובצרפת שכתבו קדושתאות לשביעי (ושמיני) של פסח לאחר משה בן קלונימוס הלכו בעקבותיו עקב בצד אגודל.²⁶⁰ אין בנוסח שבמחזור נירנברג חידוש כל שהוא.²⁶¹

ר' קלונימוס או ר' קלונימוס הזקן.²⁶² נאמר עליו שחיבר קרובות לכל המועדים אבל לא

²⁵⁴ מתקבל על הדעת שלא ידע על הזולת של שלמה הבבלי. הוא מכונה "מקרקשונה" שבדרום צרפת ולכן נראה שכבר לא ישב שם. כיוון שרש"י, ובני הקהילות שרש"י כתב להם את פירושו, הכירו את פיוטו, אולי התיישב בצפון צרפת. אם כך, קל להבין שפיוטו התקבל במחזור האשכנזי כי בתקופה זאת פיוטי פייטני צרפת התקבלו הרבה באשכנז; ראה להלן על ר' יוסף טוב עלם, שגם הוא יצא מדרום צרפת לצפונה ופיוטים לא מעטים ממנו הם "תושבים" מלאים במחזור האשכנזי.

²⁵⁵ שאין לו כל קשר תוכני לא ליוצר ולא לזולת.

²⁵⁶ אפשר שהמימצא הבא מתוך מחזור אמסטרדם מתאים לאופי זה של המערכת. לפי הבנתנו לעיל את האופי של תכני מחזורי אשכנז הגדולים אין למערכת "מלאכותית" של שבת חנוכה מקום במחזור המקורי, ואכן אין לה זכר במחזור וורמייזא כרך ב' (אע"פ שהוא נכתב למעלה ממאתיים שנה לאחר ימי שלמה הבבלי ויוסף בן שלמה). גם מחזור אמסטרדם אינו מביא דבר על חנוכה במהלך תאור השנה המפוייטת כולה. אבל לאחר גמר פיוטי המועדים של כל השנה, כלומר מחוץ למסגרת העיקרית של המחזור, מובאים במחזור אמסטרדם מעין נספחים והראשון שבהם הוא המערכת לשבת חנוכה.

²⁵⁷ על השאלות הכרונולוגיות וההיסטוריות של אישים אלה דן לאחרונה בהרחבה א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, עמ' 29 ואילך.

²⁵⁸ מחזור נירנברג מפתח 120-126. הקדושתא יצאה לאור במהדורה ביקורתית פעמיים: כנספח לפיוטי ר' שמעון בר יצחק, מהדורת הברמן, עמ' קצה ומחזור פסח עמ' 514.

²⁵⁹ ולפי זה יש לומר שמשה בן קלונימוס ראה לפניו דוגמה קדומה כזאת לשביעי של פסח.

²⁶⁰ עיין בעוד שלוש קדושתות כאלה במחזור פסח.

²⁶¹ משה בן קלונימוס כתב גם זולת בחד "את שאהבה נפשי", עיין עליו במהדורת הברמן, עמ' קצג. עד עתה הוא נמצא רק בכ"י אוקספורד Opp. 673 (ג. 1149), ושם הוא רשום כזולת לשבת הרביעית שלאחר הפסח אך זה בוודאי לא הייעוד המקורי שלה.

²⁶² בדרך כלל סבורים שהוא ר' קלונימוס מלוקה, אביו של משולם בן קלונימוס דלהלן.

שרדו ממנו אלא הרהיטין שמצויים אצלנו בקדושתא לשחרית ליו"כ של בנו²⁶³ הבנויים על המקרא "מי לא ייראך מלך הגוים" וכו'.²⁶⁴

מבחינת השפעתו על המחזור האשכנזי, הגדול שבכל בני משפחת קלונימוס הוא **משולם בן קלונימוס**. במחזור האשכנזי (ובמחזור נירנברג) יש ארבע יצירות גדולות שלו וכבר הזכרנו לעיל (תוך דיוננו על שלמה הבבלי) שלוש מהן:

1. מערכת היוצר לפסח "אפיק רנן".²⁶⁵
2. סדר העבודה ליום הכיפורים "אמיץ כח" (ג61).
3. סדר העבודה ליום הכיפורים "אשוחח נפלאותיך" (ג63).

לזה יש להוסיף:

4. הקדושתא לשחרית יום הכיפורים "אמצת עשור" עם הרשות – גם היא פרי עטו – "אימך נשאתי" (ג19). קדושתא זאת מלאה מאד בפיוטים²⁶⁶ והחוקרים²⁶⁷ כבר הבחינו בין חלקים מקוריים ותוספות זרות בקדושתא זאת. לאחר "סינון" זה מסכימים החוקרים שהדמיון בין קדושתא זאת לקדושתא "שושן עמק" של אלעזר הקלירי גדול.²⁶⁸ בזה נסתיים הפרק על פיוטי פייטני איטליה במחזור האשכנזי, והשלב הבא הוא תקופת הפיוט האשכנזי עצמו.

²⁶³ מחזור נירנברג מפתח ג31-37.

²⁶⁴ ירמ' י ז. יש המייחסים לקלונימוס מלוקא את האופן לשחרית יום הכיפורים "קדוש אדיר בעליתו" (מחזור נירנברג, מפתח ג17) ועיין על כך גולדשמידט, מחזור ליום הכיפורים עמ' לו והערה 4.

²⁶⁵ מפתח א89. ראוי להעיר שבניגוד לשלמה הבבלי במערכת היוצר שלו "אור ישע מאושרים" בנה משולם בן קלונימוס את רצף פסוקי שיר השירים כך שיצליח לשלב במערכת שלו ארבעה פיוטים נוספים: מאורה ואהבה (בין האופן לזולת) ומי כמוך וגאולה (בין הזולת לברח דודי). אמנם ארבעה פיוטים אלה הושמטו על ידי הקהילות (שהעדיפו מבנה כגון של שלמה הבבלי על המבנה הזר להם של משולם בן קלונימוס) והם אבדו מן המערכת במשך כאלף שנים. רק בזמן האחרון נתגלו פיוטים אבודים אלה, עיין א' פרנקל, תשלום מערכת היוצר 'אפיק רנן ושירים', בתוך הגיון ליונה, ירושלים תשס"ז, עמ' 551-565.

²⁶⁶ הקהילות נהגו לשהות בבית הכנסת בתפילת יום הכיפורים במשך כל היום הקדוש ולכן הגדילו את המערכות המקוריות עם פיוטים רבים ממקורות אחרים.

²⁶⁷ צונץ p. 109, LG, גולדשמידט, מחזור ליו"כ עמ' לו.

²⁶⁸ בעקבות המסורת האיטלקית מימי אמת' בן שפטיה גם משולם בן קלונימוס חיבר שתי זולתות בודדות "אזכרך דודי מארץ ירדן" ו"אתה אלהים חולתך אין עוד". שתיהן לא נקלטו במנהג אשכנז המזרחי ולכן אינן במחזור נירנברג, אבל הגיעו למנהג המערבי כזולתות בין פסח לשבועות. הן אף נדפסו בסידורי מנהג אשכנז המערבי המצויים, כגון סידור "עבודת ישראל", מהדורת מנהג אשכנז, עמ' 713, 714.

תקופת הפיוט האשכנזי – השלב הראשון

הפייטנות האשכנזית פותחת עם הפייטן שמעון בר יצחק²⁶⁹ שעמד בקשרים עם הפייטן האיטלקי האחרון שהזכרנו – משולם בר קלונימוס, וכך משורשים זה בזה מרכזי הפיוט באיטליה ואשכנז. לעניין המחזור האשכנזי, כפי שנתגבש לבסוף, שני המרכזים יכולים להחשב לעולם פייטני אחד.

פיוטי שמעון בר יצחק המובאים במחזור נירנברג הם אלה:²⁷⁰

1. מערכת היוצר לפסח "אהוביך אהבוך".²⁷¹ המערכת נאמרת – כבר בימי הביניים – בשבת חול המועד; אפשר שהמחבר התכוון לכך כדי שהמערכת הבנויה כולה על מגילת שיר השירים תיאמר ביום שקוראים מגילה זאת בבית הכנסת, אך אפשר שהייתה מכוונת ליום טוב (ראשון או שני) ונדחתה בגלל מערכות שלמה הבבלי ומשולם בר קלונימוס שהקדימוה.

2. גוף יוצר לשביעי של פסח "ויושע שושני פרח" (א105) הבנוי על ראשי הפסוקים של שירת הים.²⁷²

3. זולת לשביעי של פסח "אי פתרוס".²⁷³ כנראה שאין קשר של תוכן בין גוף היוצר "ויושע שושני פרח" לזולת "אי פתרוס" וספק אם אפשר לדבר כאן על מערכת בנויה על ידי הפייטן. במנהג המזרחי (ובמחזור נירנברג) מובא גוף יוצר "ויושע אל אמונה" בתפקיד אופן.²⁷⁴ מפרשים שחוסר האופן בשביעי של פסח בא להזכיר שמלאכים לא אמרו שירה ביום זה. לעומת זאת ראינו לעיל שפייטנים איטלקיים מחברים "יוצרות לחוד, אופנים לחוד, וזולתות לחוד"... ולכן אין זה מוזר כל כך ששמעון בר יצחק, תלמידם הגדול של פייטני איטליה, יחבר גוף יוצר וזולת שאין קשר תוכני ביניהם ואין ביניהם אופן.²⁷⁵

²⁶⁹ פיוטיו יצאו לאור במהדורה הביקורתית של א"מ הברמן, ברלין-ירושלים תרצ"ח. רוב פיוטיו יצאו לאור מחדש במהדורה מאוחרת יותר בחמשת כרכי המחזור האשכנזי, מהדורת גולדשמידט-פרנקל.

²⁷⁰ על סליחותיו עיין להלן בפרק על הסליחות.

²⁷¹ מחזור נירנברג מפתח א100-97. במפתח 99, בין האופן לזולת חסרים פיוטי מאורה ואהבה שכתב המחבר, עיין על כך במהדורת הברמן עמ' לב-לג ובמחזור לפסח עמ' ל ועמ' 319-320.

²⁷² מהדורת הברמן עמ' לו, מחזור פסח עמ' 451.

²⁷³ 106א, מהדורת הברמן עמ' לח, מחזור פסח עמ' 459.

²⁷⁴ עיין לעיל עמ' 40כ**.

²⁷⁵ ראוי להזכיר – כדי שלא יישכח – האופן "דועי שם" ליום ח' של פסח במנהג המזרחי: המחבר "יעקוב" ובכ"י צרפתי אחד יש בכותרתו "יא ר"ת יסו' [=יסוד]". עיין מחזור נירנברג מפתח א119, מהדורה ביקורתית של הפיוט יש במחזור פסח עמ' 447.

4. קדושתא לשביעי של פסח "אותותיך ראינו".²⁷⁶ הקדושתא בנוייה במתכונת המלאה של קדושתאות לשביעי של פסח.²⁷⁷
5. זולת "אל אל חי ארנן"²⁷⁸ על צרות עם ישראל תחת השלטון הנוצרי²⁷⁹ וכאן לפנינו דוגמה טיפוסית לנאמר לעיל על חיבור "זולת" לבדו וללא קשר ליוצר או אופן. כנראה אין אפשרות לגלות היום לאיזה תאריך בשנה יועד הפיוט על ידי המחבר ואולי מראש הוא "זולת סתם" והמחבר התכוון שהקהילות תבחרנה כרצונן את המועד לאמירתו. בתקופה שבה עוצבה המערכת של פיוטי השבתות שבין פסח לשבועות, נבחרה לכך השבת השלישית במנהג אשכנז המזרחי. אך ראוי להעיר שבקצת כתבי יד הזולת רשום לאחת השבתות של בין המצרים.
6. שבועות: יום א': מערכת יוצר: גוף היוצר "אדון אמנני" (א143), סילוק "ואהיה שכונה"; אופן: "ועתה בנינים"; זולת "אנכי שימעת".²⁸⁰
7. קדושתא "אורח חיים"²⁸¹ ליום א או ליום ב. "שמעון בר יצחק הולך בעקבות הקלירי" אומר צונץ (LG p. 112) על קדושתא זאת.
8. ראש השנה: גוף יוצר: "מלך אמון".²⁸² שמעון בר יצחק חיבר גם זולת "אזר נא עוז למלוך"²⁸³ אך הוא חסר ברוב רובם של כתבי היד וגם אינו במחזור נירנברג.²⁸⁴
9. קדושתא לשחרית (יום ב) "אמרתך צרופה" ולפניה "רשות" פרי עטו של המחבר עצמו "אתיתי לחננך".²⁸⁵
-
- ²⁷⁶ א114-107, מהדורת הברמן עמ' סב, מחזור פסח עמ' 479.
- ²⁷⁷ צונץ LG p. 113 סבור שהוא הולך בעקבות משה בן קלונימוס (עיין לעיל על הקדושתא שלו) אך מוטב לנסח זאת כך: שמעון בר יצחק הולך בעקבות המסורת מן המזרח שהגיעה לאיטליה ומשם לאשכנז.
- ²⁷⁸ א133, לשבת השלישית לאחר פסח; מהדורת הברמן עמ' מ'. פליישר, היוצרות, עמ' 693 ואילך דן בזולת זה במפורט.
- ²⁷⁹ כגון "על עסקי עון צלב נשכחתם כמת מלב".
- ²⁸⁰ ראוי להעיר כאן שתי הערות: (א) לפני היוצר "אדון אמנני", במפתח א143, רשם אחד מסופרי מחזור נירנברג, בשטח שנשאר חלק בסוף המעריבים, פיוט (מעין גאולה) שאין לו זכר בשום כתב יד אחר לשבועות שכל בתיו פותחים "זרח כבודי". עיין עליו במחזור שבועות עמ' כב ועמ' 177. (ב) ליום שני של שבועות מביא מחזור נירנברג את גוף היוצר "איילת אהבים" [מפתח א168] שמחברו שמעון בלתי ידוע ובטעות סבר הברמן (עמ' מו) שהוא שמעון בר יצחק, ולא הוא.
- ²⁸¹ מפתח א152-145, הברמן עמ' פה; מחזור שבועות עמ' 230.
- ²⁸² ב157, הברמן עמ' מז, מחזור ראש השנה עמ' 47.
- ²⁸³ הברמן עמ' נ (הערותו בשולי העמוד בלתי מובנת); מחזור לר"ה עמ' 56.
- ²⁸⁴ גולדשמידט מצאו בכתב יד אחד והדפיסו במחזור לר"ה.
- ²⁸⁵ מפתח ב165-158, הברמן עמ' קז, מחזור לר"ה עמ' 87. ראוי לשים לב לדרך מחזור נירנברג בהבאת בתי "מלך אביון" במפתח ב162, ועיין במחזור לר"ה עמ' 105 במנגנון חילופי הנוסח.

10. נוסף כאן מערכת יוצר לשבת שירה ("דרכינו שמעון") שספק גדול הוא אם היא שייכת לשמעון בר יצחק: גוף יוצר: "אמונים כגהו",²⁸⁶ אהבה: "רעייתי בין הבנות",²⁸⁷ זולת "לולי יי שהיה לנו".²⁸⁸ עד היום לא נמצאה המערכת השלמה אלא במחזור נירנברג.²⁸⁹ על חלקי המערכת כתב פליישר בספרו היוצרות עמ' 676 ועמ' 687 הערה 19. צונץ²⁹⁰ בטוח לגמרי בייחוס שלושת הפיוטים לשמעון בר יצחק אך פליישר העלה קצת פקפוקים.²⁹¹ אפשר להוסיף לפקפוקיו של פליישר את העניין הבא: לא מצאנו אצל פייטני אשכנז בדורות הראשונים²⁹² שיבחרו את פרשת השבוע של שבת מסויימת ויעשו אותה נושא לפיוטים. כל פיוטי אותם דורות לשבתות המצויינות נאחזו בתאריכי השבתות (כגון ר"ח, חנוכה) ולא בפרשת השבוע.
- כאמור לעיל, לאחר שעורך מחזור נירנברג סיים את מהלך השנה משבת בראשית (מפתח א8) עד שבת פרשת עקב (מפתח ב40), לפני שהוא התחיל להציע את פיוטי הימים הנוראים, הוא שילב במחזור פיוטים שאין להם תאריך קבוע, כלומר את פיוטי שבת חתן (מפתח ב41-46) ושבת ברית מילה (מפתח ב47-48). שמעון בר יצחק הוא המעצב העיקרי של פיוטי שבת חתן באשכנז כי הוא בנה את מערכת היוצר ואת הרשויות המקדימות את העלייה לתורה של החתן. אבל מחזור נירנברג מביא פיוטים אלה בחסר ויתר, כלומר הוא אינו מביא את כל מה שכתב שמעון בר יצחק והוא הוסיף לא מעט פיוטים משל פייטנים אחרים. נפרט זאת:
11. מערכת היוצר לחתן: גוף היוצר "אייחד שם".²⁹³ בהתאם למסורת ארוכה²⁹⁴ מתאר שמעון בר יצחק את בריאת העולם ובתיאור בריאת האדם הוא משלב בהרחבה את בריאת האשה ונישואי הזוג הראשון.
- ²⁸⁶ מפתח א28, הברמן עמ' נא.
- ²⁸⁷ א29, הברמן עמ' נג.
- ²⁸⁸ א30, הברמן עמ' נה.
- ²⁸⁹ גוף היוצר שרד בכתב יד אחד נוסף. הקהילות הוסיפו למערכת זאת את האופן "מחוללת מהוללת" למשה בן יצחק בו מדובר על שירת המלאכים וגאולת מצרים, עניין הקרוב לנושא שירת היס. אופן זה נהוג במנהג אשכנז המזרחי בשביעי של פסח ומהדורה ביקורתית שלו יש במחזור פסח עמ' 453.
- ²⁹⁰ LG p. 114
- ²⁹¹ פקפוקיו של פליישר יפרשו את העובדה שהמערכת כמעט ולא שרדה בכתבי היד של שני מנהגי אשכנז, ועל דעתו של צונץ קצת קשה שפיוטיו של פייטן גדול כשמעון בר יצחק לא נקלטו בסדרי היום של הקהילות.
- ²⁹² כולל שני דורות לאחר שמעון בר יצחק.
- ²⁹³ עיין על כך בקיצור לעיל עמ' 45 בדיון על פיוטי אמתי בן שפטיה שבמחזור נירנברג.
- ²⁹⁴ עיין בגוף היוצר של אמתי בן שפטיה, מהדורת ב' קלאר עמ' 60.

לאחר גוף היוצר מובא במחזור נירנברג הפיוט האנונימי הנפוץ²⁹⁵ "אל אדון על כל המעשים בחופת חתנינו אהבה תשים". בסופו עובר המתפלל ל"לאל אשר שבת". כמובן שאין לפיוט קשר לשמעון בר יצחק. לאחר זאת בא האופן, ובמקום "שביבי שלהבות" של שמעון בר יצחק, שהוא האופן הרגיל בהרבה מאד כתבי יד בשביל מערכת החתן של שמעון בר יצחק,²⁹⁶ מביא מחזור נירנברג את האופן "כבודו אפד להנשא" מאת משה סופר שהוא צעיר משמעון בר יצחק בכמאתיים שנה. אחריו (ב42) מביא מחזור נירנברג שתי מאורות:²⁹⁷ "שובי נא מכל פינה" מאת שמואל בר יצחק, אולי זה שפעל בסוף המאה ה"ב",²⁹⁸ ו"חבוש פאר" מאת חיים בר יקר שלא ידוע עליו דבר אלא שחיבר פיוט זה. כזולת (ב43) מביא מחזור נירנברג את הזולת האוטנטי לשבת חתן מאת שמעון בר יצחק "אמהות עת נכבשה"²⁹⁹ ובזה נסתיימה המערכת המקורית של שמעון בר יצחק, אבל במחזור נירנברג נאמר לאחר סוף "אמהות עת נכבשה": "זולת אחר לחתונה - דר' אפרים" ומובא הזולת "אחותי כלה" מאת ר' אפרים מרגנסבורג.³⁰⁰ לאחר זאת (ב44) מובא זולת שלישי "אז בהיות כלה" מאת אמתי בן שפטיה.³⁰¹ אפשר לסכם זאת ולומר שהקהילות לא שמרו את המערכת של שמעון בר יצחק כראוי לה והעדיפו לתת מקום לפייטנים מאוחרים לקשט את המערכת הקדומה.

12. רשויות לעליה לתורה של החתן. נראה ששמעון בר יצחק חידש שבטקס של העליה לתורה של החתן יבקש החזן רשות להעלות את החתן.³⁰² שמעון בר יצחק חיבר ארבעה קטעי פיוט: (א) "מרשות שוכן עד" שהיא בקשת רשות מן הקב"ה, (ב) "ומרשות שלומת אומן" שהיא בקשת רשות מן התורה, (ג) "ומרשות שותי מימיה" שהיא בקשת רשות מלומדי התורה שבקהילה, (ד) "ומרשות שארית עם קדוש" שהיא בקשת רשות מכל הקהל

²⁹⁵ מצאתיו בכעשרה כ"י.

²⁹⁶ וגם צונץ, עמ' 114, קובע אותו ככזה.

²⁹⁷ בעוד שבמערכת המקורית של שמעון בר יצחק אין מאורה כלל.

²⁹⁸ צונץ LG p. 313

²⁹⁹ הברמן עמ' ס, לעיל עמ' 45.

³⁰⁰ הפיוט יצא לאור במהדורה ביקורתית על ידי הברמן, ידיעות המכון לחקר השירה העברית, כרך ז, עמ' קפח.

³⁰¹ ב' קלאר, עמ' 64. עניין זה נדון לעיל עמ' 45 בקשר לתפקיד של פיוטי אמתי במחזור האשכנזי.

³⁰² כדרך שקהילות אשכנז עושות - וזאת על פי הדגם של שמעון בר יצחק כאן - לחתני תורה ובראשית בשמחת תורה.

שהתאסף בבית הכנסת.³⁰³ חטיבה זאת של ארבע "רשויות" כנראה היתה ארוכה ומטריחה יותר מדי ולכן אנו מוצאים במחזור נירנברג (מפתח ב44) רק את היחידה הראשונה והרביעית.³⁰⁴

ביצירת מערכת הרשויות לחתן יצר שמעון בר יצחק סוג פיוט חדש. הפייטנים המאוחרים יותר ראו בזה דוגמה לחיקוי ולפחות עשרה פייטנים אשכנזיים יצרו רשויות כמתכונתו של שמעון בר יצחק.³⁰⁵ ונוסיף שפייטנים חיקו רשויות כאלה גם בשביל "חתני" שמחת תורה.³⁰⁶

באשר לקדושתאות של שמעון בר יצחק אפשר להגדיר את המצב כהפוך – כאן הוא המאסף. מסורת רבת שנים של א"י ואיטליה שימשה לו דוגמה וכיון שהוא בן למשפחה צרפתית אין זה מפתיע שהוא יצר קדושתאות כחבריו בצרפת בני דורו ומאוחרים לו.³⁰⁷ נראה ששלוש הקדושתאות שלו (פסח, שבועות ור"ה) מילאו בפיוטים את לוח מועדי השנה עד תומו ולא היה מקום באשכנז לקדושתאות נוספות.³⁰⁸ נזכיר כאן שרבינו גרשם ב"ר יהודה מאור הגולה, בן דורו (הצעיר ממנו קצת) של שמעון בר יצחק, כתב רק סליחות.³⁰⁹

שני פייטני "יבוא" לאשכנז

עם מפעלו של שמעון בר יצחק הגיע הפיוט האשכנזי בבת אחת לעצמאות, ואף על פי שאחריו קמו פייטנים אשכנזיים רבים וביניהם טובים וטובים מאד, בכל זאת נמשך ונשמר גם אחרי שמעון בר יצחק באשכנז תהליך של "יבוא", בתחילה ממנהגי מרכז אירופה השכנים ויותר מאוחר גם מספרד. עורכי הפיוטים בקהילות אשכנז מעולם לא צמצמו עצמם לרגשי פטריוטזים מקומי ואהבו לומר גם פיוטי צרפתים, ביזנטינים או אנדלוסים, כשם שברור היה להם שמתחילת דרכי הפייטנות שלהם הם היו תלמידיהם של בני

³⁰³ הכל אצל הברמן עמ' קפד-קצ.

³⁰⁴ לאחר זאת מובאים במחזור נירנברג פיוטים שונים הנאמרים בשעה שהחתן על הבמה שאינם קשורים ליצירתו של שמעון בר יצחק ונדון בהם להלן עמ' 78 ואילך.

³⁰⁵ וביניהם מגדולי פייטני אשכנז, כגון מנחם בר יעקב, אליעזר בר נתן (ראב"ן), אפרים מבונא, יצחק הנקדן.

³⁰⁶ עיין על כך במחזור סוכות עמ' 442-448, 451-460 ולהלן בעמ' 69.

³⁰⁷ עיין מחזור פסח עמ' לו-מ.

³⁰⁸ עיין לעניין זה א. גרוסמן, חכמי אשכנז, עמ' 95.

³⁰⁹ והן ידונו להלן בפרק על הסליחות.

איטליה. מבני הדורות הראשונים לאחר שמעון בר יצחק נוכל לציין את שני הפייטנים האלה שאינם אשכנזיים: בנימין בר זרח ויוסף טוב עלם.

בנימין בר זרח. עדיין אין לנו ידיעה מהימנה על מוצאו ומקום ישיבתו אך מכיוון שאינו נזכר על ידי חכמי אשכנז כלל, מקובל שאינו בן אשכנז. החוקרים מסכימים שהוא בן המאה הי"א. משום מה הוא חיבר רק חלקי יוצר וסליחות ונדון כאן בחלקי היוצר שלו שבמחזור נירנברג.

א. גופי יוצר של בנימין בר זרח במחזור נירנברג

לפני שנפרט איפה שימשו פיוטי בנימין בר זרח נציין את גוף היוצר שלו "אלהינו אלהים אמת" המשמש במנהג אשכנז המערבי לשבת וראש חדש³¹⁰ וזאת בגלל ענייני לוח השנה המפורטים בו, והוא נפוץ בכתבי יד לשבת זאת.³¹¹ דווקא פיוט זה אינו נמצא במחזור נירנברג.³¹²

1. שבת הגדול: כדי להבהיר את מה שנמצא כאן במחזור נירנברג, נביא הפעם בקיצור מה אומר לנו מנהג אשכנז המערבי על היוצר של שבת הגדול: במחזור וורמייזא כרך א (מפתח 35) במערכת היוצר של שבת הגדול שני פיוטים בלבד: (א). גוף יוצר של בנימין בר זרח "אתי מלבנון כלה".³¹³ במערכת זאת אין אופן. (ב). אחר כך מובא (במפתח א 36) הזולת "אומרת אני מעשי", גם הוא לבנימין בר זרח לשבת הגדול, וזוהי המערכת כולה. אפשר שיש לנו כאן מערכת הפיוטים לשבת הגדול כפי שעוצבה כשבפעם הראשונה קבעו באשכנז אילו פיוטים ייאמרו בשבת זאת.

נעבור כעת למחזור נירנברג (מפתח א 69). גוף היוצר הוא גם כאן "אתי מלבנון כלה" מאת בנימין בר זרח. נדלג לרגע על האופן ונראה את הזולת: המחזור מביא שני זולתות: (א). "אז כארסתה בתולה" לר' יוסף טוב עלם³¹⁴ ובסופו נאמר "זולת אחר" ומובא (ב).

³¹⁰ עיין בסידור "עבודת ישראל", מנהג אשכנז, עמ' 629. על גופי יוצר יוצאים מן הכלל במרכז אירופה דן פליישר בספרו היוצרות, עמ' 654, וביניהם בגוף היוצר המיוחד "אז ביום כיפור" (מחזור נירנברג מפתח 17ג).

³¹¹ מצאתיו בתשעה כתבי יד.

³¹² וכן חסר בשאר כ"י של מנהג אשכנז המזרחי. נראה שפיוטו של מאיר בר יצחק "איילת השחר" תפס את המקום וכנראה שבנימין בר זרח לא היה בן תחרות לפיוט חשוב זה ולפייטן סמכותי זה.

³¹³ וכמעט אין ספק שהפייטן התכוון כאן לתת פיוט לשבת הגדול, כלומר כוונת המחבר מקויימת בבניית המערכת בפועל.

³¹⁴ על פיוט זה עיין להלן עמ' 62.

"אשרי הכלה אשר בחסד בלולה" גם הוא זולת של בנימין בר זרח לשבת הגדול.³¹⁵ במערכת זאת³¹⁶ יש אופן "עיזוז אדירירון" מאת עזרא.³¹⁷ אם נשווה את המובא במחזור וורמייזא למובא במחזור נירנברג עלינו להעיר: יש כאן שתי תופעות רגילות בתולדות המחזור האשכנזי וכבר ראינו כמותן לעיל: (א) הוספת אופן למערכת הקדומה שבה לא היה אופן, (ב). הוספת זולת נוסף כאלטרנטיבה במחזור המאוחר. הדבר המשונה הוא (ג): החלפת זולת אחד של בנימין בר זרח במערכת הקדומה עם זולת אחר של בנימין בר זרח במערכת המאוחרת יותר. אולי ראוי לשער שמתחילה היו שתי מערכות מקבילות עם זולתות שונים של מחבר אחד.³¹⁸ נזכור כי בדיון זה עסקנו לא רק בגוף היוצר של בנימין בר זרח אלא גם בשני זולתות שלו. 2. שבת שלפני שבועות: גוף היוצר "אהלל בצלצלי שמע" (מפתח א139) המפרט על פי "אותיות דר' עקיבא" את טעמיהן של כל אותיות הא"ב. הפיוט פותח ב"ומסר למשה מסיני" ובזה הוצדקה אמירתו בשבת שלפני שבועות. הפיוט נאמר כאן במנהג המזרחי ונדפס בסידורי מנהג זה.³¹⁹

ב. אופנים של בנימין בר זרח במחזור נירנברג

כבר הראה צונץ³²⁰ שבנימין בר זרח בנה תבנית קבועה לאופנים שלו: בכל מחרוזת יש שבח לקב"ה, למלאכיו וכו' אבל השורה האחרונה במחרוזת היא מעין מחרוזת-נגד והיא מתחילה "ואני" או ביטוי קבוע אחר ובא תיאור תפקיד מסוים שיש לישראל בסביבה זאת. כן הוא גם באופנים דלהלן.³²¹

1. שבת של הפסקה ב':³²² כאמור לעיל יש במחזור נירנברג הפיוטים הבאים (מפתח

³¹⁵ עד היום לא נדפס, ומצאתיו - מלבד במחזור נירנברג - בעוד שלושה כ"י אשכנזיים.

³¹⁶ בניגוד למערכת במחזור וורמייזא לפי המנהג המערבי.

³¹⁷ צונץ LG p.467 סבור שהוא בן המאה הי"ג, כלומר כמאתיים שנה לאחר יצירת "אתי מלבנון כלה". הוא נדפס כאופן לשבת הגדול ב"קונטרס של מנהג פוזנא", דיהרנפורט תקפ"ט, דף ב ע"ב, כלומר בני פוזנא אמרו את האופן אך הם ידעו שבקהילות אחרות אינו נהוג ואינו נדפס.

³¹⁸ ושאינ כאן - כבהוספת האופן או הוספת זולת אחר כאלטרנטיבה - עניין של מוקדם ומאוחר.

³¹⁹ עיין סידור עבודת ישראל, מנהג פולין, עמ' 753.

³²⁰ LG p. 121

³²¹ צונץ גם הראה שפייטנים אשכנזיים לא מעטים ומאוחרים יותר למדו מבנימין בר זרח לבנות דגם זה של מחרוזת ומחרוזת-נגד. לדוגמה: האופן של עזרא הנ"ל הוא בעל תבנית כזאת.

³²² עיין לעיל (עמ' 46) שאין הפסקה שנייה אלא אם חל ט"ז באדר בשבת.

א58): (א). גוף יוצר "אביעה נפלאות תמים דעים" ליצחק בן משה.³²³ (ב). אופן "בירור קדושה" לבנימין בר זרח.³²⁴ מצאתי פיוט זה בעוד שלושה כ"י ובכל אחד מהם ייעודו אחר: לשבת סתם, לשבת ראשונה לאחר פסח, לשבת שבין יו"כ לסוכות. (ג). זולת "אף לפי בגולה" לאמתי בן שפטיה.³²⁵

בסוף המערכת כותב העורך של המחזור: "ויש אומ' להפסקה שנייה אמיר מסתתר והוא כתוב לשבת שלפני שבת הגדול" ועיין להלן בסמוך.³²⁶ האופן "בירור קדושה" לבנימין בר זרח הוא דוגמה למופת של פיוט המשמש למטרות מילוי מקום בדרך מלאכותית. אפשר שהמחבר ייעד את הפיוט לתאריך מסויים אבל באשכנז כבר לא ידעו על כך וניצלו אותו לכל מקום שבו לדעת העורכים היה חסר איזה אופן שהוא.

2. שבת שלפני שבת הגדול.³²⁷ אחרי גוף היוצר "אמיר מסתתר" (מפתח א67) שכאמור נדון בו להלן, בא האופן "לבעל התפארת" לבנימין בר זרח.³²⁸ יש כ"י שבהם הוא משמש לפרשת זכור, יש – לשבת בראשית ויש לשמיני של פסח. גם זה הוא אופן של מילוי מלאכותי טיפוסי.³²⁹

ג. זולת של בנימין בר זרח במחזור נירנברג

הזכרנו לעיל את הזולת "אשרי הכלה" של בנימין בר זרח לשבת הגדול שבמחזור נירנברג, וכנראה שזה הזולת היחיד שלו שהגיע לשם.³³⁰

³²³ על פיוט זה עיין לעיל הערה 231.

³²⁴ אין קשר בין תוכן הפיוט ל"הפסקה שנייה" ולתאריך ט"ז באדר.

³²⁵ עיין על כך לעיל עמ' 46 בדיון על פייטן זה.

³²⁶ ונדון בזה להלן עם פיוטי ר' יוסף טוב עלם.

³²⁷ יש שכינו אותה "שבת פנויה" אבל ענינו הרואות שגם לשבת זאת צירפו פיוטים.

³²⁸ מהדורה ביקורתית שלו יש במחזור פסח, עמ' 450.

³²⁹ נעיר כאן על ארבעה אופנים נוספים של בנימין בר זרח שכולם חסרים במחזור נירנברג אבל יש בכ"י אחרים ובדפוסים של המנהג המזרחי: (א) במנהג פולין המאוחר (כגון סדור "עבודת ישראל" לפי מנהג פולין, עמ' 709) יש בשבת הגדול אופן "בלולי אש ומימות" של בנימין בר זרח, אך כפי שראינו לעיל אין כך במחזור נירנברג. (ב) בכתבי יד אחרים יש בשבת שלפני שבת הגדול האופן "במרומי רום" של בנימין בר זרח וגם זה איננו במחזור נירנברג. (ג) בכ"י אחד של מחזור חגים לפי המנהג המזרחי יש האופן "בריות אש ומים" של בנימין בר זרח ליום טוב שני של סוכות, עיין מהדורה ביקורתית שלו במחזור סוכות, עמ' 88 ואין כך במחזור נירנברג. (ד) בשני כ"י יש בשבת שקלים האופן "בשרפי אש בוערה" של בנימין בר זרח, ואין במחזור נירנברג. התפתחויות אלה בתולדות המנהג האשכנזי המזרחי עדיין לא נחקרו כלל.

³³⁰ זולתות של בנימין בר זרח שלא הגיעו למחזור נירנברג הם שלושה: (א) הזולת "אומרת אני מעשי" לשבת הגדול שראינו לעיל. (ב) הזולת "אנא השקיפה וראה" של בנימין בר זרח מצוי בשבעה כ"י לאחת השבתות בין פסח לשבועות אך למרבה התמיהה הוא חסר במחזור נירנברג. (ג) הזולת "אלהים אל דמי לך" נמצא בששה כ"י של המנהג המערבי לאחת השבתות בין פסח לשבועות, הגיע לדפוס (סידור "עבודת ישראל" לפי המנהג המערבי, עמ' 714) ונמצא בכ"י אחד לשבת ראשונה של בין המצרים אך חסר במחזור

אפשר לסכם שגורל פיוטי היוצר של בנימין בר זרח לא שפר עליהם במחזור נירנברג; עורכי המחזור לא התייחסו אל יצירתו של פייטן זה כאל מקורות חשובים ביותר.

פיוטי ר' יוסף טוב עלם במחזור נירנברג

ר' יוסף טוב עלם (להלן ריט"ע) הוא גדול פייטני צרפת והוא פעל בצרפת כדור אחד (כשלושים שנה) אחרי פעילותו של שמעון בר יצחק באשכנז. אין אנו יודעים כמה מפיוטיו היו ידועים באשכנז, אבל עובדה היא שבני אשכנז בחרו מפיוטיו ושילבו אותם לתמיד בתוך המחזור שלהם. נתחיל ונדגים את הדבר עם המעריבים.

המעריבים

בדיון שלנו לעיל על פיוטי התקופה הקלאסית בא"י שהגיעו לאירופה סיכמנו שבמחזור האשכנזי (ומחזור נירנברג בתוכו) יש רק שני פיוטי מעריב מן המזרח והם "ליל שמורים אותו אל חצה" לליל ראשון של פסח ו"אמוני נבונים" לליל ר"ה. לא ידוע לנו על שום פייטן איטלקי שחיבר מעריב שהגיע לאשכנז-צרפת ולכן נראה שגם ריט"ע לא הכיר אלא שני מעריבים אלה כשהתחיל לכתוב מעריבים. במחזור נירנברג יש מעריבים אלה מאת ריט"ע:

1. ליל שבועות "וירד אביר יעקב".³³¹ הפיוט מסתיים במלים "על כל מקהלות".³³²
 2. ליל סוכות "אוחזי בידם".³³³ הפיוט מסתיים במלים "בסוכת שלומך". אחר כך באה במחזור נירנברג תוספת "סוכת שלם" שאינה של ריט"ע אלא של פייטן לא מוכר ששמו סעדיה בן נחמני.

אלה שני פיוטי מעריב לריט"ע שנכנסו למחזור האשכנזי (בשני מנהגיו) והגיעו למחזור נירנברג. נזכיר שקדמו לריט"ע מעריבים לפסח ור"ה כנ"ל ומכאן הבינו פייטני אשכנז שנאה הוא שכל לילות החגים יהיו מקושטים במעריבים ובדור הבא החלו להשלים – וביד רחבה – את מעגל השנה בפיוטי מעריב.³³⁴

נירנברג.

³³¹ מפתח א166, מהדורה ביקורתית עיין מחזור שבועות, עמ' 10. המחבר יצר רק מעריב אחד לשבועות ונראה שהתכוון שהוא ייאמר בשני הלילות; עכ"פ אין לנו הוראות לעניין זה מימי המחבר. לאחר שנים, כשהתרבו פיוטי המעריב, רוב העדות וכתבי היד מביאים את המעריב של ריט"ע לליל ראשון, אבל היו יוצאים מן הכלל וגם מחזור נירנברג מביא את פיוטו של ריט"ע לליל ב'.

³³² במחזור נירנברג באה לאחר זאת התוספת "אשריך ישראל" שאינה של ריט"ע אלא של הראב"ן.

³³³ מפתח ג119. מהדורה ביקורתית במחזור סוכות עמ' 5.

³³⁴ להלן במרוכז פיוטי מעריב של פייטני אשכנז וצרפת שהגיעו למחזור נירנברג: "ליל שימורים אור ישראל" לליל ב' של פסח (להלן עמ' 68) לרמב"י ש"ץ, מפתח א87, מהדורה ביקורתית מחזור פסח, עמ' 87.

- ריט"ע עצמו כתב עוד מעריבים, שאינם במחזור נירנברג, ונפרט אותם ואת תפוצתם:
1. ליל שביעי של פסח "ויושע אדון איומה" (מחזור לפסח עמ' 394). פיוט זה נמצא בלמעלה מעשרה כ"י צרפתיים ולא נמצא בשום כ"י אשכנזי. עובדה זאת יכולה להיות הסיבה או התוצאה שבקהילות אשכנז מעולם לא אמרו מעריב זה. על כל פנים אין שום פלא שהפיוט חסר במחזור נירנברג.
 2. ליל ראש השנה "מלך אמיץ כח רב עלילה" (מחזור ר"ה עמ' 14). מעריב זה, שכמובן נמצא בהרבה כ"י צרפתיים, נמצא גם במעט כ"י אשכנזיים ואפילו בכ"י אחד של המנהג האשכנזי המזרחי. לו היה נמצא במחזור נירנברג, המביא – כפי שכבר ראינו – לעתים כה קרובות פיוטים אלטרנטיביים, לא היה בזה כל תמיהה אבל הוא איננו.³³⁵
- בוודאי נכון הוא שעוד אין לנו הכלים המדעיים המספיקים כדי להשיב בכל פעם מדוע פיוט מסויים ישנו – או איננו – במחזור נירנברג.

יוצרות

- על יוצרות (כולל אופן וזולתות) של ריט"ע במחזור האשכנזי יש לומר דברים אלה:
1. גוף יוצר "אמיר מסתתר". יוצר זה אמנם הגיע לבסוף – בימי הדפוסים – למנהג

24; "ויושע יי אום למושעות" לליל ז' של פסח מאת יוסף בן יעקב, מפתח א104, מהדורה ביקורתית מחזור פסח עמ' 359; "אזכיר צדקתך" לליל ח' של פסח מאת אלחנן בן יצחק, מפתח א117, מהדורה ביקורתית במחזור פסח עמ' 387; "וירד אלהים" לליל א שבועות מאת יצחק בן משה, מפתח א142, מהדורה ביקורתית מחזור שבועות עמ' 34. "וירד אביר יעקב" הנ"ל; שני מעריבים לראש השנה (לא נמצאו עד עתה אלא במחזור נירנברג, מפתח ב136): לליל ראשון "אהוביך אליך", לליל שני "אלהים לנו מחסה", עיין ד' גולדשמידט, מחקרי תפילה ופיוט, עמ' 376; "אקחה בראשון" לליל א' של סוכות מאת אברהם, מפתח ג115, מהדורה ביקורתית במחזור סוכות עמ' 30; "ישמחו בחגיהם" לליל סוכות מאת יחיאל בן יצחק, מפתח ג120, מהדורה ביקורתית מחזור סוכות עמ' 20; "אות שבתון" לליל שמיני עצרת מאת שמואל בן יהודה, מפתח ג138, מהדורה ביקורתית מחזור סוכות עמ' 311; "אעניד לך" לליל שמחת תורה מאת דניאל בן יעקב, מפתח ג146, מהדורה ביקורתית מחזור סוכות עמ' 301.

³³⁵ לעיל הזכרנו שיש במחזור נירנברג מלבד המעריב הנפוץ והעתיק "אמוני נבונים" עוד שני מעריבים ואולי ריבוי זה מנע העתקת פיוטו של ריט"ע.

אשכנז המזרחי לשבת הגדול³³⁶ אבל במחזור נירנברג אמרו – כפי שראינו לעיל – בשבת הגדול, ביחד עם מנהג אשכנז המערבי, את היוצר של בנימין בר זרח "אתי מלבנון כלה". לכן מובא "אמיר מסתתר" של ריט"ע במחזור נירנברג³³⁷ כשהכותרת היא "יוצר לשבת שלפני שבת הגדול ויש אומרים אותו להפסקה שניה".

שני מנהגי אשכנז קיבלו על עצמם – כנראה בתקופה קדומה – יצרות לשבת הגדול של פייטנים שמקום יצירתם מחוץ לאשכנז, ופייטני אשכנז כנראה לא ניסו להעמיד במקומם פיוטים משלהם וזאת דוגמה יפה ליחסן של הקהילות לפיוטים "זרים", כפי שראינו לעיל.

2. גוף יוצר "ארנן חסדך". הפיוט מתאר – כרגיל – את בריאת העולם ואין בו זכר לאיזה מועד שהוא בשנה, וכנראה אין אנו יודעים אם התכוון ריט"ע לקבוע את יעודו של הפיוט. כ"י צרפתיים עתיקים מביאים אותו לשבת הגדול ואחרים מביאים אותו לשבת נחמו או לפרשת עקב. במנהג אשכנז המזרחי המאוחר הוא משמש לשבת השניה לאחר הפסח.³³⁸ במחזור נירנברג אין הוא מובא כלל.³³⁹

3. זולת לשבת הגדול "אז כארסתה בתולה". כמעט ודאי שריט"ע ייעד זולת זה לשמיני של פסח לאחר גוף היוצר "אזכר ברעד מעללי יה".³⁴⁰ בני אשכנז מעולם לא אמרו יוצר זה בפסח כי הימים האחרונים של פסח מוקדשים אצלם לפיוטי שמעון בר יצחק ואחרים, כפי שראינו לעיל. במקום זה העבירו במנהג אשכנז המזרחי את "אז כארסתה"³⁴¹ לשבת הגדול וכך הוא גם במחזור נירנברג.³⁴²

4. זולת "אמנם פסו מעדני". לא נתברר אם המחבר ייעד פיוט זה לאיזה תאריך שהוא ולא מצאתיו בסידורי צרפת. במחזור נירנברג (אבל לא במנהג פולין המאוחר) הוא מיועד לשבת שלפני שבת הגדול, כלומר לאחר גוף היוצר של ריט"ע "אמיר מסתתר" הנ"ל (מפתח א68).

5 זולת "אריות הדיחו פזורה". גם כאן לא ברור אם המחבר כיוון את הפיוט לשבת

³³⁶ סדור "עבודת ישראל" לפי מנהג פולין, עמ' 706.

³³⁷ מפתח א67, לאחר פיוטי שבת פרשת החדש.

³³⁸ עבודת ישראל, פולין, עמ' 729.

³³⁹ נראה שהאופן "יריעו כל בני אלהים" (מחזור שבועות עמ' 154) הוא אופן סתם ללא יעוד ברור, אבל כיון שלא הגיע לשום סידור או מחזור אשכנזי משני המנהגים, אין צורך לדון בו כאן, ועיין במבוא למחזור שבועות, עמ' כא.

³⁴⁰ עיין צונץ p. 132 LG, וכך הוא נדפס במהדורה הביקורתית במחזור פסח עמ' 465.

³⁴¹ כפי שכבר הזכרנו לעיל.

³⁴² מפתח א70, וכן הוא בסידור עבודת ישראל לפי מנהג פולין, עמ' 709. במנהג המערבי הפיוט כנראה לא נאמר וזאת דוגמה על השפעה יתרה של מנהג צרפת על המנהג המזרחי דווקא.

מסויימת. בכ"י צרפתי אחד הוא בא לשבת הגדול. במנהג אשכנז המערבי הפיוט נאמר בשבת השניה של בין המצרים,³⁴³ אך בכ"י יש גם שהובא לשבת חזון; במנהג המזרחי הוא קבוע לשבת השניה אחרי פסח (מחזור נירנברג מפתח א 132). צונץ³⁴⁴ מעיר שמתוכן הפיוט עולה שנכתב אל מול איזו סכנה, ולכן אמנם הגיוני הוא מיקומו בין זולתות שבתות ספירת העומר, אך ודאי שאין זאת כוונת הפייטן.³⁴⁵

6. זולת "אור ישראל וקדושו". זהו זולת של ריט"ע לחג השבועות³⁴⁶ ובדרך כלל נאמר ביום שני של חג. עורכי המנהג המזרחי או מנהיגי הקהילות כנראה לא רצו לוותר על פיוטים אחרים שהיו נהוגים אצלם ליו"ט שני של שבועות³⁴⁷ ולכן דחו את אמירת הזולת של ריט"ע לשבת שאחרי שבועות.³⁴⁸

גורל ששה פיוטים אלה של הפייטן הצרפתי הגדול במחזור האשכנזי הוא כגורל פיוטי הפייטן האיטלקי הקדמון אמתי בן שפטיה שראינו לעיל: הם משמשים כאוצר של פיוטים שאפשר לשלוף ממנו בשעת הצורך מבלי להתחשב בשאלה עד כמה הפיוט ישמש יפה במקומו החדש.

קדושתא

ריט"ע כתב קדושתאות למועדים יותר מכל פייטן אירופאי אחר,³⁴⁹ אבל מכל הקדושתאות שלו לא הגיעה למחזורי אשכנז אלא קדושתא אחת – "אלהים בצעדך" (מחזור נירנברג מפתחים א 76–71) לשבת הגדול. לעיל עמ' 31, כבר דנו על ה"מחלוקת" בין המנהגים באשר לקדושתא לשבת הגדול, עיין שם.

מחזור נירנברג (כלומר מנהג אשכנז המזרחי) מביא את הקדושתא "אלהים בצעדך" בשלמותה, לא חסר דבר, אך הוא, כנזכר לעיל, הוסיף רהיט אחד מתוך הקדושתא של יניי. לפני הסילוק שילב ריט"ע "סדר", כלומר אזהרות לפסח, "אלהי הרוחות", והקדים להן רשות "אבוא בחיל" וגם כל זה נמצא במחזור נירנברג (מפתח א 73).

³⁴³ עיין סידור עבודת ישראל לפי המנהג המערבי, עמ' 721.

³⁴⁴ LG p. 133

³⁴⁵ שהרי זולתות שבין פסח לעצרת נתקנו לאחר גזירות תתנ"ו וריט"ע נפטר כחמשים שנה לפניו.

³⁴⁶ מהדורה ביקורתית שלו במחזור שבועות עמ' 173.

³⁴⁷ עיין במחזור שבועות עמ' 175–163 ששם יש ארבעה זולתות מלבד "אור ישראל וקדושו".

³⁴⁸ מחזור נירנברג מפתח ב 3. צונץ LG p. 134 קובע שבכל מקרה אומרים את הזולת בשבת פרשת נשוא והיא לעתים השבת שלפני החג.

³⁴⁹ עיין על כך במבואות למחזורי פסח ושבועות; יצירתו כנראה המריצה גם פייטנים צרפתיים אחרים לכתוב קדושתאות.

תקופת הפיוט האשכנזי – השלב השני

אנו חוזרים כעת אל העשייה הפייטנית באשכנז עצמה. כדי לעמוד יפה על המגמות הפייטניות של הדורות הבאים, מגמות שאנו מכנים כאן השלב השני של הפייטנות האשכנזית, אנו מדלגים משמעון בר יצחק על דור אחד – דור רבותיו של רש"י במגנצא ובוורמייזא³⁵⁰ – ומגיעים לפעילות הפייטנית באשכנז מן המחצית השנייה של המאה הי"א עד אחרי גזירות תתנ"ו.

שני פייטנים אשכנזיים

כשם שסיכמנו לעיל את הופעותיהם של שני פייטנים לא אשכנזיים במחזור אשכנז (ובעיקר במחזור נירנברג), נראה כעת שני פייטנים אשכנזיים מובהקים אחד תושב החלק המערבי ואחד תושב החלק המזרחי של גרמניה – ר' מאיר בר יצחק ש"ץ תושב וורמייזא ור' מנחם בן מכיר תושב רגנסבורג. במעשיהם בתחום הפיוט של שניים אלה אנו יכולים ללמוד על הכיוונים השונים של התפתחות המחזור האשכנזי מדורם ואילך.

ר' מאיר בר יצחק ש"ץ

כאמור, ננסה כעת להראות מגמות של פייטנות ביצירתו של אחד ממפורסמי פייטני אשכנז ר' מאיר בר יצחק ש"ץ מוורמייזא.³⁵¹

קרובות. רמב"י ש"ץ ראה שמערך הקרובות במחזור האשכנזי למועדים עדיין אינו שלם ולכן יצר את השבעות למוספים של שבתות זכור³⁵² ופרה.³⁵³ שתי השבעות יחד הן אמנם יצירה קטנה לעומת מפעלו של שמעון בר יצחק בקדושות פסח, שבועות ור"ה אבל בכל זאת אפשר לראות את מעשהו של רמב"י ש"ץ כהמשך וכסיום למפעלו של שמעון בר יצחק. עד כמה שידוע היום איש מפייטני אשכנז (בשני המנהגים) לא חיבר עוד קרובה לאחר רמב"י ש"ץ. יש להדגיש כי אע"פ שמצאתי את השבעות של רמב"י ש"ץ

³⁵⁰ יש בידינו פיוטים (מועטים) רק משל ר' יצחק הלוי (צונץ, LG p. 155) והם סדרה של פיוטים לשבת חתן, ואע"פ שמצאתי אותם בתשעה כ"י הם לא הגיעו לאחד ממנהגי אשכנז הממוסדים, (ומובן שאינם במחזור נירנברג) ולכן לא נדון בהם כאן.

³⁵¹ על האפשרות שגם פייטן זה יש לו קשרים עם צרפת, עיין א' פרנקל, לקט פיוטי סליחות, עמ' 802.

³⁵² "ויבן אומן".

³⁵³ "אלהים אמת". שתי השבעות מודפסות (ללא ביקורת מדעית) בסידור אוצר התפילות, כרך ב' עמ' 177 ועמ' 209.

בשבעה כ"י אשכנזיים, שתיהן לא נכנסו למחזורי אשכנז בשני המנהגים. בלשון מליצית אפשר לומר שקהילות אשכנז הרגישו שתקופת חיבור קרובות חדשות נסתיימה לפני רמב"י ש"ץ. מכאן מובן שצונץ³⁵⁴ שם את אליהו בן מרדכי, מחבר הקדושתא "איתן הכיר" למנחה של יו"כ (מחזור נירנברג מפתח ג86) לפני רמב"י ש"ץ.³⁵⁵ אליהו בן מרדכי מסמן כנראה את גבול הקרובות שזכו להכנס למחזור.

יוצרות

צונץ³⁵⁶ מנה שבעה גופי יוצר לרמב"י ש"ץ, שנים מהם לימים טובים וחמישה מהם לשבתות מצויינות:³⁵⁷

1. גוף יוצר "ויושע אור ישראל", לשביעי או לשמיני של פסח.³⁵⁸ כמעט ודאי שרמב"י ש"ץ ידע את גופי היוצר המסורתיים שנהגו זה עשרות בשנים בקהילות בימים האחרונים של פסח³⁵⁹ ובכל זאת חיבר גוף יוצר חדש. לעומת יצירת השבעות לעיל, שכוונתה להשלים פיוטים שלכאורה חסרים, יש כאן כנראה מגמה אחרת: להציג אלטרנטיבה לפיוטים קיימים, אף אם הם קדמונים וממוסדים מכבר. האמת ניתנת להיאמר שגם כאן לא הצליחה כוונתו של הפייטן. הרבה מאד מקהילות מנהג אשכנז המערבי לא אמרו גוף יוצר זה כלל. בין הקהילות שאמרוהו ביום ח' של פסח נמצאת, כצפוי, קהילת המחבר וורמייזא.³⁶⁰ במנהג המזרחי, ובתוכו מחזור נירנברג (מפתח א129) דחו את פיוטו של רמב"י ש"ץ לשבת הראשונה שלאחר הפסח. זוהי פשרה בין ההחלטה שפיוטי פייטנים חדשים לא ישנו את המנהג הישן לבין הסמכות הגדולה ממנה נהנה רמב"י ש"ץ.

2. גוף היוצר "אדיר ונאה" לשבועות.³⁶¹ כמעט כל מה שאמרנו לעיל על "ויושע אור ישראל" מקויים גם ב"אדיר ונאה" (במחזור נירנברג מפתח ב1): רמב"י ש"ץ כנראה רצה

³⁵⁴ LG p.142

³⁵⁵ LG p.145

³⁵⁶ LG p.146 ff

³⁵⁷ לא כולם הגיעו למנהג המזרחי, עיין על כך להלן.

³⁵⁸ מהדורה ביקורתית במחזור פסח עמ' 436.

³⁵⁹ "ויושע שושני פרח" (מחזור נירנברג מפתח א105) ו"אתה הארתה", (מפתח א118).

³⁶⁰ במחזור וורמייזא, כרך א', בין פיוטי יום ז' ויום ח' של פסח אין זכר ל"ויושע אור ישראל", כי, כידוע, מקור כתב היד של המחזור הוא מחוץ לוורמייזא ואינו מתאים למנהג וורמייזא, אבל בסוף הכרך (מפתח 219) הובא גוף היוצר "ויושע אור ישראל" כנספח, וסופר מאוחר, המקנא למנהג וורמייזא, רשם בשוליים "בשום פעם אין מונעין מלומר החזן זה היוצר..."

³⁶¹ מהדורה ביקורתית במחזור שבועות עמ' 114 ואילך.

ליצור אלטרנטיבה לאחד היוצרות הרגילים בקהילות,³⁶² אך רק חלק קטן מן הקהילות קיבלו מגמה זאת. קהילת וורמייזא קיבלה את "אדיר ונאה"³⁶³, ומנהג אשכנז המזרחי, ובתוכו מחזור נירנברג, העביר את הפיוט לשבת שלאחר חג השבועות.³⁶⁴ אולי תמוה קצת שגוף היוצר "איילת אהבים", שלא ידוע עליו הרבה, הוא בעל סמכות כזאת כנגד פיוטו של רמב"י ש"ץ.³⁶⁵

3. גוף היוצר "את השם הנכבד" לשבת חול המועד של סוכות. נראה שמגמתו של רמב"י ש"ץ ביצירת פיוט זה הייתה מגמה אחרת, שונה משתי המגמות שראינו עד כה.³⁶⁶ כנראה שרמב"י ש"ץ מצא לפניו את שבת חוה"מ סוכות ללא פיוט והוא כאן עולה על התייב שהלכו בו עשרות פייטנים אשכנזיים אחריו: **למצוא שבתות מיוחדות (מצויינות) שעדיין "ריקות" ולמלא אותן בקישוטי פיוטים**. עד כמה שידוע עד עתה לא היה במנהג אשכנז המערבי שום גוף יוצר לשבת חוה"מ סוכות עד שבא רמב"י ש"ץ.³⁶⁷ לא כן במנהג אשכנז המזרחי. שם נהגו³⁶⁸ לומר בשבת חוה"מ את גוף היוצר של פייטן לא ידוע ששמו יהודה "אפאר לאלהי מערכה"³⁶⁹. ממקורו אין הוא מיועד לשבת אלא לסוכות סתם כי שבת אינה נזכרת ואינה נרמזת בו כלל, אבל בכל זאת הוא נאמר בשבת חוה"מ. כדרכם לעיל, לא רצו בני המנהג המזרחי (ובתוכם מחזור נירנברג) לוותר על מה שהיה נהוג אצלם ולכן הלכו שוב במעין דרכם והפעם הקדימו את הפיוט "את השם הנכבד" לשבת

³⁶² "אדון אמנני" (מפתח א143) או "איילת אהבים" (מפתח א168).

³⁶³ עיין מחזור וורמייזא מפתח א221 שהוא נספח לקראת סוף כרך א.

³⁶⁴ במחזור נירנברג, לאחר גוף היוצר, במפתח ב2, יש האופן "כבודו אות" מאת אברהם בלתי ידוע. באופן זה נזכר "הר סיני" כבדרך אגב ומטעם זה כנראה נבחר להיאמר במנהג המזרחי בשבועות. כשהועבר גוף היוצר "אדיר ונאה" לשבת שלאחר שבועות "נגרר" אחריו גם האופן. העורכים לא טרחו לצרף לזה גם איזה זולת שהוא. זוהי אחת הדוגמאות להיווצרות המלאכותית של צירופי פיוטים בשטחי ברכות קריאת שמע שראינו לעיל בדיוננו על פיוטי אמת בן שפטיה.

³⁶⁵ צונץ LG p.149 מזכיר זולת "אין זולתך ואפס דוגמתך" של רמב"י ש"ץ לשבועות אך אני לא מצאתיו עד עתה בשום כ"י.

³⁶⁶ שהן, כזכור: (א) להשלים בשבעות מה שהחסירו הקדמונים, (ב) לתת ביוצרות לפסח ושבועות אלטרנטיבה לעומת פיוטי קדמונים.

³⁶⁷ ובתוך כשבע מאות פיוטים אשכנזיים לשבתות מצויינות שחברו בשני מנהגי אשכנז במאות השנים לאחר רמב"י ש"ץ, לא מצאתי גוף יוצר לשבת חוה"מ סוכות חוץ לפיוטו זה של רמב"י ש"ץ.

³⁶⁸ ואין אנו יודעים מאמתי.

³⁶⁹ מחזור נירנברג מפתח ג126; על קדמותו עיין צונץ, LG p. 91. האופן הוא "ירוצו כברקים" מאת יצחק והזולת - "יפה וברה" גם הוא מאת יהודה. מהדורה ביקורתית לכולם במחזור סוכות.

שבין יוה"כ לסוכות.³⁷⁰

4. מערכת היוצר "איילת השחר אורה בהצהר" לשבת וראש חדש (מחזור נירנברג, מפתח א10-א12). זוהי דוגמה טיפוסית למה שאמרנו לעיל: שבת שחל בה ראש חדש שונה משבתות רגילות באמירת הלל, בהוצאת ס"ת שני ובקריאה בו, בהפטרה מיוחדת ובתפילת מוסף לא רגילה. זוהי "שבת מצויינת" וכיוון שבימים שקדמו לרמב"י ש"ץ קהילות אשכנז כמעט ודאי לא אמרו פיוטים בשבת כזאת, בא רמב"י ש"ץ וקישט אותה במערכת יוצר המורכבת משלושה: גוף יוצר "איילת השחר אורה בהצהר", אופן "משרתיו עומדים" המסתיים במלים "מדי חודש בחודשו" וזולת "אמונתך אמיתי", שיש בו "יאמרו מדי שבת וחדש".³⁷¹ נציין כאן שכל השבתות שרמב"י ש"ץ פקד אותן בפיוטים הן מצויינות בתאריכים שלהן. הוא לא כתב פיוטים לשבתות בגלל תכני פרשת השבוע שלהם (כגון שבת שירה או שבת של עשרת הדיברות) ונדון בזה עוד להלן.

מעריבים

אמרנו לעיל שה"מעריבים" של ריט"ע היה בכוחם להמריץ את פייטני אשכנז להוסיף ולחבר מעריבים לכל החגים. רמב"י משתלב במגמה זאת, ואמנם אין הוא מרבה לחבר מעריבים אבל הוא הצליח ליצור סוג חדש של פיוט במסגרת של ה"המעריב" וסוג זה הטביע את חותמו על המעריבים האשכנזיים מעתה ואילך. מעטים הם פייטני אשכנז ש"המציאו" סוג חדש של פיוט ונראה שרמב"י ש"ץ יכול היה ללמוד משמעון בר יצחק, ה"מייסד" של פייטנות אשכנז על אדמת אשכנז, שהמציא את מערכת הרשויות לקריאת התורה של החתן, כפי שראינו לעיל.

נעיין במחזור נירנברג במפתח א76 שבו מועתק ה"מעריב" האנונימי העתיק, מימי התקופה הקלאסית בא", "ליל שימורים אותו אל חצה" לליל ראשון של פסח.³⁷² בולטים³⁷³ בכתב היד חמשת הקטעים הפותחים כולם ב"ליל שימורים". תפקידם לקשט

³⁷⁰ מפתח ג113. אחריו יש במחזור נירנברג (מפתח ג114) האופן של רמב"י ש"ץ "מלאכי צבאות" (ללא קשר לשבת או סוכות) והזולת הוא "אזכרה מקדם" החתום "יצחק" שעוסק גם בסוכות. נראה שצירוף פיוטים אלה לגוף היוצר "את השם הנכבד" הוא מקרי או מלאכותי ואין כאן מערכת מכוונת.

³⁷¹ בשני מנהגי אשכנז המאוחרים חסרים מן המערכת פיוטים (וגם במחזור נירנברג יש כבר אלטרנטיבות – לאופן "אביר הגביר" ולזולת "אמיתת חסדיך") ונראה שמה שמובא במלואו במחזור נירנברג הוא על פי כוונתו המקורית של רמב"י ש"ץ. רמב"י ש"ץ הוסיף פיוטים גם לשבת חתן ושבת חנוכה אך פיוטים אלה לא הגיעו למחזור נירנברג ולא נדון בהם כאן. על הזולת שלו לשבת נחמו "אמת משל היה" נדון להלן, עמ' 70.

³⁷² מהדורה ביקורתית שלו יש במחזור פסח עמ' 15-9.

³⁷³ בעזרת הכתיבה המצויינת של סופר פיוטי מחזור נירנברג, שהבין יפה מאד את תבניות הפיוטים שהוא העתיק.

את הברכה הראשונה והשניה שלפני קריאת שמע, את הפסוק "יי ימלוך" ולבסוף את שתי הברכות שלאחר קריאת שמע. לפני הפסוק "מי כמוכה" בא פיוט ארוך יותר,³⁷⁴ במעריב שלנו כל טוריו פותחים ב"פסח". זהו המבנה של המעריב הקלאסי, הוא שימש דוגמה לפיוטי המעריב האשכנזיים וכמעט תמיד כפה את תבניתו על תבניתם. נעיין בקטע "ליל שימורים" האחרון (החמישי) "ליל שימורים שמעו". הוא מסתיים בשורה הבאה "בנחת ושלום בלי פחד שוכבים"³⁷⁵ וכאן – לפי המבנה הקלאסי של ה"מעריב" – המעבר המיידית לברכה האחרונה "פורס סוכת שלום". במקום זה בא פיוט ארוך הפותח במלים "אזכרה שנות עולמים" ומסתיים בעמוד הבא במלים "עולה וכליל".³⁷⁶ פיוט זה חתום א"ב ואחר כך "מאיר ברבי יצחק", שהוא רמב"י ש"ץ³⁷⁷ וסוג זה של "תוספת" למעריב לפני סופו הוא חידושו של רמב"י ש"ץ.³⁷⁸ רמב"י ש"ץ בודאי שקל וידע שבין ברכות של קריאת שמע הוסיפו כל מיני תוספות פיוט בשחרית (כגון סילוק לגוף היוצר, או פיוטים בין הזולת לגאולה) ולכן לא היסס ליצור יצירה חדשה כזאת במעריב. פייטני אשכנז שונים למדו מרמב"י ש"ץ וחיברו בעיקבותיו "תוספת למעריב" למעריביהם או למעריבי אחרים.³⁷⁹ רמב"י ש"ץ חיבר בעצמו את המעריב לליל שני של פסח³⁸⁰ "ליל שמורים אור ישראל"³⁸¹ ולמעריב זה הוא חיבר "תוספת" "אור יום הנף" (מפתח א88). כשאנו בוחנים עניין אחרון

³⁷⁴ הוא נקרא – בהתאמה למקומו בברכות קריאת שמע של שחרית – "זולת". דרך אגב יש להזכיר כי במעריבים שבמקורות העתיקים שבמזרח (בדרך כלל קטעי גניזה) חסר לפעמים ה"זולת" וחוקרים הגיעו למסקנה ש"זולתות" כאלה הן לעיתים תוספות מאוחרות ואין הם פרי עטם של המחברים הקדמונים. גם במעריב "ליל שימורים אותו אל חצה" שאנו עוסקים בו כאן, יש הסבורים שה"זולת" "פסח אכלו פחזים" (מפתח 76א, עמ' ימין) אין מקורו אירופאי, ויש שמדייקים יותר וטוענים שרמב"י ש"ץ הוא מחברו.

³⁷⁵ ועיין במחזור פסח עמ' 15 בשינויי הנוסח בשורה זאת.

³⁷⁶ ורק כעת באה הברכה האחרונה שלאחר קריאת שמע.

³⁷⁷ מהדורה ביקורתית של פיוט זה במחזור פסח עמ' 15.

³⁷⁸ שם הסוג לא היה קבוע ובמשך הזמן נתכנה "ביכור", על שם אחת התוספות למעריב של שבועות שעסק בהבאת ביכורים.

³⁷⁹ להלן רשימה מרוכזת של "תוספות" למעריבים, מאוחרים לרמב"י ש"ץ, במחזור נירנברג: "אזכורך גואלי" לליל ז' פסח, מאת שלמה בן שמואל, מפתח א105, מהדורה ביקורתית מחזור פסח עמ' 399; "ויושע יי נשואים", לליל ח' פסח, מאת נחמיה בן אהרן, מפתח א117, מהדורה ביקורתית מחזור פסח עמ' 411; "את קולך שמעתי" ליל א' שבועות, מאת אפרים בן יצחק, מפתח א142, מהדורה ביקורתית, מחזור שבועות, עמ' 55; "אשריך ישראל מי כמוך" לר' אליעזר בר נתן, מפתח א167, מהדורה ביקורתית מחזור שבועות עמ' 27; "אלהים חיים" לליל ר"ה מאת המחבר של המעריב "אהוביך אליך", מפתח ב136, עיין מחקרי תפילה ופיוט, עמ' 378; "סוכת שלם" לסעדיה בר נחמני, מפתח ג119, לאחר מעריב של ריט"ע "אוחזי בידם", מהדורה ביקורתית במחזור סוכות עמ' 24; "מה אהבתי מעון ביתך" לליל שמחת תורה מאת מנחם בן מכיר, לאחר מעריב "אעניד לך", מהדורה ביקורתית מחזור סוכות עמ' 322; "אשריך ישראל" לליל שבועות לראב"ן לאחר פיוט מעריב "וירד אביר" לריט"ע, מפתח א167, מהדורה ביקורתית במחזור שבועות עמ' 27. פלא שעורכי מחזור נירנברג ידעו לשלב תוספת זאת במחזור אבל לא הביאו את המעריב עצמו של הראב"ן ("אל אלהים יי", עיין מחזור שבועות עמ' 19 ואילך).

³⁸⁰ שהוא ליל ראשון של ספירת העומר ועליה בנה את פיוטו החדש.

זה יש לנו הפתעה קטנה: בסוף ה"זולת" יש קטע "ליל שימורים" לפני הפסוק "מי כמוכה", אחר כך יש, כרגיל, קטע "ליל שימורים" לפני הפסוק "יי ימלוך" ויש, ושוב כצפוי, קטע "ליל שימורים" לפני ברכת גאל ישראל. חסר קטע "ליל שימורים" שלפני הברכה האחרונה ומיד מציע המחבר את ה"תוספת" שלו "אור יום הנף" וגם בסופה (מפתח א98) אין קטע ליל שימורים לפני ברכת פורס סוכת שלום אלא מיד באה הברכה. זאת אומרת שרמב"י ש"ץ קיצץ מפיוט המעריב את הקטע האחרון כדי להתאים את ה"תוספת" שלו יפה יותר לפיוט המעריב, הפייטן לא רק חידש סוג של פיוט אלא גם חידש משהו במבנה של המעריב. זוהי תעוזתו של הפייטן הגדול.

פיוטי תרגום

כבר רמזנו לעיל שרמב"י ש"ץ השתתף בהשלמת מערכת הפיוטים הארמיים בשביעי של פסח ובשבועות. והרי תרומתו כפי שנותרה במחזור נירנברג:

1. "אקדמות מלין" (מפתח א153). פיוט מפורסם זה כמעט ולא היה ידוע במנהג אשכנז המזרחי.³⁸² במחזור נירנברג הוא מועתק רק עד שורה 66 וכנראה חסר שם דף או שנוסף שם דף בתקופה מאוחרת.
2. "מישך שדרך" (מפתח ב156).

אין כאן עניין מיוחד בתולדות סוג זה שיש להעיר עליו. כל החטיבה של פיוטי תרגום נשארה "פתוחה" הן מבחינת הפייטנים שהרגישו עצמם חפשיים לחבר פיוטים כאלה והן מבחינת הקהילות שלא קבעו כללים מה ייאמר ומה לא ייאמר. כידוע נעלמו פיוטי התרגום לאחר זמן מן המחזורים³⁸³ ושרד כמעט רק "אקדמות" של רמב"י ש"ץ.

רשויות בשמחת תורה לחתן תורה ובראשית

פיוטים אלה³⁸⁴ המיוחסים על ידי צונץ לרמב"י ש"ץ³⁸⁵ לא הגיעו לאשכנז בכלל ובוודאי לא למחזור נירנברג ולא נדון בהם כאן.³⁸⁶

³⁸¹ מפתח א87, מהדורה ביקורתית במחזור פסח עמ' 24 ואילך.

³⁸² אמנם ר"א טירנא קובע שיש לאומרו ב"מנהגי שבועות", סעיף מט בספר המנהגים שלו.

³⁸³ שנים רבות לאחר ימי כתיבת מחזור נירנברג.

³⁸⁴ "מושך חסד" לחתן תורה ו"מקדים וראש" לחתן בראשית.

³⁸⁵ LG p. 150. עדיין לא נתברר על מה הסתמך צונץ בקובעו ייחוס זה. לא רק שהם מועתקים רק בכ"י צרפתיים אלא יש רגליים לדבר שפייטנים אשכנזיים גם לא הכירו אותם.

³⁸⁶ עיין עליהם במחזור סוכות עמ' כה, הערה 40, עמ' מב-מג ועמ' 446 ו459.

מנחם בן מכיר

כאן יש לפנינו פייטן מרגנסבורג (החלק המזרחי של גרמניה) בן המאה הי"א ששרד אחרי גזירות תתנ"ו וקיבל את כל המסורות של גדולי הפייטנים של המחצית הראשונה של המאה הי"א. אנחנו יכולים להבחין אצלו את **המגמות הפייטנות** הטיפוסיות שנוצרו במאה זאת:

(א). חיפוש אחרי שבתות מצויינות "ריקות" מפיוטים ומילוי ברכות קריאת שמע שלהן בפיוטי יוצר. לשם כך בחר הפייטן את השבת שנייה של חנוכה,³⁸⁷ שבת של הפסקה ראשונה,³⁸⁸ שבת נחמו,³⁸⁹ שבת שובה.³⁹⁰ גם אצל פייטן זה, כמו אצל רמב"י ש"ץ, כל השבתות המצויינות הן של תאריכים קבועים ואין לו פיוטים לפרשות השבוע. עניין זה כנראה עוד לא היה בתודעת פייטני אשכנז בדורות אלה.

במקום סיכום סעיף זה נעיין בבעייה הבאה: שני "גיבורי" פרק זה, רמב"י ש"ץ ומנחם בן מכיר, חיברו פיוטים לשבת נחמו.³⁹¹ רמב"י ש"ץ כתב גוף יוצר "ארוממך אל חי" וזולת "אמת משל היה"; מנחם בן מכיר, כאמור, כתב גוף יוצר "אל אל שדי" ואופן "שאו מנחה". כשבחרו עורכי מחזור נירנברג³⁹² לא היה קשה להם לבחור את האופן "שאו מנחה" (מפתח ב38) של מנחם בן מכיר ואת הזולת "אמת משל היה" של רמב"י ש"ץ (מפתח ב39) כי פיוטים אלה היו ללא תחרות. לגבי גוף היוצר היה עליהם לבחור, כלומר להעדיף, ונתקבל הפיוט "אל אל שדי אתחנן" (מפתח ב37) של מנחם בן מכיר ונדחה "ארוממך אל חי" של רמב"י ש"ץ (ואין הוא במחזור נירנברג). למה? האם עורכי הפיוטים בקהילות מזרח גרמניה העדיפו את בן עירם רגנסבורג המזרחית על פני איש וורמייזא,

³⁸⁷ גוף יוצר: "אודך כי עניתני חייתני", מפתח א23; זולת: "אין מושיע וגואל", מפתח א26 (ובניהן נוספו אחר כך: אופן של רשב"ג "לך שדי", אופן אלטרנטיבי אנונימי "כבודו מלאכים" ומאורה "אשר יצר לאור" של אפרים בן יצחק מרגנסבורג, שניהם במפתח א25).

³⁸⁸ מערכת יוצר: גוף יוצר: "אור זרוע", מפתח א38; אופן: "מלאכי צבאות", שם; זולת: "אחור וקדם צרתה" מפתח א39.

³⁸⁹ גוף יוצר: "אל אל שדי אתחנן" מפתח ב37; אופן "שאו מנחה" מפתח ב38, עיין עליהם להלן.

³⁹⁰ מערכת יוצר: גוף יוצר "אשחר אל אל", מפתח ב170, אופן: "האזינו אבירים" (במחזור נירנברג הוא לשבת בין יוה"כ לסוכות, מפתח ג115 ובשבת שובה יש אופן "יום הודו וכבודו" לרבינו יעקב תם); זולת: "אדעה כי" מפתח ב172. מהדורה ביקורתית של כל המערכת ראה במחזור ר"ה, עמ' 308 ואילך.

³⁹¹ וכאמור היה בזה חידוש בקהילות - קודם לכן לא נאמרו פיוטים בשבת מצויינת כזאת בכלל.

³⁹² או ראשי קהילות שקבעו מה מן הפיוטים "החדשים" ייכנסו ל"מחזור" השנה.

- המערבית? עדיין אין לנו תשובות על שאלות כאלה.
- (ב). הוספת סליחות לימי התעניות, הן ידונו בפרק נפרד על הסליחות.
- (ג). שימוש ראשון בסוג חדש של פיוט: נשמת לשמחת תורה,³⁹³ סוג של פיוט ששום פייטן אשכנזי אחר לפניו לא שילב בראש נשמת כל חי.
- (ד). שימוש בחידוש של הדור הקודם: הוספת "תוספת" (לסוכות או שמיני עצרת) למעריב של פייטן אחר³⁹⁴ על פי דרכו של רמב"י ש"ץ למעריב ליל ראשון של פסח, כנ"ל.
- (ה) נראה שאפשר לצרף לשני הסעיפים הקודמים את הרשות לחתן בראשית של מנחם בר מכיר "מרשות מרומם על כל"³⁹⁵ ואולי הוא הראשון באשכנז שכתב רשות לחתן של שמחת תורה.³⁹⁶
- (ה). הוספת הושענא לשבת.³⁹⁷ לא נתברר אם ר' מנחם בן מכיר חידש את אמירת ההושענא השנייה בשבת³⁹⁸ או שהיתה הושענא שנייה עתיקה שאבדה לאחר שהפיוט של מנחם בר מכיר התקבל. על כל פנים ההושענא המקבילה במנהג המערבי "כהושעתה אב המון" (מחזור סוכות א184) מאוחרת לפיוטו של מנחם בר מכיר.
- (ו) חיבור קינה על אודות גזירות תתנ"ו.³⁹⁹ אפשר שמנחם בן מכיר הוא הראשון המשלב את גזירות דורו עם גזירות חורבן המקדש במערך קינות לתשעה באב, ועל כל פנים הוא מן הפייטנים הראשונים בנושא זה.
- בסוף דברינו על מנחם בן מכיר – בהזכרתנו את קינתו "אבל אעורר" על גזירות תתנ"ו – נגענו בנושא פייטני אשכנזי טיפוסי שראוי שנציע אותו בפירוט מה וזאת גם כדי להבין כמה וכמה דברים במחזור נירנברג.

זכרון של גזירות שנת תתנ"ו (ואחרות) במחזור נירנברג

- ³⁹³ "נשמת מלומדי מורשה", הוא איננו במחזור נירנברג. מהדורה ביקורתית יש במחזור סוכות, עמ' 331. המחדש של הסוג הוא הפייטן הספרדי יוסף אבן אביתור ומנחם בן מכיר הולך בעקבותיו בכל ענייני הצורה של הפיוט.
- ³⁹⁴ "מה אהבתי מעון ביתך", מחזור נירנברג מפתח ג146, מהדורה ביקורתית במחזור סוכות עמ' 322.
- ³⁹⁵ מפתח ג151. צונץ משער שהיתה גם רשות לחתן תורה שאבדה, LG p. 158. הרשות השגורה לחתן תורה "מרשות האל הגדול" אנונימית וצונץ LG p. 86 משייך אותה לפיוטים הקדומים.
- ³⁹⁶ עיין לעיל הערה 385.
- ³⁹⁷ "כהושעתה אדם", מפתח ג133, מהדורה ביקורתית במחזור סוכות, עמ' 186. גם בפיוט זה הולך מנחם בן מכיר בעקבות יוסף אבן אביתור.
- ³⁹⁸ ושלפניו אמרו באשכנז בשבת רק את ההושענא העתיקה, המקובלת על הכל, "אום נצורה כבבת".
- ³⁹⁹ "אבל אעורר". אין במחזור נירנברג, עיין ס' גזירות אשכנז וצרפת, עמ' סג.

ההיסטוריון הגדול של יהדות ימי הביניים, יצחק בער, במבוא לספר "גזירות אשכנז וצרפת"⁴⁰⁰ כתב על הרקע הרוחני של מנהיגי קהילות האשכנזים לאחר התיישבותם בארץ הריינוס:

"בפשטות וברעננות, שזמן רב לא נשמע כמותן חידש הפיוט את השקפת העולם של אגדה המנצחת את תורת הנצרות יריבה... בתוך מערכת זאת קובע הפיוט מקום מרכזי לצרות העדה הנרדפת בהווה, לרדיפות, לעול המסים, לויכוחים, ולפיתויים להתערב בתוכם. וזה אחד החידושים הגדולים שהנחיל הדור ההוא לבאים אחריו. ר' גרשום מאור הגולה ור' שמעון בר יצחק הם הראשונים שיחדו את סליחותיהם לצרות שעתם. דורם היה דור השמד הראשון הידוע בתולדות הגולה האשכנזית".

גם אם יש שיחלקו על בער ויאמרו שכבר בין פייטני איטליה הקדמונים ניכרים סימנים כאלה, אין לפקפק שהמגמה הפייטנית הזאת היא הרקע והתנאי לפיוטים של פייטני דור תתנ"ו על הגזירות שעברו עליהם.⁴⁰¹ באילו צמתים של פיוטי השנה בחרו הפייטנים שלאחר גזירות תתנ"ו כדי להביע את אבלם, את חרונם, את אכזבתם, את תיעובם על מה שקרה להם, למשפחותיהם, לקהילותיהם בגזירות תתנ"ו? נראה שיש על כך שלוש תשובות ברורות.

א. כבר מתוך הדברים שנאמרו לעיל על רגמ"ה ושמעון בר יצחק "הראשונים" יוצא שהפייטנים השתמשו ב**סליחות** כדי לתאר את הגזירות. על כך נדון בפרק על הסליחות ודי אם נזכיר כאן את העובדה הבאה: במחזור נירנברג במפתח א 126 מובא החלק האחרון של פיוטי שמיני של פסח ולאחר זאת באה הכותרת "סליחות לאסרו חג" ומובאות שלוש סליחות, פזמון אחד וזכור ברית אחד שנקבעו להאמר ביום זה שכנראה נבחר ליום צום לזכר גזירות כפי שאומר הפייטן שם "נפלו פתאום על קהילות הקודש בחמישה לעומר בעשרים לחודש שנת תתק"ז לפרט הרגו ושרפו ודשו הדש עד יום האחד ועשרים לחודש".

ב. כבר אמרנו לעיל שפייטני דור תתנ"ו חיברו **קינות לתשעה באב** ובהם הם מבכים את חורבן קהילותיהם וזאת במקום הנושא העתיק של הקינות שהוא תיאור חורבן בית המקדש. מצאנו לעיל שבהופעת קינות אלה במחזור נירנברג יש בעייה: רק ארבע קינות

⁴⁰⁰ בעריכת א"מ הברמן, ירושלים תש"ו, עמ' ב.

⁴⁰¹ ושל דורות של פייטנים מאוחרים יותר על גזירות המאות הבאות, עיין על כך בספר גזירות אשכנז וצרפת, כנ"ל.

על גזירות תתנ"ו הגיעו לתפילות בתשעה באב במחזור נירנברג ואין לנו ידעים למה מספרם קטן כל כך. פלא גדול עוד יותר הוא שהקינה "אבל אעורר" של מנחם בן מכיר לא הגיעה למחזור נירנברג: כפי שראינו כמעט כל פיוטי פייטן זה נמצאים במחזור נירנברג⁴⁰² ומדוע נגרע חלקה של קינתו? עדיין אין לנו תשובות על שאלות מסוג זה. ג. ה"מקום" הבולט ביותר במחזור אשכנז שבו מובאים פיוטים לזכר הגזירות וקדושיהו הוא חטיבת הפיוטים שנאמרים **בשבתות שבין פסח לשבועות**. נראה שעלינו להתחיל את תיאורנו בנושא זה עם ר' אליעזר בר נתן (הראב"ן) ממגנצא שהיה עד לגזירות תתנ"ו והאריך ימים עד לגזירות תתק"ו (מסע הצלב השני). הראב"ן כתב את הזולת "אלהים באזננו שמענו" על גזירות תתנ"ו⁴⁰³ ומובן מאליו הוא שכל "זולת" נכתב לתפילה בשבת (או יו"ט) ונראה שכוונתו היתה לשבת האחרונה לפני שבועות, אותו שבוע שבו אירעו השמדות של תתנ"ו⁴⁰⁴ ושם מקומו במנהג אשכנז המערבי.⁴⁰⁵ אין לנו ידעים את פרטי ההמשך של המגמה להביא את נושא הגזירות והרדיפות בזולתות לשבתות אחרות ואנו יודעים בוודאות רק את ה"תוצר" הסופי: במנהג אשכנז המערבי אמרו זולת אחד (ורק זולת אחד, ללא פיוט אחר) על גזירות ורדיפות בכל אחת מן השבתות מ"ח אייר עד לפני שבועות.⁴⁰⁶ בדרך כלל אלה חמש שבתות וחמשת הזולתות נדפסו בסידורי אשכנז המצויים.⁴⁰⁷

במנהג אשכנז המזרחי הורחבה חטיבת הפיוטים לזכר הגזירות מאד.⁴⁰⁸ כבר ראינו לעיל שבאסרו-חג פסח (כג בניסן) אמרו במנהג המזרחי סליחות על הגזירות שהיו בימי הפסח ומכאן טבעי הוא שכבר השבת הראשונה לאחר הפסח (שהיא עדיין בחודש ניסן) אמרו

⁴⁰² ואין בזה פלא שהרי הוא, איש רגנסבורג, מייצג את מזרח אשכנז בין הפייטנים.

⁴⁰³ סידור עבודת ישראל, אשכנז, עמ' 718; הפיוט איננו במחזור נירנברג, כשם שכמעט כל יצירתו של פייטן "מערבי" זה חסרה במחזור זה.

⁴⁰⁴ "ביום אחד לחדש", "ליום מצות הגבלה" "סמוך לחג השבועות" עיין בזולת "אלהי אקראך במחשב" לשמואל בן יהודה, מפתח א 141 במחזור נירנברג.

⁴⁰⁵ עצם הוספת פיוט בשבת שלפני החג אין בו משהו מפתיע שהרי, כידוע, חוברו פיוטים לשבת הגדול, לשבת שלפני ר"ה ולשבת לפני סוכות ולכן – מבחינה זאת – לא היה קושי לזולת "אלהים באזננו" להתקבל בקהילות.

⁴⁰⁶ כל הימים שבין פסח לשבועות נחשבו לימי הגזירות, וכבר ר' אפרים מבונא, (יליד 1131) אומר על התקנה לומר אב הרחמים "תיקנו חכמי ישראל ז"ל להזכיר בשבתות שבין פסח לעצרת נשמות הקדושים שקידשו את השם" ערוגת הבשם כרך ד, עמ' 49 וראה גם במנהגי ר"א טירנא, שבת מב על אמירת אב הרחמים "ויש מקומות שאין אומרים (אותו) אלא בין פסח לעצרת ואז אומרים אפילו כשמברכין החדש אחר ברכת החדש".

⁴⁰⁷ כגון עבודת ישראל, אשכנז עמ' 713 ואילך. כל חמשת הזולתות האלה אינם ידועים למחזור נירנברג.

⁴⁰⁸ לא מצאתי שום ידיעות על הדרך שבה קרה השינוי הזה בין מה שתיארנו לעיל על חמשת הזולתות של המנהג המערבי למה שיש לפנינו במנהג המזרחי (ובמחזור נירנברג).

פיוטי גזירות ויש במנהג המזרחי שש – לא חמש – שבתות של זולתות. צריך להעיר כאן שהשבת שלאחר הפסח והשבת שלפני שבועות דורשות לעצמן פיוטי רגל שאינם פיוטי גזירות⁴⁰⁹ אך עורכי פיוטי הגזירות לשבתות של ספירות העומר לא נחה דעתם ולא ויתרו גם כאן וגם בשתי שבתות אלה יש במחזור נירנברג – נוסף לפיוטי הרגלים – תכנית מלאה של פיוטי גזירות, כלהלן.

בכל אחת משש שבתות ספירת העומר יש במחזור נירנברג סדרה של שלושה פיוטי גזירות: אהבה, זולת וגאולה, ובגלל כפילויות שונות⁴¹⁰ יש בחטיבה הזאת עשרים ושלושה פיוטים על צרות וגזירות ובקשות להצלה ולגאולה.

נדון כעת בכל סוג מן הסוגים הנ"ל ונתחיל באהבות.

כל פיוטי **האהבות** של שבתות הגזירות הן מה שפליישר מכנה "אהבות דיאלוגיות",⁴¹¹ כלומר הפיוט מורכב כולו מדו-שיח בין כנסת ישראל לאלוהיה על צרות העם והבטחת האל לגאולה. כידוע, הפייטנים משתמשים כאן בכינויים שבהם מכנים בני השיח זה את זה: ישראל מכנים את אלוהיהם "דודי" או "אילותי" או "אלהי" והאל מכנה את ישראל "סגולתי", או "איומתי", או "עמי". יש להדגיש שהפייטנים לא ייחדו את האהבות לתיאור גזירה היסטורית מסויימת אלא בכל האהבות מדובר על צרות, רדיפות ופיתויי שמד באופן כללי. רוב המחברים אינם מן הידועים.⁴¹² הידועים ביותר הם מנחם בן יעקב⁴¹³ ור' משולם בר משה מחבר האהבה המובאת לשבת השלישית⁴¹⁴ "סגולתי מלוכה". הוא נפטר שנה אחת קודם שנת תתנ"ו.⁴¹⁵ מכאן ברור שפיוטו קדם לעריכת "פיוטי שבתות

⁴⁰⁹ בשבת שלאחר הפסח יש במחזור נירנברג (מפתח א 129-131) – כפי שכבר ראינו לעיל – יוצר "נדחה" של רמב"י ש"ץ לשביעי של פסח ואופן ("בירור קדושה") של בנימין בר זרח ובשבת שלפני שבועות יש (מפתח א 139) יוצר של בנימין בר זרח "אהלל בצלצלי שמע" ואופן אנונימי קדום "אורחות אראלים" (מפתח א 140) על מלאכים בשעת מתן תורה.

⁴¹⁰ בשבת השלישית, מפתח א 134, העורך מציע שתי סדרות כאלה למבחר (סך הכל ששה פיוטים). בשבת החמישית, מפתח א 138, מביא העורך גם "גאולה אחרת", ובשבת שלפני שבועות, מפתח א 140, יש שתי אהבות.

⁴¹¹ פליישר, היוצרות, עמ' 677.

⁴¹² אלעזר בר... (שם האב לא ידוע ולכן הפייטן לא ידוע), יצחק ("איומתי יונה", מפתח א 137), יוסף ("אלהי ימי שנותי" מפתח א 140).

⁴¹³ עיין עליו בהרחבה אצל צונץ LG p. 294; האהבה שלו "סגולתי משכתיך" מובאת לשבת לפני שבועות (מפתח א 140).

⁴¹⁴ סידרה ב', מחזור נירנברג מפתח א 134.

⁴¹⁵ עיין א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, עמ' 386.

הגזירות", שהיא מאוחרת לתתנ"ו, והפיוט בוודאי לא חובר לחטיבה זאת.⁴¹⁶

הזולתות.

נראה שעורך הזולתות בחטיבת פיוטי הגזירות נקט במגמה ברורה: לשבת הראשונה לאחר הפסח הוא בחר בזולת "אין כמוך באלמים"⁴¹⁷ המתאר במפורש ובמפורט את זוועות גזירות שנת ו'א'ר'ש'ת', היא שנת תתק"ז (1147). כזכור נקבע יום אמירת סליחות באסרו חג פסח הסמוך מאד לשבת הראשונה שלאחר הפסח, כי גזירות תתק"ז אירעו בכ' בניסן. לשבת האחרונה לפני שבועות בחר העורך את הזולת "אלהי אקראך במחשב" (מפתח א141) לשמואל בן יהודה המתאר את גזרת תתנ"ו שהתחוללה "סמוך לחג השבועות". בין שני זולתות אלה הממחישים בצורה נוראה את העיקר שבתקופת "בין פסח לעצרת", יש עוד ארבע שבתות עם זולתות. העורך מביא בהם את הזולתות הבאים: לשבת השנייה – "אריות הדיחו פזורה" לר' יוסף טוב עלם (מפתח א132), לשלישית – "אל אל חי" (מפתח א133) לר' שמעון בר יצחק ו"אלהים אין בלתך" (מפתח א135) למתתיה,⁴¹⁸ לרביעית – "אלהים לא אדע" (מפתח א136) לר' אפרים מרגנסבורג וגם לשבת החמישית "אלהי בך אחבק" (מפתח א137) לר' אפרים. בכל הזולתות האלה אין תיאור של גזירה מסויימת⁴¹⁹ ונראה שהעורך של כל פיוטי "בין פסח לעצרת" רצה להזכיר בעיקר את גזירות תתנ"ו ותתק"ז ועליהן הוסיף את שאר צרות ישראל בגלותו מבלי לפרטם.

גאולות

הדיון על הגאולות דורש לחרוג מן הדיון על פיוטי "בין פסח לעצרת" כי עצם הופעתם של פיוטי גאולה בסוף מערכת יוצר באשכנז אינו דבר מובן מאליו. כידוע, פייטני אשכנז הראשונים, ואף הדורות הסמוכים שלאחריהם, לא חיברו גאולות – מערכות היוצר שלהם הגיעו עד לזולת בלבד.⁴²⁰ פיוטי ספרד, ובהם גאולות בסוף מערכות היוצר, הגיעו לאשכנז אבל אין אנו יודעים מאימתי. העובדה שרמב"י ש"ץ כתב פיוטים עם משקלים ספרדיים מרשה לנו להניח שמאותה עת לכל המאוחר הגיעו פיוטי ספרד

⁴¹⁶ על האהבה "איומתי שביה בת ציון" לשבת הרביעית (מפתח א135) אומר צונץ LG p. 590 "כנראה שלמה אבן גבירול". אם זה נכון נתגלה כאן שמקור הדגם של האהבה "הדיאלוגית" הוא בספרד, ועיין על כך אצל פליישר, שם. על "איומתי שמחי" של שמואל כהן (א132) עיין צונץ LG p.294.

⁴¹⁷ מחזור נירנברג, מפתח א131. המחבר הוא יצחק בן שלום, בן אמצע המאה הי"ב, סבו של ר' יצחק אור זרוע.

⁴¹⁸ לפי צונץ LG p. 493 לא ידוע על פיוט נוסף של מחבר זה.

⁴¹⁹ נזכור ששמעון בר יצחק וריט"ע חיו ופעלו לפני גזירות תתנ"ו ועצם הבאת פיוטיהם כאן מעידה על כיוון מחשבתו של העורך.

⁴²⁰ פליישר, היוצרות, עמ' 704. לא לעניינינו כאן הם פיוטי "ברח דודי" בסוף מערכות היוצר לפסח באיטליה ואשכנז, כי מערכות יוצר אלה יש להם קומפוזיציה מיוחדת ויש לדונה לעצמה.

לאשכנז. ושוב, אין אנו יודעים כמה זמן עבר מהגעתן של גאולות ספרדיות לאשכנז ועד לשילובם של פיוטים "זרים" כאלה במחזור האשכנזי הממוסד.⁴²¹ העובדה הבטוחה הראשונה שבידינו היא שר' אברהם בן עזריאל חיבר את ספרו ערוגת הבשם בשנת 1235 בערך ובו פירש פיוטים – בעיקר לפי מנהג אשכנז המזרחי – וביניהם פירש את הגאולות של שלמה אבן גבירול "שביה עניה" (מחזור נירנברג, מפתח א132), "שדודים נדודים" (א133), "שנותי ספו" (א138).⁴²² עובדה זאת מצדיקה את המסקנה שבמחצית הראשונה של המאה ה־13⁴²³ כבר היו מערכות פיוטי גזירות "בין פסח לעצרת" ערוכות במנהג האשכנזי המזרחי ובהן גאולות, בעיקר של פייטנים ספרדיים. מלבד המתפרשות על ידי ס' ערוגת הבשם, שאר הגאולות בין פסח לעצרת במחזור נירנברג הן: "שכולה אכולה" (מפתח א134) אולי של רשב"ג; "שאגת אריה" לשאלתיאל בן לוי;⁴²⁴ "אל ישראל נקראת" לאברהם אבן עזרא (מפתח א136);⁴²⁵ "יקוש בעוניו" ליצחק (לא ידוע; מפתח א138); "יונה נשאתה על כנפי נשרים" לריה"ל (מפתח א141). אולי מותר לומר שמרשימה קטנה זאת של מחברי גאולות אפשר ללמוד על –

תקופת הפיוט האשכנזי – השלב המאוחר

מחברי גאולות באשכנז

מלבד שלושת הפייטנים הספרדיים הגדולים (רשב"ג, ראב"ע וריה"ל) יש לנו הדמויות שאינן ידועות – שאלתיאל בן לוי ויצחק. אם שניים אלה הם אשכנזים – יש לנו כאן עדות לתקופה הבאה של תולדות הפיוט באשכנז: פייטנים אשכנזיים מחברים פיוטי גאולה. ואכן ידוע שמהר"ם מרוטנבורג במחצית השניה של המאה ה־13 חיבר גאולה.⁴²⁶

⁴²¹ כזכור לא רק גאולות ספרדיות נקלטו במחזור האשכנזי. לעיל, בדיון על פיוטי שלמה הבבלי ראינו שני אופנים של רשב"ג וריה"ל, אבל כאן אנו דנים בייחוד בגאולות.

⁴²² כן פירש את "יום ליבשה" של ריה"ל שרשומה כגאולה במחזור נירנברג לשבת שירה, מפתח א30, והוספת גאולה זאת כסוף מערכת היוצר לשבת שירה היא אולי תופעה מקבילה לגאולות של פיוטי "בין פסח לעצרת", אבל בעיקר היא מציינת את ריבוי הפיוטים לשבתות של פרשות שבוע, כנרמז לעיל.

⁴²³ כמאה שנה לפני כתיבת מחזור נירנברג.

⁴²⁴ מפתח א135, לא ידוע אם פייטן זה חיבר פיוטים נוספים.

⁴²⁵ ראוי להזכיר שגם למחזור נירנברג הובא – ממנהג צרפת – הזמר של ראב"ע "אשריך הר העברים" בשמחת תורה, מפתח ג153. עיין במחזור סוכות, עמ' מד ועמ' 467. מקומו שם בין הברכה ("מי שברך...יאמצהו") לחתן תורה להפטרה. הוא אינו ידוע במנהג המערבי.

⁴²⁶ עיין עליה אצל פליישר, היוצרות, עמ' 705. היא איננה במחזור נירנברג ולא נדון בה כאן.

אבל לנו חשוב במיוחד ר' **חיים פלטיאל**, שהוא בוודאי מייצג יפה את השלב האחרון של הפייטנות האשכנזית המוצעת במחזור נירנברג.⁴²⁷

לסופר של מחזור נירנברג יש יראת כבוד מיוחדת כלפיו והוא מכנה אותו "מור הר ר חיים פלטיאל"⁴²⁸ והוא, חיים פלטיאל תושב מגדבורג,⁴²⁹ הוא מן המכוננים של המנהג האשכנזי המזרחי. חיים פלטיאל חיבר שתי גאולות כחלקים אחרונים של שתי מערכות יוצר שחיבר – לשבת שירה ולשבת יתרו.⁴³⁰ לכל אחת מן המערכות חמשה פיוטים: גוף יוצר, אופן, אהבה, זולת וגאולה (צונץ LG p. 493). קצת תמוה הוא שעורך מחזור נירנברג אינו מביא אלא את גוף היוצר "אודה יוצר" (מפתח א30), את האופן "חלק יי עמו" (א31) ואת הזולת "חזק עמי" (א32), שלושתם פיוטי חיים פלטיאל לפרשת יתרו (פרשת עשרת הדיברות), אך אינו מביא את הגאולה שלו⁴³¹ אלא במקום זה באה גאולה משל "רבנא מאיר מסולי" "מלא רחמים" (א33). אמנם דרך אגב למדנו על עוד פייטן (כנראה מן האזור המזרחי של גרמניה) שחיבר גאולה לשבת מצויינת.⁴³²

כך בולטות ביצירתו של חיים פלטיאל שתי תכונות פייטניות אשכנזיות חדשות, מאוחרות: חיבור גאולות בסופי מערכות פיוט וחיבור פיוטים לתכני פרשות השבוע (בשלח ויתרו). כדי להמחיש מבין שתי אלה גם את התכונה הפייטנית השנייה, נמנה את שאר הפיוטים על פרשת השבוע שהובאו במחזור נירנברג.⁴³³

1. "שפתי אפטור", אהבה לשבת תולדות מאת שמואל בן יצחק, מפתח א18, על ברכת יצחק.

⁴²⁷ עיין עליו אצל גולדשמידט, מחקרי תפילה ופיוט, עמ' 38 ואילך ובעיקר מאמרו ב Germania Judaica חלק ב' עמ' 507. חיים פלטיאל הוא בן דורו של המהר"ם, אולי קצת צעיר ממנו, הוא בא מצרפת, וכפי שהראה גולדשמידט, שם, גם הוא מן האחראים לחדירתם של כמה מנהגי צרפת למנהג המזרחי.

⁴²⁸ מפתח א30 ככותרת ליוצר, דלהלן.

⁴²⁹ תושב אחר של מגדבורג, ר' שמואל (אולי הוא שמואל מדולין, להלן הערה 432) בעל המאורה לפורים "שיר אל נעלם" שלא מצאתיה עד עתה אלא בכ"י אשכנזי מזרחי אחד נוסף למחזור נירנברג, מפתח א46.

⁴³⁰ עיין צונץ LG p. 493 ומצאתי את שתי המערכות המלאות, כולל הגאולות שלהן, בכתבי יד.

⁴³¹ ואינו מביא דבר מן המערכת לשבת שירה.

⁴³² וכמוהו יש עוד, כגון: שמואל דולין (נפטר לפני 1280) מארפורט (גם זה במזרח גרמניה) שחיבר גאולה לשבת בראשית "שיר יסודתו בהררי" ואיננה במחזור נירנברג, עיין צונץ LG p. 465

⁴³³ וכאן יש להעיר שתי הערות: (א). עצם השימוש בפסוק מקראי מתוך פרשיות התורה עוד אינו מעיד שיש לפנינו "פיוט על פרשת השבוע". למשל: הפיוט "שננו לשונם" המועתק במחזור נירנברג כאהבה לפרשת וירא, מפתח א18, משתמש כרפריין בפסוק "קח את בנך..." מתוך פרשת וירא אך אין זאת אלא מליצה ואין שום זכר לתכני פרשת וירא בפיוט זה. לכן אין פיוט זה שייך לנושאנו כאן. (ב). הזולתות ממהותם עוסקים בקריעת ים סוף ולכן אין הם שייכים במובהק לפיוטי פרשת השבוע, גם אם נמצא זולת לפרשת בשלח, כגון "לולי יי שהיה לנו", מחזור נירנברג, מפתח א30. מקרה ביניים היא המאורה "אמרות האל" לריה"ל המובאת לשבת יתרו (א31) ולשמחת תורה (א149).

2. "אשר יחדיו", מאורה לשבת נשוא מאת אברהם⁴³⁴ על ברכת כהנים, מפתח ב3.
3. "שש מאות נקראות", אהבה לשבת שלח-לך מאת שלמה (רשב"ג), על מצוות ציצית, מפתח ב4.
4. "אל מחוללי", אהבה לשבת חוקת מאת אהרן (לא ידוע) על שירת הבאר, מפתח ב4.
5. "שתי פעמים", אהבה לשבת ואתחנן (נחמו), מאת שלמה בר יהודה (רשב"ג) על קריאת שמע, מפתח ב39.
6. "ידיד עליון", אהבה לשבת עקב, מאת יהודה (ריה"ל) על מצוות תפילין, מפתח ב40. כזכור, לאלה יש להוסיף את פיוטיו של חיים פלטיאל לשבת שירה ולשבת עשרת הדברות⁴³⁵ ואת המערכת לשבת שירה של "רבנא שמעון" לשבת שירה ואנו מקבלים כך מגמה - אמנם מתונה - של פייטנים המתועדת במחזור נירנברג, לפייט תכנים של פרשת השבוע. כאמור, רשב"ג חיבר את הפיוטים לפרשות שלח-לך ואתחנן הנ"ל, ולכן מותר לשער שבנושא שלנו השפיעה ספרד על פייטני אשכנז המאוחרים.

כנראה שר' חיים פלטיאל עדיין שימש ברבנות במוראביה בשנת 1310, כלומר כעשרים שנה לפני כתיבת מחזור נירנברג, ואם נניח, בצדק, שמקורותיו של מחזור נירנברג, כלומר כתבי היד ששימשו לסופרו כמקור, קדמו לעצם כתיבת המחזור, מבינים אנו שעלינו לסיים את הדיון על תולדות פיוטי המחזור עם תיאור פיוטיו של חיים פלטיאל.⁴³⁶

נספח

כבר אמרנו לעיל שעורכי מחזור נירנברג הציעו את פיוטי חתן וברית מילה לאחר שסיימו "מחזור" של פיוטי שבתות מצויינות.⁴³⁷ גם במחזור אמסטרדם הגדול שם העורך את פיוטי החתן לגמרי בסוף המחזור ללא קשר לפיוטים השכנים להם לפנייהם. בדרך זאת נלך גם אנו כאן בהציענו כעת את פיוטי קריאת התורה של החתן ואת פיוטי שבת של ברית

⁴³⁴ אולי אחיו של ר"י החסיד, עיין צונץ, SP p. 284, 541.

⁴³⁵ וראינו שמחזור נירנברג מביא רק שלושה מתוך עשרה פיוטים שלו שכולם עוסקים ב"פרשת השבוע".

⁴³⁶ פייטנים מאוחרים לחיים פלטיאל כבר לא יכלו למצוא את מקומם במחזור נירנברג.

⁴³⁷ הם התחילו עם שבת בראשית וסיימו עם שבת עקב, לפני שיגיעו לפיוטי חודש תשרי.

מילה. 438

פיוטים לאחר קריאת התורה של שבת חתן

עשרות עשרות פיוטים חוברו בגלילות אשכנז לכבוד החתן, קרוביו ושושביניו בשעת קריאת התורה בשבת חתן ואם נצרף לזה את פיוטי מערכות היוצר והרשויות נקבל למעלה ממאה פיוטים שחוברו לשבת חתן מימי שמעון בר יצחק ועד לימי הדפוס. 439 רוב רובם של פיוטים אלה עוד לא נדפסו ועדיין לא נחקרו ולכן אין לנו מסקנות על כיוונים ומגמות חדשות בחיבור פיוטים אלה. ממילא מובן שאין אנו יכולים להגיע למסקנות של ממש לגבי הפיוטים המובאים במחזור נירנברג וננסה כאן רק לתאר את העיקר שבהם. שלב (א) של טקס העלייה לתורה היתה ההזמנה לעלות לתורה באמצעות פיוטי הרשויות.

שלב (ב). לאחר גמר פיוטי הרשות וההזמנה לחתן לעלות לתורה (מפתח ב 45 סוף העמוד הימני) מציין העורך "ויקרא בתורה" 440 ולאחר הקריאה יאמרו השושבינין" ובא - שלב (ג): הפיוט הארמי האנונימי, מחוסר החרוז עם סימן א"ב המתאר בעקבות המדרש את חתונת אדם וחווה בגן עדן "אתניה שבחיה". 441 בסופו של "אתניה שבחיה" קראו את הפסוק "פרו ורבו" (בר' א כח) שלפי התיאור המדרשי שבפיוט נאמר ע"י האל כשכוס של ברכה בידו בשעת חתונת אדם וחווה.

שלב (ד): לאחר זאת נאמרו 442 "זמירות" ומחזור נירנברג מביא שתיים מהן (מפתח ב 45-46): "במקהלות ברכו בני ברית" מאת ברוך בן שמואל ממגנצא 443 ו"פרח חתן" מאת ריה"ל. בסופם אומר העורך (מפתח ב 46) "ויאמר זמירות אחרי" והוא ממשיך "ואחר כך יאמר", ובא -

438 כזכור, עסקנו כבר לעיל במפורט במערכת היוצר של שבת חתן (עמ' 35 ואילך), וברשויות לקראת העלייה לתורה (עמ' 45) כי הם חלק הכרחי בתיאור יצירתם של פייטנים גדולים, כגון אמתי בן שפטיה ושמעון בר יצחק ולכן נתחיל את דיוננו כעת בפיוטים שלכבוד החתן לאחר שכבר עלה לתורה.

439 כגון: 12 מערכות של רשויות לעלייה לתורה, 17 גופי יוצר, 16 אופנים, 8 פיוטי "אלהיכם" לקדושת מוסף, 21 שבחות לחתן לפני שמתחילים באמירת "מי שברך", 4 פיוטים לשושבינים.

440 הכוונה לקטע מפרשת השבוע שהוקצתה לחתן. בדרך כלל הוא עולה כ"שלישי".

441 על כך יש להעיר שתי הערות: (1). לדעת צונץ (LG p. 80) הפיוט הוא מן המזרח ומאוחר לימי ר"א הקלירי, יהלם-סוקולוף לא הכניסו אותו לאוסף שלהם והוא ידוע ממחזורי אשכנז-צרפת בלבד. לכן עדיין אין אנו בטוחים מהן תולדותיו של פיוט זה. (2). בתחילה היה החתן עצמו אומר את הפיוט בפני הקהל בשעה שעמד על הבמה, ואם מחזור נירנברג אומר שהשושבינין אומרים אותו, נראה שמותר להסיק שלא כל חתן היה מוכשר לקרוא טקסט ארמי זה בציבור ולכן הטילו אותו על אחד השושבינין ובוודאי אפשר היה לבחור כשושבין מי שהוא שהיה בקי בקריאה.

442 כמעט ודאי על ידי שליח הציבור.

443 מהדורה ביקורתית אצל הברמן, ידיעות המכון ו, עמ' עו.

שלב (ה) שהוא קריאת התורה מתוך בראשית פרק כד. כהקדמה מביאים קטע (אחרון?) מתוך פיוט "שדי שוכן בשמי מרומים.... כאברהם זקן בא בימים"⁴⁴⁴ ובאים פסוקים א'-ד' מפרק כד עם תרגומם לארמית - פסוק ותרגומו, פסוק ותרגומו. שלב (ו) ואחרון: פיוטי מי שברך (מפתח ב46). שלושה פיוטים שיש לשלבם⁴⁴⁵ בתוך "מי שברך" לכבוד החתן:⁴⁴⁶ "יברכהו צורו", "יאומץ בדת אמון", "אל רם ומתנשא". בזה מסתיים - לפי עורכי מחזור נירנברג - הטקס של העלאת החתן לתורה בשבת שלאחר החופה. כאמור עדיין אין לנו די נתונים כדי לשבץ טקס לפי מתכונת זאת בתולדות טקס שבת חתן בבית הכנסת האשכנזי.⁴⁴⁷

פיוטי שבת של ברית מילה

פיוטי שבת של ברית מילה מנותקים לגמרי מטקס ברית המילה עצמו ואינם אלא חלק של פיוטי ברכות קריאת שמע בשחרית של שבת. במחזור נירנברג (החל במפתח ב47) מובאת רק מערכת היוצר של אליעזר בר נתן (הראב"ן): גוף יוצר "אפוני אימיו", אופן "אזורי אימה", זולת "אות ברית שלשתי". זוהי המערכת הנהוגה במנהג אשכנז המערבי במשך מאות שנים⁴⁴⁸ וקצת תמוה הוא שמחזור נירנברג מביא אותה ולא את הנהוג במנהג המזרחי.⁴⁴⁹

⁴⁴⁴ איני יודע מניין קטע פיוט זה לקוח.

⁴⁴⁵ כל אחד לבדו, לפי בחירת שליח הציבור.

⁴⁴⁶ וראה דוגמתם במחזור סוכות, עמ' 449 ו-463 לחתני תורה ובראשית וכן במחזור נירנברג להלן מפתחים ג151, ג153.

⁴⁴⁷ נרמז לכך שטקס קריאת התורה לחתן הלך והצטמצם יותר ויותר. במחזור נירנברג - כפי שראינו - כבר דילגו על שני חלקים מארבע הרשויות וכן נתבטל לגמרי בימיו הטקס של העלאת השושבינים עם פיוטים מיוחדים. עוד לא נחקר לפרטיו התהליך של ההצטמצמות בימי הדפוסים כגון שב"ד כל בו" (פפד"מ תפ"א) אין פיוטי חתן כלל, בדפוס זולצבך (עד תקנ"ד) יש היוצרות אבל טקס קריאת התורה מצומצם מאד ובמאה הי"ט נעלם כל עניין שבת חתן מסידורי "עבודת ישראל". ויש להדגיש שבפיוטי שבת מילה (דלהלן) לא חל שום צמצום בכל התקופה הזאת - מה שנאמר במאה הי"ב, נאמר גם במאה הי"ט.

⁴⁴⁸ גם סידורים של מנהג אשכנז המערבי הנדפסים היום עם פיוטים מביאים רק מערכת זאת.

⁴⁴⁹ שהם יוצר זולת של אברהם בן יצחק הכהן, עיין בסידורי "עבודת ישראל" לשני המנהגים ועיין להלן בחלק ג (הסליחות) בהערה 449.

מפתח הפיוטים (בחלק ב')

שלוש הערות:

- (א). ה"ייעוד" שנרשם להלן הוא תמיד ייעוד הפיוט לפי מחזור נירנברג (ולעיתים מנוגד לנאמר אצל דוידזון).
- (ב). כתיב מילות הפתיחה של הפיוטים להלן הן על פי מחזור נירנברג, וגם כאן יש לעיתים הבדלים לעומת דוידזון.
- (ג). במפתח זה הובאו כל הפיוטים שבמחזור חוץ מן הסליחות. מפתח הסליחות מובא בסוף חלק ג.

שם הפיוט	מס' דוידזון	ייעוד	המחבר	מיפתח מס'	עמ' במאמר
אאדה עד חוג	א 5	קינה לתשעה באב	אלעזר הקלירי	ב12	42
אאמיץ לנורא	א 13	יוצר יום ב' סוכות	אנונימי	ג121	41
אאמיר אותך	א 18	אופן ליום א' סוכות	אנונימי	ג117	41
אאמיר מסתתר	א 21	יוצר לש' לפני ש' הגדול	יוסף טוב עלם	א67	59
אב ידעך מנוער	א 47	קדושתא לנעילה	אלעזר הקלירי	ג103	35
אביעה נפלאות	א 242	יוצר לש' הפסקה ב	יצחק בן משה	א58	59, 46, 117 להלן
אבוא בחיל	א 106	רשות לסדר לש' הגדול	יוסף טוב עלם	א73	63
אביר הגביר	א 250	אופן לש' ור"ח	אברהם	א11	76
אבלה נבלה ארץ	אין צונץ דוידסון	קינה לתשעה באב	לא ידוע	ב28	42
אבן שתיה	א 319	הושענא	אנונימי	ג134	39
אדון אמנני	א 484	יוצר ליום א שבועות	שמעון בר יצחק	א143	53
אדון המושיע	א 523	הושענא	אנונימי	ג135	39
אדיר ונאה	א 1092	יוצר לש' אחר שבועות	רמב"י ש"ץ	ב1	65
אדם ובהמה	א 1165	הושענא	אנונימי	ג135	39
אדמה מארר	א 1198	הושענא	אנונימי	ג135	39
אדעה כי אין	א 1204	זולת לשבת שובה	מנחם בן מכיר	ב172	70
אהוביך אהבוך	א 1387	יוצר שחווה"מ פסח	שמעון בר יצחק	א97	52

שם הפיוט	מס' דוידזון	ייעוד	המחבר	מיפתח מס'	עמ' במאמר
אהוביך אליך	א 1387	מעריב לליל ר"ה	יהודה בן יצחק?	ב136	61, 69
אהלי אשר	א 1432	קינה לתשעה באב	אלעזר הקלירי	ב16	42
אהלל אלהי	א 1453	זמר לשמחת תורה	אנונימי	ג154	24
אהלל בצלצלי	א 1459	יוצר ש' לפני שבועות	בנימין בר זרח	א139	58, 74
אהללה אלהי	א 1494	פיוט מלכות, ב ר"ה	יוסי בן יוסי	ב165	28, 29
אודה יוצר	א 1553	יוצר לש' יתרו	חיים פלטיאל	א30	77
אודך כי אנפת	א 1651	יוצר לש' חנוכה ראשונה	יוסף בר שלמה	א19	49
אודך כי עניתני	א 1654	יוצר לש' חנוכה שניה	מנחם בן מכיר	א23	70
אוחזי בידם	א 1691	מעריב ליל ב סוכות	יוסף טוב עלם	ג119	60
אוי נא לנו כי	א 1759	קינה לליל תשעה באב	אנונימי	ב10	25
אוימתי בחיל	א 1813	קדושתא א' סוכות	אלעזר הקלירי	ג117	35
אום אני חומה	א 1829	הושענא	אנונימי	ג134	39
אום אשר בך	א 1830	יוצר לש' פרה	אנונימי	א59	40
אום כאישון	א 1835	יוצר לשמיני עצרת	אנונימי	ג139	41
אום נצורה	א 1838	הושענא לשבת בסוכות	אנונימי	ג133	38, 71
אמן ישעך	א 1857	הושענא	אלעזר הקלירי	ג138	39
אומץ ישעך	עיין אמן ישעך				
אומר לציון	עיין אמן ישעך				
אור זרוע זרוח	א 1951	יוצר לש' הפסקה א	מנחם בן מכיר	א38	70
אור יום הנף	א 1958	תוספת לליל ב פסח	רמב"י ש"ץ	א88	68, 69
אור ישע	א 1962	יוצר ליום א פסח	שלמה הבבלי	א77	46, 47, 48, 51
אור ישראל וקדושו	א 1965	זולת לש' אחר שבועות	יוסף טוב עלם	א3	63

שם הפיוט	מס' דוידזון	ייעוד	המחבר	מיפתח מס'	עמ' במאמר
אורח חיים	א 2010	קדושתא ליום א שבועות	שמעון בר יצחק	א145	53
אורחות אראלים	א 2017	אופן לש' לפני שבועות	אנונימי	א140	74
אות ברית	א 2047	זולת לש' של מילה	אליעזר בן נתן	ב48	80
אות זה החדש	א 2051	יוצר לש' החדש	אנונימי	א63	40
אות שבתון	א 2057	מעריב ליל שמיני עצרת	שמואל בן יהודה	ג138	61
אותותיך ראינו	א 2075	קדושתא לז' פסח	שמעון בן יצחק	א107	53
אז בהיות כלה	א 2096	זולת לש' חתן	אמתי בן שפטיה	ב44	55, 45
אז בהלוך	א 2098	קינה לתשעה באב	אלעזר הקלירי	ב21	42
אז בחטאינו חרב	א 2104	קינה לתשעה באב	אנונימי	ב11, 36	41, 25, 24
אז ביום כיפור	א 2106	יוצר ליום כיפור	אנונימי	ג17	57
אז במלאת ספק	א 2108	קינה לתשעה באב	אלעזר הקלירי	ב21	42
אז בקשוב עניו	א 2120	זולת לשמחת תורה	משה בן שמואל	ג149	45
אז כארסת	א 2137	זולת לש' הגדול	יוסף טוב עלם	א70	62, 57
אז כעיני עבדים	א 2142	הושענא	אנונימי	ג137	39
אז מאז זמותה	א 2149	קדושתא לש' שקלים	אלעזר הקלירי	א34	32
אז רוב נסים	א 2175	רהיט לש' הגדול	יניי	א72	32
אז שש מאות	א 2179	פיוט לסוף האזהרות	אנונימי	א166	28
אזהרת ראשית	א 2166	אזהרות ב' שבועות	אנונימי	א180	28
אזורי אימה	א 2200	אופן לש' של מילה	אליעזר בן נתן	ב47	80
אזכיר סלה	א 2249	קדושתא לש' זכור	אלעזר הקלירי	א40	32
אזכיר צדקתך	א 2252	מעריב לח' פסח	אלחנן בן יצחק	א117	61
אזכרה מקדם	א 2292	זולת ש' בין יו"כ לסוכות	יצחק	ג115	66
אזכרה שנות	א 2302	תוספת לליל א פסח	רמב"י ש"ץ	א76	68, 30

התפילה והפיוט במחזור נירנברג

84

שם הפיוט	מס' דוידזון	ייעוד	המחבר	מיפתח מס'	עמ' במאמר
אזכרך גואלי	אין צונץ דוידזון	תוספת לליל ז פסח	שלמה בן שמואל	א105	68
אחד קדוש אש	א2418	קדושה שחרית א ר"ה	אנונימי	ב145	33
אחור וקדם צרת	א2445	זולת לש' הפסקה א	מנחם בן מכיר	א39	70
אחותי כלה	א2454	זולת לש' חתן	אפרים בן יצחק	ב43	55
אחשבה לדעת	א2595	זולת לש' בראשית	שלמה הבבלי	א10	48
אי כה אומר	א2624	קינה לתשעה באב	אלעזר הקלירי	א17	42
אי פתרוס	א2628	זולת לז' פסח	שמעון בן יצחק	א106	52
איבדתי קישוטים	א89	קינה לתשעה באב	אלעזר הקלירי?	ב26	42
איומתי יונה	א2714	אהבה ש' 5 אחר פסח	יצחק	א137	74
איומתי שביה	ש272	אהבה ש' 4 אחר פסח	שלמה (רשב"ג?)	א135	74
איומתי שמחי	א2717	אהבה ש' 2 אחר פסח	שמואל כהן	א132	74
איזל משה	א2306	תרגום לז' פסח	אנונימי	א114	26
איחד שם	א2730	יוצר לש' חתן	שמעון בר יצחק	ב41	54
איך מפי בן ובת	א2822	קינה לתשעה באב במו"ש	אנונימי	ב11	42
איך נפלה ממנו	א2836	קינה לתשעה באב	אנונימי	ב28	43
איך תנחמוני	א2860	קינה לתשעה באב	אלעזר הקלירי	ב18	42
איכה אזכרה ימי	א2869	קינה לתשעה באב	שבתי	ב30	43
איכה אלי קוננו	א2871	קינה לתשעה באב	אלעזר הקלירי	ב15	42
איכה אצתה	א2875	קינה לתשעה באב	אלעזר הקלירי	ב12	42
איכה ארץ צבי	א2876	קינה לתשעה באב	שמואל	ב23	43
איכה אשפתו	א2881	קינה לתשעה באב	אלעזר הקלירי	ב24	42

התפילה והפיוט במחזור נירנברג

85

שם הפיוט	מס' דוידזון	ייעוד	המחבר	מיפתח מס'	עמ' במאמר
איכה את אשר	א 2882	קינה לתשעה באב	אלעזר הקלירי	ב16	42
איכה חרה אפו	אין צונץ דוידזון	קינה לתשעה באב	אנונימי	ב28	43
איכה ירדף אחד	אין צונץ דוידזון	קינה לתשעה באב	אנונימי	ב29	43
איכה ישבה	א 2904	קינה לתשעה באב	אלעזר הקלירי	ב14	42
איכה תפארתי	א 2923	קינה לתשעה באב	אלעזר הקלירי	ב13	42
אילו פיננו מלא	א 4867	סילוק, ייעוד לא ידוע	אנונימי	א95	33
אילותי ותהי	אין צונץ דוידזון	אהבה ש' 3 אחר פסח	אנונימי	א133	74
איילת אהבים	א 2960	יוצר ליום ב שבועות	שמעון	א168	43
איילת השחר	א 2963	יוצר לש' ור"ח	רמב"י ש"ץ	א10	44
אימך נשאתי	א 2976	קדושתא לשחרית יו"כ	משולם בן קלונימוס	ג19	42
אימת נוראותיך	א 2979	קדושתא לח' פסח	משה בן קלונימוס	א120	40
אין כמוך באלמים	א 3027	זולת ש' ראשונה אחר פסח	יצחק בן שלום	א131	75
אין מושיע וגואל	א 3058	זולת לש' חנוכה שניה	מנחם בן מכיר	א26	70
אין צור חלף	א 3079	זולת לש' חנוכה ראשונה	שלמה הבבלי	א22	49
איתגבר בחיליה	א 3197	פיוט תרגום א' שבועות	אנונימי	א160	27
איתן הכיר	א 3204	קדושתא מנחה יו"כ	אליה בן מרדכי	ג86	65
אכתיר זר תהלה	א 3301	יוצר א' סוכות	אנונימי	ג116	40
אל אדון..בחופת	א 3320	אל אדון לש' חתן	אנונימי	ב41	55
אל אל חי ארנן	א 3377	זולת ש' 3 אחר פסח	שמעון בן יצחק	א133	75
אל אל שדי	א 3383	יוצר לשבת נחמו	מנחם בן מכיר	ב37	70
אל אלהים יי	א 3422	יוצר לש' לפני ר"ה	יצחק בן משה	ב48	117
אל ישראל נקראת	א 3735	גאולה ש' 4 לאחר פסח	ראב"ע	א136	76

שם הפיוט	מס' דוידזון	ייעוד	המחבר	מיפתח מס'	עמ' במאמר
אל למושעות	א 3754	הושענא	אנונימי	ג134	39
אל מחוללי	א 3744	אהבה לש' חוקת	אהרן	ב4	77
אל מתנשא	א 3853	יוצר לש' שקלים	אנונימי	א34	40
אל נא תעינו	א 3886	הושענא	אנונימי	ג136	39
אל נישא	א 3945	יוצר לש' בראשית	שלמה הבבלי	א8	47
אל עושה נפלאות	א 3955	זולת לש' החדש	אנונימי	א64	40
אל עיר גבורים	א 3961	אופן לשמחת תורה	אמתי בן שפטיה	ג148	45
אל רם ומתנשא	אין צונץ	מי שברך לחתן	אנונימי	ב46	79
אלהי אקראך	א 4380	זולת לש' לפני שבועות	שמואל בן יהודה	א141	73
אלהי בך אחבק	א 4397	זולת ש' 5 אחר פסח	אפרים בר יצחק	א137	75
אלהי הרוחות	א 4428	סדר לשבת הגדול	יוסף טוב עלם	א73	63
אלהי ימי שנותי	א 4447	אהבה לש' לפני שבועות	יוסף	א140	74
אלהים אין בלתך	א 4621	זולת ש' 3 אחר פסח	מתתיה	א135	75
אלהים אלי	א 4648	זולת לש' לפני ר"ה	יצחק בן משה	ב50	117
אלהים בצעדך	א 4691	קדושתא לש' הגדול	יוסף טוב עלם	א71	31
אלהים חיים	א 1388	תוספת למעריב ליל ר"ה	יהודה בן יצחק?	ב136	68
אלהים לא אדע	א 4742	זולת לש' 4 אחר פסח	אפרים בר יצחק	א136	75
אלהים לנו מחסה	אין צונץ ודוידזון	מעריב ליל ר"ה	שמואל	ב137	61
אלי ציון ועריה	א 4980	קינה לתשעה באב	אנונימי	ב35	42
אם תאכלנה	א 5503	קינה לתשעה באב	אלעזר הקלירי	ב14	42
אמהות עת	א 5573	זולת לש' חתן	שמעון בר יצחק	ב43	55, 45
אמוני נבונים	א 5611	מעריב ליל ר"ה	אנונימי	ב137	61, 60, 30
אמונים אשר	א 5622	זולת לשמיני עצרת	אנונימי	ג140	41
אמונים כגהו	א 5630	יוצר לש' שירה	שמעון בר יצחק	א28	54

שם הפיוט	מס' דוידזון	ייעוד	המחבר	מיפתח מס'	עמ' במאמר
אמונתך אמיתי	א 5652	זולת לש' ור"ח	רמב"י ש"ץ	א12	67
אמין שיתין	א 5697	פיוט תרגום א' שבועות	אנונימי	א155	26
אמיץ כח	א 5703	עבודה ליו"כ	משולם בן קלונימוס	ג61	47
אמנם פסו	א 5776	זולת לש' לפני ש' הגדול	יוסף טוב עלם	א68	62
אמר יצחק	א 5812	פיוט תרגום לא' שבועות	אנונימי	א159	27
אמר משה	א 5818	פיוט תרגום א' שבועות	אנונימי	א157	27
אמרות האל	א 5909	מאורה לש' יתרו	יהודה הלוי	א31	77
		מאורה לשמחת תורה		ג149	77
אמרתי שעו	א 5971	קינה לתשעה באב	קלונימוס בן יהודה	ב22	42
אמרתך צרופה	א 8906	קדושתא שחרית ב ר"ה	שמעון בר יצחק	ב158	53
אמת משל	א 6060	זולת לשבת נחמו	רמב"י ש"ץ	ב39	67
אמיתת חסדיך	א 6092	זולת לש' ור"ח	אפרים בן יצחק	א12	67
אנא אזון	א 6171	הושענא	אנונימי	ג136	39
אנא אתקינת	א 6237	פיוט תרגום לא' שבועות	אנונימי	א154	26
אנא (יי) הושיעה	א 6280	זולת א' סוכות	אנונימי	ג117	41
אנא תרב	א 6373	זולת ב' סוכות	אנונימי	ג122	41
אנוסה לעזרה	א 6396	פיוט שופרות ליום ב	יוסי בן יוסי	ב168	29
אנכי שימעת	א 6820	זולת ליום א שבועות	שמעון בר יצחק	א144	53
אנסיכה מלכי	א 6823	פיוט מלכויות יום א	אלעזר הקלירי	ב152	34
אסירים אשר	א 6937	קדושתא לב' של פסח	אלעזר הקלירי	א92	32
אעניד לך	א 7052	מעריב לשמחת תורה	דניאל בן יעקב	ג146	61
אערוך שועי	א 7071	הושענא	אנונימי	ג135	39
אף ברי	א 7091	תפלת גשם לש"ע	אלעזר הקלירי	ג140	36

התפילה והפיוט במחזור נירנברג

88

שם הפיוט	מס' דוידזון	ייעוד	המחבר	מיפתח מס'	עמ' במאמר
אף לפי בגולה	א 7097	זולת לש' הפסקה ב	אמתי בן שפטיה	א59	46
אפאר לאלוהי	א 7101	יוצר לשחוח"מ סוכות	יהודה	א126	66
אפד מאז לשפט	א 7106	קדושתא מוסף א ר"ה	אלעזר הקלירי	ב147	34
אפוני אימיו	א 7114	יוצר לש' של מילה	אליעזר בר נתן	ב47	80
אפחד במעשי	א 7117	פיוט זכרונות ליום ב	יוסי בן יוסי	ב167	29
אפיק רנן	א 7129	יוצר ליום ב פסח	משולם בן קלונימוס	א89	51, 47
אצולת אומן	א 7256	קדושתא לש' פרה	אלעזר הקלירי	א60	32
אקדמות מלין	א 7314	רשות לתרגום שבועות	רמב"י ש"ץ	א153	69
אקחה בראשון	א 7369	מעריב ליל א' סוכות	אברהם	ג115	61
אראלים ומלאכים	א 7458	אופן לשמיני עצרת	אמתי בן שפטיה	ג139	44
ארזי הלבנון	א 7564	קינה לתשעה באב	מאיר בן יחיאל	ב20	42
ארחץ בנקיון	א 7577	קדושתא לסוכות	אלעזר הקלירי	ג122	35
אריות הדיחו	א 7609	זולת ש' 2 אחר פסח	יוסף טוב עלם	א132	62
ארכין יי שמיא	א 7648	פיוט תרגום א' שבועות	אנונימי	א153	26
ארעא רקדא	א 7669	פיוט תרגום א שבועות	אנונימי	א154	26
ארץ מטה	א 7694	קדושתא ליום ב שבועות	אלעזר הקלירי	א169	33
ארקא ורקיעא	א 7708	פיוט תרגום א' שבועות	אנונימי	א158	27
אש תוקד	א 7736	קינה לתשעה באב	אנונימי	ב27	42
אשא דעי בצדק	א 7745	פיוט שופרות א ר"ה	אלעזר הקלירי	ב155	34
אשוחח נפלאותיך	א 7844	עבודה ליו"כ	משולם בן קלונימוס	ג63	47
אשחר אל אל	א 7880	יוצר לשבת שובה	מנחם בן מכיר	ב170	70

התפילה והפיוט במחזור נירנברג

89

שם הפיוט	מס' דוידזון	ייעוד	המחבר	מיפתח מס'	עמ' במאמר
אשכול איווי	א 8069	שבעתא לש' שקלים	אלעזר הקלירי	א37 (חסר דף)	36
אשנבי שחקים	א 8141	אופן לשמחת תורה	אמתי בן שפטיה	ג148	45
אשר בגלל אבות	א 8188	ברכה לפני הכנסת ס"ת ש"ת	אנונימי	ג153	23
אשר יחדיו	א 8249-50	מאורה לש' נשוא	אברהם (בן שמואל?)	ב3	77
אשר יצר לאור	א 8268	מאורה לש' חנוכה שניה	אפרים בן יצחק	א25	70
אשרי הכלה	א 8392	זולת לש הגדול	בנימין בר זרח	א70	58
אשרי העם שלו	א 8400	יוצר לשמחת תורה	משה בן שמואל	ג147	44
אשרי כל חוסי	א 8406	זולת לש' פרה	אנונימי	א60	40
אשריך הר	א 8446	זמר להפטרה ש"ת	ראב"ע	ג153	76
אשריך ישראל	א 8454	תוספת ליל ב שבועות	אליעזר בר נתן	א167	60
את השם הנכבד	א 8523	יוצר ש' בין יו"כ לסכות	מאיר בר יצחק	ג113	66
את חיל	א 8533	קדושתא שחרית א ר"ה	אלעזר הקלירי	ב141	33
את קולך שמעתי	א 8599	תוספת ליל א שבועות	אפרים בן יצחק	א142	68
אתה אהבת	א 8660	זולת לש' שקלים	אנונימי	א34	40
אתה הארתה	א 8745	יוצר לח' פסח	אנונימי	א118	65
אתה הנחלתה	א 8788	אזהרות א' שבועות	אנונימי	א162	28
אתה מלא	א 8821	זולת לש' זכור	אנונימי	א40	40
אתי מלבנון	א 8891	יוצר לשבת הגדול	בנימין בר זרח	א69	61, 58, 57
אתיית עת דודים	א 8904	קדושתא לש' החדש	אלעזר הקלירי	א64	32
אתיתי לחננך	א 8906	רשות לאמרתך צרופה	שמעון בר יצחק	ב158	53
אתניה שבחיה	א 8967	פיוט ארמי לק"ת לחתן	אנונימי	ב45	79
בדעתו אביעה	ב 162	טל ליום א פסח	אלעזר הקלירי	א81	36
בירור קדושה	ב 568	אופן לש' הפסקה ב	בנימין בר זרח	א59	59, 46

שם הפיוט	מס' דוידזון	ייעוד	המחבר	מיפתח מס'	עמ' במאמר
		אופן לש' 1 לאחר פסח		א130	73
בליל זה יבכיון	ב721	קינה לליל תשעה באב	אנונימי	ב10	42
במקהלות ברכו	ב809	זמר לק"ת בש' חתן	ברוך בן שמואל	ב45	79
האזינו אבירים	ה28	אופן ש' בין יו"כ לסוכות	מנחם בן מכיר	ג115	70
הילילו ה	ה531	קינה לתשעה באב	ינני	ב36	42, 31
החרישו ואדברה	ה328	קינה לתשעה באב	אנונימי	ב19	42
ואתה אמרת	א8700	קינה לתשעה באב	אלעזר הקלירי?	ב25	32
ווי מאן דאיתתא	א1753	פיוט תרגום א' שבועות	אנונימי	א160	27
וחיות אשר הנה	ו189	קדושה למוסף א ר"ה	אלעזר הקלירי	ב149	34
וחיות בוערות	ו191	קדושה שחרית א ר"ה	בנימין בן שמואל	ב144	33
ויהאב אומן	ו197	קרובת י"ח לפורים	אלעזר הקלירי	א47	37
ויושע אור ישראל	ו239	יוצר ש' 1 אחר פסח	רמב"י ש"ץ	א129	65
ויושע אל אמונה	ו242	אופן לז' פסח	אנונימי	א106	40
ויושע יי אום	ו231	מעריב ליל ז' פסח	יוסף בן יעקב	א104	61
ויושע יי נשואים	ו237	תוספת לליל ח פסח	נחמיה בן אהרן	א117	56
ויושע שושני	ו245	יוצר לז' פסח	שמעון בר יצחק	א105	52
וירד אביר	ו257	מעריב ליל ב שבועות	יוסף טוב עלם	א166	60
וירד אלהים	ו263	מעריב ליל א' שבועות	יצחק בן משה	א142	61
ונתנה תוקף	ו451	"סילוק" למוסף ר"ה ויו"כ	אנונימי	ב149, ג58	7, 34, 35
זכור אב	ז91	רהיט בתפילת גשם	אנונימי	ג145	37
זכור את אשר	ז112	יוצר לש' זכור	אנונימי	א39	40

התפילה והפיוט במחזור נירנברג

91

שם הפיוט	מס' דוידזון	ייעוד	המחבר	מיפתח מס'	עמ' במאמר
זכור את אשר	ז 111	קינה לתשעה באב	אלעזר הקלירי?	ב17	42
זכר תחילת	ז 149	פיוט זכרונות יום א	אלעזר הקלירי	ב154	34
זרח כבודי	אין צונץ דוידזון	גאולה ליום א' שבועות	אנונימי	א143	53, 43
חבוש פאר	ח 7	מאורה לש' חתן	חיים בן יקר	ב42	55
חזק עמי	ח 179	זולת לש' יתרו	חיים פלטיאל	א32	77
חלק יי עמו	ח 69*	אופן לש' יתרו	חיים פלטיאל	א31	77
חנניה מישאל	ח 421	פיוט תרגום א' שבועות	אנונימי	א155	26
יאומץ בדת אמון	אין צונץ	מי שברך לחתן	אנונימי	ב46	79
יברכהו צורו	אין צונץ	מי שברך לחתן	אנונימי	ב46	79
ידועי שם	י 335	אופן לח' פסח	יעקוב	א119	52
ידיד עליון	י 425	אהבה לש' עקב	יהודה	ב40	78
יום הודו	י 1665	אופן לשבת שובה	יעקב (תם)	ב171	70
יום ליבשה	י 1814	גאולה לש' שירה	יהודה הלוי	א30	76
יונה נשאתה	י 2056	גאולה ל' לפני שבועות	יהודה הלוי	א141	76
יוסף תקיף	י 2161	פיוט תרגום א שבועות	אנונימי	א161	27
יחו לשון	י 2474	אופן לש' בראשית	יהודה הלוי	א9	48
יפה וברה	י 2474	אופן לשחווה"מ סוכות	יהודה	ג126	66
יפרח חתן	י 3434	זמר לק"ת לש' חתן	יהודה הלוי	ב46	79
יקוש בעוניו	י 3608	גאולה ש' 5 אחר פסח	יצחק	א138	76
יראתי בפצותי	י 3787	רשות לאת חיל א' ר"ה	יקותיאל בן משה	ב140	33
ירוצצו כברקים	י 3787	אופן לש' חווה"מ סוכות	יצחק	ג126	126
ירושלים אמרה	אין צונץ דוידזון	קינה לתשעה באב	אנונימי	ב28	43
ישמחו בחגיגהם	י 4107	מעריב ליל סוכות	יחיאל בן יצחק	ג120	61
כבודו אהל	כ 61	אופן ליום א' (וב' ר"ה)	אלעזר הקלירי?	ב139, (ב158)	40

התפילה והפיוט במחזור נירנברג

92

שם הפיוט	מס' דוידזון	ייעוד	המחבר	מיפתח מס'	עמ' במאמר
כבודו אור יריח	כ 64	אופן לש' חנוכה ראשונה	אנונימי	א21	49
כבודו אות	כ 66	אופן לש' לאחר שבועות	אברהם	ב2	66
כבודו אפד	כ 71	אופן לש' חתן	משה סופר	ב41	55
כבודו... בפי כל	כ 73	אופן לש' זכור	אנונימי	א40	40
כבודו... ויתנשא	כ 75	אופן לש' שקלים	אנונימי	א34	40
כבודו מלאכים	אין צונץ דוידזון	אופן לש' חנוכה שניה	אנונימי	א25	70
כבודו... ומהודר	כ 74	אופן לש' פרה	אנונימי	א60	40
כבודו משבחים	כ 79	אופן לש' החדש	אנונימי	א64	40
כהושעתה אדם	כ 109	הושענא לשבת	מנחם בן מכיר	ג133	71, 39
כהושעתה אלים	כ 110	הושענא	אנונימי	ג135	39
לאל עורך דין	ל 216	רהיט שחרית א ר"ה	אנונימי	ב143, ב162	33
לבעל התפארת	ל 447	אופן לש' שלפני ש' הגדול	בנימין בר זרח	א68	59
לולי יי שהיה	ל 592	זולת לש' שירה	שמעון בר יצחק	א30	77, 54
ליל שימורים אור	ל 724	מעריב ליל ב פסח	רמב"י ש"ץ	א87	68
ליל שימורים אותו	ל 726	מעריב ליל א פסח	אנונימי	א76	67, 60, 30
לך יי הצדקה	ל 765	קינה לתשעה באב	אלעזר הקלירי	ב26	42
לך שדי ותאמר	ל 885	אופן לש' חנוכה שניה	רשב"ג	א24	70
למען איתן	ל 1149	הושענא	אנונימי	ג135	39
למען אמיתך	ל 1151	הושענא	אנונימי	ג134	39
למען תמים	ל 1159	הושענא	אנונימי	ג136	39
מחוללת מהוללת	מ 921	אופן לש' שירה	משה בן יצחק	א29	54
מי לא יראך	ו 114	רהיטים לשחרית יו"כ	קלונימוס (מלוקא?)	ג31	51
מי שברך.. יאמצהו	אין צונץ דוידזון	מי שברך לחתן תורה	אנונימי	ג153	76
מישך ושדרך	מ 1376	פיוט תרגום לא' שבועות	רמב"י ש"ץ	א156	69, 28, 27
מלא רחמים	מ 1455	גאולה לש' יתרו	מאיר מסולי	א33	77

התפילה והפיוט במחזור נירנברג

93

שם הפיוט	מס' דוידזון	ייעוד	המחבר	מיפתח מס'	עמ' במאמר
מלאכי צבאות	מ 1475	אופן ש' בין יו"כ לסוכות	רמב"י ש"ץ	ג114	66
מלאכי צבאות	מ 1476	אופן לש' הפסקה א	מנחם בן מכיר	א38	70
מלך אזור	מ 1529	יוצר ליום א' ר"ה	אלעזר הקלירי?	ג139	40
מלך אמון	מ 1543	יוצר ליום ב' ר"ה	שמעון בר יצחק	ב157	53
ממרום זמרי	אין צונץ	קינה לתשעה באב	אנונימי	ב23	42
מרשות האל	מ 2473	רשות חתן תורה ש"ת	אנונימי	ג150	71
מרשות מרומם	מ 2499	רשות לחתן בראשית ש"ת	מנחם בן מכיר	ג151	61
מרשות שוכן עד	מ 2512	רשות לחתן	שמעון בר יצחק	ב44	55
משרתיו עומדים	מ 2672	אופן לש' ור"ח	רמב"י ש"ץ	א11	67
סגולתי איומה	ס 31	אהבה ש' 1 אחר פסח	אלעזר בר ?	א131	74
סגולתי מלוכה	ס 34	אהבה ש' 3 אחר פסח	משלם בר משה	א134	74
סגולתי משכתיך	ס 35	אהבה לש' לפני שבועות	מנחם בן יעקב	א140	74
סוכת שלם	ס 135	תוספת למעריב לסוכות	סעדיה בן נחמני	ג119	68, 60
עיזו אדירירון	ע 317	אופן לש' הגדול	עזרא	א69	58
על חורבן בית עיין תסתר לאלם					
ציון הלא תדרשי	צ 290	קינה לתשעה באב	יהודה בן שניאור	ב33	43
ציון הלא תשאלי	צ 292	קינה לתשעה באב	יהודה הלוי	ב31	42
קדוש אדיר	ק 20	אופן ליום הכיפורים	קלונימוס?	ג17	51
קומי לכי	אין צונץ דוידזון	קינה לתשעה באב	לא ידוע	ב34	42
ראשון אמצת	ר 236	שבעתא לש' החדש	אלעזר הקלירי	א66	36
רעייתי בין הבנות	ר 996	אהבה לש' שירה	שמעון בר יצחק	א29	54

שם הפיוט	מס' דוידזון	ייעוד	המחבר	מיפתח מס'	עמ' במאמר
שאגת אריה	ש 14	גאולה ש' 3 אחר פסח	שאלתיאל בן לוי	א135	76
שאו לבבכם	ש 31	אופן לש' לפני ר"ה	יצחק בן משה	ב49	117
שאו מנחה	ש 33	אופן לשבת נחמו	מנחם בן מכיר	ב38	70
שאלו שחקים	ש 98	אופן לש' בראשית	רשב"ג	א9	48
שביה עניה	ש 273	גאולה ש' 1 אחר פסח	רשב"ג	א132	76
שבת סורו	ש 337	קינה לתשעה באב	אלעזר הקלירי	ב12	42
שודים נדודים	ש 358	גאולה ש' 2 אחר פסח	רשב"ג	א133	76
שדי שוכן בשמי	אין צונץ דוידזון	קטע פיוט לק"ת לחתן	אנונימי	ב46	80
שובי נא מכל	ש 534	מאורה לש' חתן	שמואל בן יצחק	ב42	55
שומרון קול תתן	ש 686	קינה לתשעה באב	רשב"ג	ב36	42
שושן עמק	ש 765	קדושתא מוסף יו"כ	אלעזר הקלירי	ג53	51, 34
שיר אל נעלם	ש 921	מאורה לפורים	שמואל, דוולין?	א46	77
שכולה אכולה	ש 1145	גאולה לש' 3 אחר פסח	רשב"ג	א134	76
שכורת ולא מיין	ש 1158	קינה לתשעה באב	שלמה	ב23	42
שמחו בשמחת	ש 1152	זמר לשמחת תורה	אנונימי	ג154	24
שנותי ספו	ש 1952	גאולה לש' 5 אחר פסח	רשב"ג	א138	76
שני זיתים	ש 1960	מאורה לחנוכה	רשב"ג	א21	49
כנ"ל	כנ"ל	מאורה לש' בהעלותך	כנ"ל	ב3	49
שננו לשונם	ש 1986	אהבה לש' וירא	שמואל	א18	77
שפתי אפטור	ש 2127	אהבה לש' תולדות	שמואל בן יצחק	א18	77
שש מאות	ש 2232	אהבה לש' שלח-לך	שלמה (רשב"ג?)	ב4	77

שם הפיוט	מס' דוידזון	ייעוד	המחבר	מיפתח מס'	עמ' במאמר
שתי פעמים	ש 2274	אהבה לשבת ואתחנן	שלמה בן יהודה	ב39	77
תסתר לאלם	ת 410	קינה לתשעה באב	אלעזר הקלירי	ב20	42
תענה אמונים	ת 437	הושענא	אנונימי	ג137	39
תריק חנית	ת 533	נחמות לאחר קינות	אלעזר הקלירי	ב35	42

חלק ג: הסליחות

פרק א: מעמדי הסליחות וסדר הסליחות במחזור נירנברג

1. מעמדי הסליחות

במנהגי אשכנז אנו מבחינים בין שני סוגי מעמדי סליחות:

- א. סליחות של תעניות ציבור. לפי כל מנהגי אשכנז העתיקים (ומחזור נירנברג בתוכם) נאמרות הסליחות בתעניות בתוך ברכת 'סלח לנו' בחזרת הש"ץ של עמידת שחרית. בסיום אמירת הסליחות, לאחר שאומרים '... כי ליי אלהינו הרחמים והסליחות', בא, לפני חתימת הברכה, משפט מעבר מן הסליחות אל תפילת הקבע: 'ועל יעכב חטא ועוון את תפילתנו מחול וסלח לכל חטאותינו'.⁴⁵⁰ כך נהגו בתעניות בה"ב, בתענית על גזירה (כ"ג בניסן), בעשרה בטבת, בתענית אסתר ובי"ז בתמוז. ביום כיפור נאמרות הסליחות, כידוע, בחזרת הש"ץ, בתוך ברכת קדושת היום, לאחר יעלה ויבוא ולפני הוידוי.⁴⁵¹
- ב. סליחות שלפני ר"ה ושל ימי התשובה. בימים אלה נאמרות הסליחות בלילה או לפנות בוקר במעמד נפרד, כשהן מנותקות מכל תפילה שגורה. מעמד כזה רחב יותר, הן מבחינת "מסגרת הסליחות" (סדר הפסוקים בראש המעמד), והן מבחינת

⁴⁵⁰ ראה במחזור נירנברג, בסדר הסליחות של בה"ב, מפתח א17, בסוף העמוד השמאלי.

⁴⁵¹ בערבית של ליל יום כיפור – כשאר חזרת הש"ץ – נאמרות הסליחות מיד לאחר העמידה בלחש.

סוגי הסליחות.⁴⁵²

2. התגבשות סדרי סליחות מיוחדים לפי מועדים שונים

בדורות הראשונים היה סדר קבוע רק ל"מסגרת הסליחות", ובכל מעמד סליחות כל חזן היה רשאי לבחור אילו פיוטי סליחות להביא לפני הציבור. עם הזמן הולך סדר הסליחות ומתקבע, וזאת בשלושה כיוונים עיקריים:

א. מצד מבנה מעמד הסליחות: הפייטנים הרגילו עצמם לכתוב סוגים שונים של סליחות, והם: סליחות רגילות, פזמונים, חטאנו, זכור ברית, תחינות, פתיחות, עקידות, וכך יכול היה להתגבש סדר קבוע של מעמד הכולל, למשל: פתיחה, כמה סליחות רגילות, פזמון. במעמדים מיוחדים הוסיפו גם עקידה, חטאנו או תחינה.

ב. מצד תוכן הסליחות: הפייטנים החלו לכתוב סליחות שתוכנן משייך אותם לימים מיוחדים: לתעניות ציבור (למשל לעשרה בטבת או לתענית אסתר), לתענית שהיא יום זכרון לגזירות, לערב ראש השנה,⁴⁵³ לעשרת ימי תשובה, ליום כיפור, ויש אפילו סליחות מיוחדות לערב יום כיפור או ליום ראשון של סליחות.⁴⁵⁴ מסדרי המנהגים דקדקו הרבה בטורי הפיוטים, וביקשו למצוא התאמות מרובות ככל האפשר בין תוכן הפיוט לזמן אמירתו. כך יחדו סליחות רבות המזכירות ענייני תשובה לעשרת ימי תשובה דווקא, וסליחות המזכירות צום נאמרו בעיקר בימי צום (רבים נהגו לצום בערב ראש השנה, ואף ביום ראשון של סליחות). לעיתים הותאמו לשם כך טורים מסויימים (כך שינו כמה קהילות את הפזמון 'מחר יהיה האות הזה' ל- 'היום יהיה האות הזה' כאשר נאמר הפיוט ביום כיפור עצמו).

⁴⁵² על כך ועל נושאים כלליים נוספים בסדרי הסליחות שבפרק זה עיין "סדר הסליחות (כמנהג פולין או ליטא)", מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשכ"ה, במבוא ובספרות המצויינת שם בהערה הראשונה.

⁴⁵³ סליחות שבהן מוזכרים ענייני משפט, יום הדין או השופר.

⁴⁵⁴ כגון הפזמון "במוצאי מנוחה", מחזור נירנברג, מפתח ב122.

ג. מצד אחר נראה שמתגבשים במשך הזמן מנהגי קהילות לפיהם יש לומר פיוטים מסויימים בימים מסויימים גם אם אין לפיוטים אלה קשר נראה לעין לאותו יום מסויים דווקא. הנה כמה דוגמאות: במנהגי קהילות רבים, וגם במחזור נירנברג, נהוג להתחיל את סליחות היום הראשון עם הפתיחה 'איך נפתח לפניך' של בנימן בר זרח;⁴⁵⁵ שתי הפתיחות של רש"י⁴⁵⁶ נקבעו בכמה מנהגי קהילות בערב ר"ה ובצום גדליה, ואמירת התחינה 'תפילה תקח' נקבעה דווקא לערב ר"ה.⁴⁵⁷

למרות כל אלה, בהרבה מעמדים עדיין נותר חופש ניכר בידי שליח הציבור לבחור מתוך אוסף הפיוטים שהיה בידי הקהילה מה ראוי שייאמר. לעיתים לא הרשו לחזן לבחור אלא מתוך כתב היד של הקהילה, ומנעו ממנו 'לייבא' סליחות אחרות מן החוץ. אפשר שבני הקהילה היו דבוקים מאד אל מסורת אבותיהם, ואולי הם אהבו לשמוע סליחות שכבר היו מורגלים אליהן והיו למודות אצלם.⁴⁵⁸ העורכים את כתבי היד של המחזורים⁴⁵⁹ היו צריכים להתחשב בכל אלה, כלומר עליהם היה למצוא איזון בין מה שקבוע ומורגל אצל ציבור המתפללים לבין פיוטים שניתן לבחור מביניהם, וביחוד היה עליהם להקל על החזן כשהוא, בה בשעה שהוא משמש כשליח ציבור, צריך לדפדף שוב ושוב בתוך המחזור.⁴⁶⁰

3. מעמדי הסליחות וסידורן במחזור נירנברג

⁴⁵⁵ מחזור נירנברג, מפתח ב52.

⁴⁵⁶ "יי אלהי הצבאות נורא בעליונים", מפתח ב52; "אז טרם נמתחו", מפתח ב54.

⁴⁵⁷ מחזור נירנברג, מפתח ב82.

⁴⁵⁸ נראה שהחלוקה המדוייקת של הסליחות לכל יום ויום (בעיקר בימי אלול האחרונים ובימי התשובה) התגבשה רק לאחר שבאו לעולם ספרי הדפוס של סליחות ומחזורים. מספרם הרב של המנהגים האשכנזיים השונים שהגיעו לדפוס מלמדנו עד כמה דבקו הקהילות במנהג אבותיהם שבידיהם (עיין אצל גולדשמידט, שם, עמ' 7, שמונה שם שלושה עשר דפוסי מנהגים אשכנזיים שונים).

⁴⁵⁹ לעיתים מדובר על כותבי ספרי סליחות, כאשר אלה באו בכרך מיוחד שאין בו אלא פיוטי סליחות.

⁴⁶⁰ למשל: לאחר שאמר החזן את הפתיחה שמועתקת בקבוצת הפתיחות עליו לדגל אל קבוצת הסליחות הרגילות ולאחריהן הוא צריך לחפש בקבוצת הפזמונים את הפזמון הראוי, וכדומה הרבה.

עורכי מחזור נירנברג הביאו למעלה מ-235 פיוטי סליחות לתוך ספרם.⁴⁶¹ מספר

גדול זה ערוך על פי **שני עקרונות** השונים זה מזה מאד:

העיקרון הראשון הוא המובן לנו היטב כי גם ספרי הסליחות האשכנזיים של ימינו מסודרים על פיו: יש לערוך רשימה של ימים בשנה בהם נהוג מעמד של סליחות והוא מעתיק לכל תאריך מרשימה זאת את הפיוטים ששייכים למעמד אותו יום. סדר ימים אלה במחזור הוא כסדר כל מחזור נירנברג – בסוף תשרי (שבת בראשית) החל ובתחילת תשרי (יום כיפור) סיים.

אך בימי עריכת מחזור נירנברג אמרו בקהילות סליחות רבות שעדיין לא נקבע להם תאריך מדוייק. לגבי פיוטים אלה נוקט המחזור בעיקרון **השני**: העורכים מיינו סליחות אלה לפי סוגיהם ורשמו במחזור קבוצות של סוגים (וללא תאריכים): קבוצת פתיחות, קבוצת עקידות, קבוצת פזמונים, ועוד, כפי שיוצג להלן. כעת נפרט את הדברים ונתחיל בסליחות של העיקרון הראשון:

תעניות שני וחמישי ושני (בה"ב)⁴⁶² במפתח א 12:

יום ב' הראשון – סליחות: "ישראל עמך תחינה עורכים", "אליך נשואות עינינו"; פזמון: "מלאכי רחמים".

יום חמישי⁴⁶³ – סליחות: "אזון תחן", "אנשי אמונה אבדו"; פזמון: "ישראל נושע ביי".

יום ב' האחרון – סליחות: "אנשי חסד נאספים", "אפפנונו מים", "תענית ציבור"; פזמון: יי יי;⁴⁶⁴ "זכור ברית...אבדנו מארץ".⁴⁶⁵

⁴⁶¹ סליחות שהועתקו במחזור יותר מפעם אחת מנויים רק פעם אחת במניין זה.

⁴⁶² עורך מחזור נירנברג אינו מעיר כאן שמתכונת בה"ב נהוגה גם בחודש אייר. זוהי אחת הדוגמאות למנהגו של העורך לסמוך על ידיעותיהם של החזנים בניהול סדרי התפילה בבית הכנסת.

⁴⁶³ העורך קורא ליום זה "תענית שני" ולתענית יום ב' האחרון – "תענית שלישי".

⁴⁶⁴ לאחר הפזמון של יום ב' האחרון (מפתח א 16) מובא במחזור נירנברג החלק השני של "מסגרת הסליחות" המתחיל, כידוע, בפסוקי "זכור" ואחר כך מובאים תחנונים שונים, וידוי וליטניות. עורכי מחזור נירנברג מכנים את כל זה בשם הכולל "זכרונות" (כינוי זה אולי מקורו בצרפת, עכ"פ הוא נמצא גם ב"סדר טרויש" מהדורת מ' וייס, פרנקפורט תרס"ה, פרק ט, עמ' 20).

עשרה בטבת במפתח א27:

סליחות: "אזכרה מצוק", "אדברה וירוח לי"; פזמון: "שמע עליון לקול אביון".

תענית אסתר במפתח א44:

סליחות: "אדם בקום עלינו", "אבשרה בקהל רב", "אגגי כהעמיק"; פזמון: "במתי מספר".

אסרו חג פסח במפתח א126:

סליחות: "אלהים אל דומי לך", "ברית כרותה", "על שאנו מודים"; פזמון: "אזור נקמות"; זכור ברית "גואל חזק".⁴⁶⁶

י"ז בתמוז במפתח ב5:

סליחות: "אתאנו לך יוצר רוחות", "אבן הראשה", אדאג מחטאותי"; פזמון: "שעה נאסר".

עד כאן מעמדי הסליחות בתעניות ציבור. משותף להם שנאמרות בהם שתיים עד שלוש סליחות ופזמון (ובקצת מהם יש גם "זכור ברית").

העיקרון הראשון (מיון הסליחות בהתאם לתאריכי אמירתן) חל על חלק מימי אלול האחרונים וימי תשרי (עד יום כיפור) ונביא זאת כאן:

חטיבת סליחות סוף אלול וימי התשובה בתשרי נפתחת (במפתח ב51) בחלק הראשון של "מסגרת הסליחות" שהם "פסוקי דרומי" וקצת פסוקי תחנונים

⁴⁶⁵ תפקיד הבאת פיוט זה (של ר' גרשם מאור הגולה) כאן לא נתברר. אין זה מתקבל על הדעת שר"ל כי הפיוט ייאמר רק בתענית שני האחרון של בה"ב וכן אין זה הגיוני לומר שבכל פעם שאומרים "זכרונות" (כלומר בכל יום שאומרים בו סליחות) יאמרו גם "זכור ברית". האם רצונו לומר שבכל שלוש תעניות בה"ב אומרים אותן? נראה יותר לומר שעורכי מחזור נירנברג סמכו על שליחי הציבור שהם מומחים בדבר וידעו מה מנהג קהילותיהם ומתי לשלב את הפיוט בתוך הסליחות וכיוון שהיו כנראה מנהגים שונים נמנעו העורכים ולא נתנו הוראות מדוייקות. ועיין להלן לאחר הפזמון "שופט כל הארץ" בסליחות לערב ר"ה (מפתח ב79) וכן בסוף סליחות אסרו חג של פסח (מפתח א129).

⁴⁶⁶ כלומר הפיוט "אבדנו מארץ" כשהוא קצוץ.

שאינם מן המקרא.⁴⁶⁷ לאחר זאת מובאת הפתיחה של בנימין בר זרח "איך נפתח לפניך".⁴⁶⁸ מבין פיוטי ימי אלול האחרונים רק הסליחות לערב ראש השנה מנויות כמעמד שלם, ואלה פרטיו:

ערב ראש השנה במפתח ב67:

פתיחה "אמוניך היום"; 16 סליחות רגילות: "אנא עוררה אהבתך", "אל אמונה עזרה הבה", "תפן בעינוי", "אל אלוה דלפה", "אנוסה לעזרה", "אך במתח דין", "אדם איך יזכה", "אנוש רימה", "יי ארץ אשתחווה", "אלהים יראה", "אמת אתה הוא", "חיים ארוכים", "מלך אחד יהיה", "שלום תשפות לנו", "יי צדיק יבחן", "אם עקלנו"; פזמון: "שופט כל הארץ"; זכור ברית: "אבדנו מארץ";⁴⁶⁹ הבקשה ("הוידוי") של רס"ג "יהי רצון מלפניך";⁴⁷⁰ תחינה: "תפילה תקח".

נראה שבימי כתיבת מחזור נירנברג הרבו בערב ראש השנה לומר סליחות⁴⁷¹ וכל הנ"ל היה חלק מן המעמד הקבוע ולא הייתה כאן בחירה מצד שליח הציבור, וכך הוא בכל מנהגי אשכנז עד היום.

לימי התשובה מובא במחזור נירנברג מעמד שלם רק לצום גדליה (ולערב יום כיפור) וכנראה גם כאן כל הסליחות דלהלן כבר היו קבועות ונאמרו במעמדות אלה.

⁴⁶⁷ כשאומרים סליחות בתוך חזרת הש"ץ (בתוך ברכת "סלח לנו") פותחים מיד ב"אל ארך אפים" ומתבטל החלק הראשון של "מסגרת הסליחות". כך נהגו כבר בימי כתיבת מחזור נירנברג ולכן העתיקו עורכי המחזור חלק זה של המסגרת בראש סליחות אלול ותשרי ולא בראש סליחות התעניות.

⁴⁶⁸ כמעט ואין ספק שרצון העורך לומר שמנהג קבוע הוא שביום ראשון של סליחות (בסוף אלול) תיאמר פתיחה זאת כסליחה ראשונה (עיין לעיל ליד הערה 455 עמ' 97). ושוב, העורכים סמכו על ידיעותיהם של שליחי הציבור וגם כאן לא נתנו הוראות מתי תיאמר ה"פתיחה".

⁴⁶⁹ העורך מביא את ה"זכרונות" ואת סוף המעמד במלואם כי בערב ר"ה יש כאן שלוש תוספות - זכור ברית, בקשת רס"ג ותחינה. ועיין לעיל הערה 465 על זכור ברית.

⁴⁷⁰ כידוע (עיין "סדר סליחות" מהדורת גולדשמידט, עמ' כג) הבקשה במקורה פותחת "יי שפתי תפתח" והרכיבו את חלקיה בדרכים שונות בקהילות. במנהגי סליחות האשכנזיים הוסיפו לה שתי תוספות לאחר גזירות תתנ"ו. במחזור נירנברג קיצרו את הבקשה ושילבו בה תוספת אחת לאחר גזירות תתנ"ו ותוספת שנייה הועתקה בשוליים בידי סופר מאוחר (מפתח ב81).

⁴⁷¹ כך הוא לפי כל מנהגי אשכנז.

צום גדליה במפתח ב83:

8 סליחות רגילות: "את יי בהמצאו", "אתה הוא מלכי מקדם", "אימנתה מאז", "אבלה נפשי", "אקרא לך בצר", "אוילי המתעה", "אשירה ואזמרה", "תחרות רוגז"; עקידה: "אזרחי מעבר הנהר"; פזמון: "הורית דרך תשובה".

גם הסליחות לשש תפילות ערב יום כיפור ויום כיפור עצמו ערוכות במחזור נירנברג כמעמדות שלמים והרי פרטיהם:

ערב יום כיפור במפתח ב127:

סליחות רגילות - העורך מפנה לחמש סליחות שמועתקות במקום אחר במחזור ומציע ששתיים מהן ייאמרו במעמד זה (ואינו מעתיק אותן במיוחד לערב יום כיפור);⁴⁷² פזמון: "ירצה צום עמך".

ליל יום כיפור במפתח ג2:

3 סליחות רגילות:⁴⁷³ "אמנם אשמנו", "סלח נא", "אמנם כן"; פזמון: "כי הנה כחומר"; חטאנו: "אותך אדרוש".

מתקבל על הדעת שמעמד ליל יום כיפור היה כולו חובה. מה שאין כן לגבי מעמדות עיצומו של יום כיפור. נראה ודאי שבמעמדות מן שחרית עד נעילה הועתקו סליחות רבות והחזנים בחרו מתוכם, הכל בהתאם לנהוג בקהילותיהם ולשהות שהייתה להם ביום.⁴⁷⁴

⁴⁷² הצעותיו הן: "אדון בפקדך" ו"אך במתח דין", או - במקום "אך במתח דין" אחת משלוש אחרות: "אדם איך יזכה" או "אנוש רימה" או "שוממתי ברוב יגוני". על מקומן במחזור נירנברג עיין במפתח הסליחות. קיצור מעמד הסליחות בערב יום כיפור הוא טיפוסי למנהגי אשכנז המזרחיים.

⁴⁷³ לפני תחילת מעמד הסליחות מובא - כידוע - הפיוט "יעלה תחנונו" (מפתח ג1) אך אין הוא יכול להחשב כסליחה מכל סוג שהוא. בתחילת המעמד מובאים פסוקי דרחמי (תחילתם "שומע תפילה" במפתח ג2) והם החלק הראשון של "מסגרת הסליחות". פסוקים אלה אינם מובאים במעמדות הסליחות של שאר תפילות יום כיפור (הנאמרים בתוך חזרות הש"ץ).

⁴⁷⁴ גם בעניין זה אין הערות או הוראות במחזור נירנברג.

שחרית יום כיפור במפתח ג37:

פתיחה: "יי אלהי הצבאות צג בין ההדסים"; 13 סליחות רגילות: "איככה אפצה", "אין מי יקרא", "אליך פנינו", "אנא חטא העם", "אנא השם הגדול", "אנא אלהי תהלתי", "אהיה אשר אהיה לעד", "אב לרחם", "אדון דין אם ידוקדק", "אך בך לדל", "אדון בפקדך", "מעונה אלהי", "שלוש עשרה מידות"; עקידה: "מפלטי אלי"; פזמון: "שופט כל הארץ", חטאנו: "אדברה תחנונים".

מוסף יום כיפור במפתח ג69:

פתיחה: "אין פה להשיב"; 16 סליחות רגילות:⁴⁷⁵ "איך אשא ראש", "אבל אנחנו חטאים", "תאבת יום זה", "אני אני המדבר", "אלהי העברים", "אלהים אל דומי לדמי", "ברית כרותה", "אמוני שלומי", "אנא האל הגדול", "אנא אדון הסליחות", "אנא מלך מלא", "אורח צדקה", "אמרנו נגזרנו", "אדם איך יזכה", "אנוש רימה", "מלכי מקדם"; עקידה: "את הברית ואת החסד"; פזמון: "אם עונינו ענו בנו"; חטאנו: "אלה אזכרה".

מנחה של יום כיפור במפתח ג88:

14 סליחות רגילות: "כאשר נשאת", "אפסו אישים", "אחלה אל יי", "תמור עבודת", "אוייה לך נפשי", "אלהי תהילתי", "אל לבבם עמך", "אבינו מלך", "אלמנות חיות", "אלהי בשר עמך", "אזנך הטה", "אלוה עושיי", "אשפוך שיחי", "משאת כפי"; עקידה: "אמונים בני מאמינים"; פזמון: "לך יי הצדקה תלבשת"; חטאנו: "אל נא רפא נא".

נעילה במפתח ג104:

9 סליחות רגילות: "אנא הואל שלוח", "אין לנו מצח", "אפס מזיח", "אנא אדון הרחמים", "תעלת צרי",⁴⁷⁶ "מאתך תהילתי", "אדון מועד כתקח",⁴⁷⁷ "ממעון

⁴⁷⁵ מביניהן ארבע סליחות שכבר הובאו במעמדות אחרים: "אדם איך יזכה", "אלהים אל דומי", "אנוש רימה", "ברית כרותה", עיין גם במפתח.

⁴⁷⁶ הסליחה נחלקה לשתיים (ליד התיבה "דכדוך") כדי להרבות באל מלך יושב, כנהוג בנעילה הרבה.

⁴⁷⁷ סליחה זאת חלוקה לשתיים ליד "מרובים צרכי עמך".

קדשך", "מצעק מעלות השחר"; עקידה: "אל הר המור"; פזמון: יי יי; פזמונים: 478
 "אבן מעמסה", "ישמיענו סלחתי", "יחביאנו צל ידו", "ישראל נושע ביי", "אנקת
 מסלדיך".

עד כאן סדר מעמדי הסליחות במחזור נירנברג הערוכים לפי העיקרון הראשון
 שהצענו לעיל, שהם המעמדות שכבר היו קבועים בימי עורכי המחזור וערוכים
 לפי מהלך השנה – מתעניות בה"ב במרחשון ועד נעילה של יום כיפור. ניכר בעליל
 שחסרים בסדר זה שתי קבוצות ימים: ימי אלול האחרונים (חוץ לערב ראש השנה
 שמעמדו הובא לעיל) וימי התשובה (חוץ לצום גדליה וערב יום כיפור שגם
 מעמדיהם הובאו לעיל). כאמור, נראה ודאי שבימי כתיבת מחזור נירנברג עדיין לא
 נקבעו סדרי אמירת סליחות מדוייקים לימים אלה אלא שליחי הציבור עדיין בחרו
 כרצונם מתוך מאגרי סליחות את מה שהיה רצוי להם ומה שסברו שראוי להם.⁴⁷⁹
 לימים אלה בחרו עורכי מחזור נירנברג **בעיקרון השני הנ"ל** – עריכת קבוצות של
 סוגי סליחות ללא תאריכים לאמירתן, ואלה הן:

לקבוצה הראשונה יש הכותרת "**פתיחות**" ומובאות שבע פתיחות אלה (מפתח
 ב52):

"יי אלהי הצבאות נורא בעליונים", "יי אלהי הצבאות יושב הכרובים",
 "שושנת ורד", "אליך לב ונפש", "אליך יי שיועתי בתחן", "שיחרנוך וביקשנוך", "אז
 טרם נמתחו".

עד כמה שידוע היום לא נהגו בכל מנהגי אשכנז (מערב ומזרח) לומר פתיחות בימי
 אלול⁴⁸⁰ ולכן נראה שכל שבע הפתיחות הנ"ל מיועדות גם במחזור נירנברג לימי
 התשובה.

⁴⁷⁸ על התופעה שבנעילה, בהמשך חזרת הש"ץ, מובאים פזמונים נוספים (במנותק ממעמד הסליחות
 העיקרי), עיין מחזור ליום הכיפורים עמ' נ-נא.

⁴⁷⁹ עיין על כך לעיל הערה 458.

⁴⁸⁰ כלומר: אמרו "פתיחה" ביום א' דסליחות אבל פתיחה זאת ("איך נפתח לפניך", עיין לעיל ליד הערה
 455 ובהערה 468) כתובה במפורש בנפרד מקבוצת שבע הפתיחות ואינה יכולה ללמד דבר על שאר ימי
 אלול האחרונים (כן הוא כמובן לגבי ערב ראש השנה).

לאחר קבוצת ה"פתיחות" באות (במפתח ב55) סליחות רגילות. הן מחולקות לשתי קבוצות. הקבוצה הראשונה היא של עשרים ושש "סליחות רגילות"⁴⁸¹ והן מיועדות לימי אלול האחרונים⁴⁸² ואלו הן:

"תבוא לפניך שועת", "אנא זכור", "אנא יי אלהי", "אלהים אין בלתיך", "אזעק אל אלהים", "אני יום אירא", "אם אמרי אשכחה", "אם עונינו רבו", "אלהים בישראל", "אין כמידת בשר", "אנקתי עדיך", "אליך נשואות", "אויטיך קויתך", "אזון תחן", "את פני מבין", "ישראל עמך תחינה", "אתה הוא מקדם", "איה כל נפלאותיך", "ארבעה מלכיות", "אריות הדיחו", "ארכו ימים", "אומץ יוסיף", "בתולת בת יהודה", "אנשי אמנה אבדו", "איך אוכל לבוא", "שוממתי ברוב".⁴⁸³

קבוצת סליחות זאת מכילה רק פיוטים עתיקים (שנכתבו עד המאה הי"א) ובתוכם לא ניכר ייחוד של יום מסויים.

לקבוצה השנייה של סליחות רגילות יש הכותרת "לשאר ימי תשובה" (מפתח ב88) ובה 51 סליחות:⁴⁸⁴

"אך בך מקוה", "אתה תקום", "אומנות אבותי תפסתי במצוק", "אין תלייה", "אליך יי שיועתי בצרתה", "אריה ביער", "תוחלת ישראל ועדת יהודה", "אורח צדקה", "אמרנו נגזרנו", "תוחלת ישראל חסד", "אבואה ואשתחוה", "אלהי ישראל צדיק", "אשכל מבושל", "תשוב תרחמנו", "אנחנו אשמנו", "אלהים יי חילי", "את אשר חטאתי", "תגרת ירך", "אדון לך הרחמים", "אנא אדון צור", "ארבעה

⁴⁸¹ מתוכן יש ארבע סליחות שהתקבלו גם לתעניות בה"ב ("אליך נשואות", מפתח א13; "אזון תחן", מפתח א14; "ישראל עמך", מפתח א13; "אנשי אמנה", מפתח א14).

⁴⁸² לקבוצה זאת אין כותרת אבל מן ההקשרים אנו מניחים שהכוונה לימי אלול. גם בימי עריכת מחזור נירנברג היו בחדש אלול לכל היותר שבעה ימי סליחות (מלבד ערב ראש השנה) ולא נתברר כמה פיוטי סליחות אמרו בכל אחד מימים אלה וכמה מן הסליחות דלהלן נאמרו תדיר בקהילת העורך של מחזור נירנברג. גם לא נודע מניין שאב העורך דווקא סליחות אלה לימים אלה? האם נודעו לו מנהגי קהילות והוא קיבץ בהתאם לכך עשרים ושש סליחות אלה? עדיין אין לנו תשובות על שאלות כאלה.

⁴⁸³ לאחר קבוצת סליחות זאת של ימי אלול האחרונים מביא מחזור נירנברג, לפי סדר כרונולוגי הגיוני, את מעמד ערב ראש השנה (מפתח ב67) ואת מעמד צום גדליה (מפתח ב83) ואחר כך את הקבוצה השנייה של סליחות רגילות, כנ"ל.

⁴⁸⁴ סליחות אלה מיועדות לארבעה ימים. בצום גדליה לבדו מצאנו 8 סליחות רגילות (מלבד העקידה והפיזמון). לפי חשבון זה המבחר לימי התשובה הוא גדול מאד.

אבות נזיקין", "אשיחה במר נפשי", "אלוה כל בריות", "אמנם אנחנו חטאנו", "אך לאלהים נפשי", "אליך נשאתי עיני", "אשא כנפי שחר", "אלהי בך בטחתי", "אהיה אשר אהיה פצתה", "אנחנו החומר", "אופן אחד", "באתי לפניך", "אכרעה על ברכי", "אין אומר ואין דברים", "ארשת שפתנו", "אשתטחה ואתנפלה", "אביוני עמך", "אלהי הרוחות אל תאנף", "אתה מלכי האל", "ישראל אל יי", "אמונת מלכים", "אליך אשפוך", "ירושלים את יי", "שמים תעלה", "אשת אב רם", "ברכי אצולה", "אלהים אלהי ישראל", "הודו אדיר", "און זרענו", "אם תוציא יקר", "אלהים לבדך", "אומנות אבותי תפסתי בתפלה".

סביר להניח שהחזן יכול היה לערבב בין הקבוצות של הסליחות לימי אלול והסליחות לימי התשובה.

אחר כך באה קבוצת ה**עקידות** (מפתח ב117) עם הכותרת המשולשת בראש העמוד "עקידות". מובאות שתיים עשרה עקידות ואלו הן: "אזרח ממזרח", "אור לישרים", "אזרחי הוער ממזרח", "אהבת עוז", "אז בהר המור", "אם אפס רובע הקן", "אמונת אומן", "איך נצדק", "אברהם היה אחד", "תומת צורים", "איתן לימד דעת טרם לכל מודעת". "איתן לימד דעת מאליו בטרם ידעוך".

לקבוצה הבאה יש הכותרת "**פזמונים**" (מפתח ב122) ומובאים אחד עשר מביניהם: "במוצאי מנוחה", "באשמורת הבקר", "יושב בסתר עליון", "שחר קמתי", "יי שמעה", "רועה ישראל", "חונינו יי חונינו", "מלאכי רחמים", "ישראל נושע", "אם הרבינו פשע", "שמע עליון".

לקבוצה הבאה, גם היא של פזמונים, יש הכותרת "לעשרת ימי תשובה" (מפתח ב125). לפי זה מתברר שקבוצת הפזמונים הראשונה (מפתח ב122) מיועדת הייתה להיות "**פזמונים לימי אלול האחרונים**".⁴⁸⁵ לימי התשובה הובאו ששה פזמונים: "קדמתה תשובה", "בין יום כסה לעשור", "ישמיענו סלחתי", "מלאכי

⁴⁸⁵ וכך רשמנו אותם במפתח הסליחות.

רחמים",⁴⁸⁶ "חוקר הכל", "יחביאנו צל ידו".⁴⁸⁷

כעת באה הקבוצה האחרונה הבנוייה על העקרון השני הנ"ל והיא קבוצת ה"תחינות" (מפתח ב130). מובאות 12 תחינות:

"שערי שמים". "שבת הכסא", "תורה הקדושה", "תורה החמודה", "תורה התמימה", "תחלי תורה", "מלך מלכים", "מקוה ישראל", "הלא על כי", "אוחילה מעי", "דומיה לא אחשה", "תא שמע".⁴⁸⁸

כידוע, נאמרות התחינות לקראת סוף "מסגרת הסליחות" (לפני "מכניסי רחמים"), ולפי זה אנו מבינים כעת את סדר הקבוצות שערך העורך של מחזור נירנברג לפי העיקרון השני (הבאת הסליחות לפי סוגיהם ולא לפי תאריכיהם): סדר קבוצות הסוגים הם לפי סדר אמירתם במעמד הסליחות: פתיחות (לעיל עמ' 103), סליחות (שם), וכאן חילק העורך בין סליחות רגילות (שם) לסליחות לימי התשובה (עמ' 104). אחרי הסליחות באות העקידות (שם) כי לפי המנהג המזרחי אמרו עקידה לפני הפזמון (כמנהג ליטא המאוחר) ולא לאחר הפזמון (כמנהג פולין המאוחר). עורך המחזור חילק בין פזמונים רגילים (עמ' 105) לפזמונים לימי התשובה (שם). לאחר הפזמונים באות התחינות (שם), כי, כאמור, במעמד הסליחות הן נאמרות לקראת סוף הסליחות, הרבה לאחר הפזמונים. למה העדיף העורך את הסדר הזה? נראה וודאי שהוא רצה להקל על החזנים הבוחרים בשעת התפילה מתוך קבוצות סוגי הסליחות כך שיהיו חייבים לדפדף בשעת בחירותיהם רק בכיוון אחד בהתאם לסדר המעמד שהם רגילים אליו בקהילותיהם.⁴⁸⁹

מכאן גם אפשר להסיק על כמה ממנהגי הקהילה שעל פיהם ערך עורך מחזור נירנברג את מחזורו: א. הוא הבדיל וקבע שאין אומרים פתיחות, עקידות ותחינות

⁴⁸⁶ כזכור, פזמון זה משמש גם לימי בה"ב וגם בימי הסליחות באלול, כנ"ל.

⁴⁸⁷ לאחר פזמוני עשרת ימי תשובה באות סליחות לערב יום כיפור, שהם ההמשך של סליחות לימי התשובה ואחר כך באות התחינות ועמהן הסוף של "מסגרת הסליחות" (החל ב"זכור רחמין") שנאמרת בערב יום כיפור בפעם האחרונה באותה שנה. בסוף המסגרת (לאחר "עשה עמנו צדקה וחסד והושיענו") מעיר העורך "ואנחנו לא נדע כו' קדיש כו'" וכנראה ר"ל סוף התחינה וקדיש תתקבל, כמנהגנו היום.

⁴⁸⁸ בניגוד לשאר התחינות שמקומן לפני "מכניסי רחמים" נרשם לפני התחינה "תא שמע" - לפני מחי ומסי". על ייחודה של תחינה זאת, מאת ר' אפרים מבונא, עייל להלן סעיף 4 בפרק זה (עמ' 114).

⁴⁸⁹ מכאן נראה שעורך מחזור נירנברג נהג להגיד עקידה לפני הפזמון, כאמור לעיל.

לפני ראש השנה.⁴⁹⁰ ב. בקבוצות הפיוטים דלעיל חסרה קבוצת "חטאנו" ונראה שעורך המחזור לא נהג לומר "חטאנו" אלא ביום כיפור עצמו. ג. בניגוד למנהגי קהילות אחרות, מביא המחזור פסוקים לפני פזמונים.⁴⁹¹ אמנם בדרך כלל מספרם קטן – לא מצאנו אלא שניים או שלושה פסוקים לפני הפזמונים. ד. לפני כל העקידות יש כמה פסוקים; פסוקים אלה קבועים הם ואין במחזור פסוקים שונים לפני כל עקידה ועקידה, וזאת בניגוד לשאר הסליחות במחזור.

אם נסכם לעצמנו את סדרי אמירת הסליחות כפי שהם מיוצגים לעיל במחזור נירנברג, נראה שיש כאן עדות לשלב מאוחר בגיבוש סדרים אלה, אולי השלב האחרון לפני הקביעה הסופית שלהם עם בואם לעולם של ספרי הסליחות הנדפסים.

פרק ב: המקורות של הסליחות במחזור נירנברג

כאמור, במחזור נירנברג יש 235 פיוטי סליחות ומאגר גדול זה מאפשר לזהות רבדים רבדים שמהם מורכב אוצר הסליחות של המנהג האשכנזי המזרחי. לגבי עצם המושג "המנהג האשכנזי המזרחי" יש להעלות את ההסתייגות הבאה: בדרך כלל מגוונים קובצי הסליחות שבכתבי היד הרבה יותר מסוגי פיוטים אחרים (כגון מעריבים, יצרות וקרובות) ולמעשה כל כתב יד שונה מחברו במאגר הסליחות שלו, ואע"פ שקביעות מלאה של מנהגי אמירת הסליחות בכל ימות השנה לא נוצרה, כאמור, לפני ימי הדפסת קובצי הסליחות הראשונים, בכל זאת ועל אף הכל נפוצו פיוטי סליחות מיוחדים דווקא במנהגים מסויימים או במנהגים קרובים זה לזה בלבד ולא נאמרו בארצות אחרות. כך, למשל, הקהילות במזרח אירופה קרובות זו לזו באוצר הסליחות שנאמרו בהן הרבה יותר, באופן יחסי, מקרבנות לקהילות באשכנז המערבי. גם כאן יכול מחזור נירנברג לייצג נאמנה את קבוצת

⁴⁹⁰ סוגי פיוטים אלה זכו לפיתוח ולחשיבות רק החל מן המאה ה"א והם מהווים שלב התפתחות שני של הסליחה האיטלקית-אשכנזית.

⁴⁹¹ וזאת בניגוד לנהוג בימינו במנהגי ליטא ופולין.

הקהילות של מנהג אשכנז המזרחי. העובדה שכמעט כל הסליחות שהגיעו למנהג פולין הנדפס מצוייות במחזור נירנברג מדגימה זאת היטב.⁴⁹²

ניתן לחלק את כל האוסף הגדול שבמחזור נירנברג לפי שבעת הסעיפים הבאים:

1. סליחות קדומות שהגיעו לכל קהילות איטליה, אשכנז וצרפת.
2. סליחות של פייטני איטליה.
3. סליחות של פייטני אשכנז בני המאה הי"א – ובתוכן קבוצת משנה גדולה של סליחות אירופיות אנונימיות שנתחברו קרוב לוודאי עד סוף המאה הי"א.
4. סליחות של פייטני אשכנז המערבית בני המאות הי"ב והי"ג. בהקשר זה יש לשים לב לקבוצה גדולה של פייטנים בני אשכנז שסליחותיהם נעדרות לגמרי ממחזור נירנברג.
5. סליחות של פייטני מזרח אירופה (מזרח גרמניה, אוסטריה, בוהמיה) בני המאות הי"ב והי"ג, וביניהן קבוצה של סליחות אשכנזיות-מזרחיות אנונימיות.
6. סליחות של פייטני צרפת וספרד והשפעתם על הפייטנות המזרח אירופית.
7. סליחות של פייטנים הקרובים לארצות הביזנטיות (יוון או רומניא⁴⁹³).

באשר לייחוסן של סליחות למחברים מסויימים או לתקופות מסויימות: כידוע יש סליחות רבות שקשה לקבוע להם את זמן חיבורן או את מקום יצירתן. רבות מהן אנונימיות ואפילו אם חתומים בהן שם מחבר, עדיין לא ברור מי הוא ומה זמנו ומקומו. לכן נשתדל להלן לעסוק בעיקר בסליחות שאין ספק מי הוא המחבר או בסליחות שניתן לקבוע בהן את זמנן ומקומן על פי סימנים מובהקים של לשון,

⁴⁹² על מנהגי הסליחות שהגיעו לדפוס עיין לעיל הערה 452.

⁴⁹³ ניסוח זה "יוון או רומניא" הוא משל צונץ, ריטוס עמ' 79 והוא מביא שם רשימה של קהילות שהתפללו לפי מנהג זה: קושטא, אדרינופול, סלוניקי, גליפולי, כיאוס, סופיה, קסטוריה.

סגנון ועל פי מפת תפוצתן.⁴⁹⁴

נדון כעת בכל אחת משבע הקבוצות הנ"ל.

1. סליחות קדומות שהגיעו לכל קהילות איטליה, אשכנז וצרפת.

קבוצה קטנה של סליחות קדומות נשתמרה במנהגי איטליה, אשכנז וצרפת כאחד. ההסבר לתופעה זאת הוא כנראה כך: מקור פיוטים אלה הוא בארץ ישראל או בארצות הסמוכות לה ומשם הם הגיעו לאיטליה ומשם, בתקופה מוקדמת מאד, לשאר ארצות אירופה – למרכזה ולמזרחה ומקצתן הגיעו גם למנהגי קהילות ספרדיות. רובן של סליחות אלה אינן מחורזות. בקבוצה זאת כלולות הסליחות הבאות: "אנשי אמנה אבדו" (מפתח ב65, גם א14), העקידה הקדומה "איתן לימד דעת / טרם ידעוך" (ב122) והסליחה "אמנם אשמינו" (ג2) שלפי המקובל מחברה הוא יוסי בן יוסי.⁴⁹⁵ אפשר וראוי להוסיף לקבוצה זאת גם את הסליחה "אליך נשואות עינינו" (ב60).

הסליחה המפורסמת "אלה אזכרה" (ג81), שעניינה עשרה הרוגי מלכות, ידועה גם בכמה ממנהגי עדות המזרח, באיטליה וברומניא ונראה שנתחברה במאה התשיעית או העשירית וגם היא הגיעה לאשכנז דרך איטליה.

2. סליחות של פייטני איטליה.

קבוצה גדולה של סליחות מאת פייטני איטליה הגיעה לאשכנז הקדומה, ומשם עברה גם למנהג אשכנז המזרחי.⁴⁹⁶ כמה סליחות מפורסמות מאת הפייטנים סילנו, שפטיה, אמיתי וזבדיה⁴⁹⁷ מייצגות במחזור נירנברג את קבוצת הפייטנים האיטלקיים הקדומים ביותר, בני המאה התשיעית. מן המאה העשירית בולטת

⁴⁹⁴ להלן, בסוף סעיף 2, נדגים קשיים בקביעת המחבר ותקופתו לגבי פיוט בעייתי אחד כשנדון בסליחה "אדברה תחנונים" (מפתח ג46).

⁴⁹⁵ עיין מהדורת א' מירסקי, עמ' 113.

⁴⁹⁶ סליחות איטלקיות רבות הגיעו גם לצרפת, בין אם דרך אשכנז בין אם ישירות מארץ מוצאן.

⁴⁹⁷ אין זה בטוח שזבדיה היה בן איטליה, אולי היה בן אחת הקהילות הביזנטיות הקרובות לדרום איטליה; עיין פליישר, שירת הקדש, עמ' 429.

קבוצת הסליחות הגדולה של שלמה הבבלי שהן יכולות להחשב לגרעין המוצק של אוצר סליחות אשכנז בכלל והן שימשו כדוגמה לכל מחברי הסליחות האשכנזיים הקדומים. עובדה זאת אינה צריכה להתמיהנו. ראינו לעיל⁴⁹⁸ שיש מעין "תחרות" על התקבלות פיוטי שלמה הבבלי ומשולם בן קלונימוס האיטלקיים במחזור האשכנזי ושפיוטי משולם לעיתים ידם על העליונה, אבל משותפת לפיוטי שני פייטנים אלה העובדה שפיוטי איטליה "זרמו" בזרם חזק ומרשים לתוך ים המחזור האשכנזי. אם נזכור שמשולם בוודאי לא נתן חילו לחיבור סליחות⁴⁹⁹, אך טבעי הוא שסליחותיו הרבות של שלמה הבבלי תפסו את מקומן באשכנז. רשאים אנו לשער שהאוירה במגנצא בדורם של ר' שמעון בר יצחק⁵⁰⁰ ור' גרשם מאור הגולה היא הקרקע הפוריה לשילובם של פיוטי איטליה בתקופה זאת באשכנז.⁵⁰¹ לזרם פיוטי איטליה אל אשכנז שייכת גם קבוצה גדולה של סליחות מפרי עטו של אליה בר שמעיה איש בארי שהגיעה לאשכנז החל בתחילת המאה הי"א. מועטות מהן הן סליחותיו של משה בר שמואל בר אבשלום שגם הוא חי כפי הנראה באיטליה בתחילת אותה מאה. נראה שסליחותיהם הגיעו לאשכנז עם המשפחות ותלמידי החכמים שנדדו מאיטליה לאשכנז במשך המאה הי"א.

מסלול תפוצתן של הסליחות האיטלקיות היא מאיטליה היישר לאשכנז המערבית (ערי הריינוס) ומשם – ולא היישר מאיטליה דרך הארצות הסלאוויית – הן נפוצו למזרח אירופה ויש מהן שהגיעו מאשכנז גם לצרפת. שתי הוכחות לכך: אותן סליחות עצמן נמצאות גם במנהג המזרחי וגם המערבי וכאמור מקצתן גם בצרפת ונוסח סליחות אלה בדרך כלל נשתמר בכתבי היד של המנהג המערבי הרבה יותר טוב מן הנוסח שאנו מוצאים בכתבי היד (שהם מועטים) של מנהג אשכנז המזרחי.

⁴⁹⁸ עמ' 47.

⁴⁹⁹ לדעת צונץ אין בידינו אפילו סליחה אחת ממשולם בן קלונימוס (עיין LG p. 108-111) אך עיין א. פרנקל, תשלום מערכת היוצר "אפיק רנן ושירים" לר' משולם בר קלונימוס, בתוך "הגיון ליונה", עמ' 552 הערה 11: "אולי יש לייחס לר' משולם גם כמה סליחות" ומדובר שם על שלוש עד ארבע סליחות.

⁵⁰⁰ על הקשרים בין שמעון בר יצחק למשולם בן קלונימוס ומאידך על קשרי משולם עם שלמה הבבלי עיין אצל גרוסמן, חכמי אשכנז, עמ' 51. אל שני חכמי מגנצא הנ"ל יש להוסיף את קלונימוס (בנו של משולם) שחי במגנצא בשנת 1000 בערך שהוא מן המעבירים את פיוטי איטליה לאשכנז (עיין במאמרו הנ"ל של א' פרנקל ב"הגיון ליונה" עמ' 552, בסוף סעיף א של המאמר).

⁵⁰¹ בהקשר זה ראוי להוסיף שגם סליחתו של רב סעדיה גאון לצום גדליה "אבלה נפשי" (מפתח 85) הגיעה כנראה מאיטליה לאשכנז יחד עם הסליחות האיטלקיות הקדומות.

גם הנוסח במחזור נירנברג אינו משובח באותן סליחות איטלקיות שהגיעו אליו דרך מנהג אשכנז המערבי.⁵⁰²

נסיים סעיף זה על פיוטי איטליה באשכנז בדיון על הסליחה "אדברה תחנונים" (מחזור נירנברג, מפתח ג46)⁵⁰³ החתומה בשם "קלונימוס". צונץ⁵⁰⁴ ייחס אותה לר' קלונימוס בר יהודה שהוא פייטן אשכנזי בן המאה הי"ב. על כך יש להעיר את ההשגות הבאות: תפוצת הסליחה גדולה והיא הגיעה גם למנהג אשכנז המזרחי ונמצאת אף בכ"י צרפתי אחד. צורת החריזה שלה היא בשני עיצורי שורש. אוצר המלים הפייטני העשיר מזכיר מאד את יצירותיהם של ר' משולם הגדול, בן סוף המאה העשירית ושל אביו ר' קלונימוס מלוקא.⁵⁰⁵ מספר הפירושים בכתבי היד לפיוט זה גדול⁵⁰⁶ וזה בדרך כלל סימן לסליחה קדומה. ולבסוף: ר' יוסף קרא, בן סוף המאה הי"א כבר הכיר אותה.⁵⁰⁷ כל זה מצדיק את המסקנה שהסליחה "אדברה תחנונים" חוברה בידי ר' קלונימוס מלוקא הנ"ל ואין מקורה באשכנז. אפשר גם לשער שהמחבר הוא ר' קלונימוס בר שבתי מרומא שהיגר לאשכנז בסוף המאה הי"א אך סביר יותר שהמחבר הוא ר' קלונימוס מלוקא. בין ובין כך נראה שמקור הסליחה הוא איטליה.⁵⁰⁸

3. סליחות של פייטני אשכנז בני המאה הי"א.

סליחותיהם של כל פייטני אשכנז הגדולים בני המאה הי"א מיוצגים היטב במנהגי מזרח אירופה ובתוכם גם במחזור נירנברג. נמנה את הגדולים שבהם:

שמעון בר יצחק ורבינו גרשם מאור הגולה מייצגים בפיוטי הסליחות שלהם את

⁵⁰² לכן לא ברור מדוע בחר ע' פליישר, במהדורת פיוטי שלמה הבבלי שההדיר, את מחזור נירנברג כנוסח היסוד לרוב סליחותיו של הפייטן.

⁵⁰³ מהדורה ביקורתית שלה יש במחזור יום כיפור עמ' 277.

⁵⁰⁴ LG p. 255–256.

⁵⁰⁵ ומייחסים לו את הרהיטים "ובכן מי לא ייראך" (מחזור נירנברג מפתח ג31).

⁵⁰⁶ נעזרים אנו בעניין זה בכלי העזר החדש והחשוב Elisabeth Hollender, Clavis Commentariorum of Hebrew Liturgical Poetry in Manuscript' (980 pp.), Brill 2005.

⁵⁰⁷ עיין צונץ LG p. 256.

⁵⁰⁸ על סליחותיו של ר' בנימין בר זרח עיין להלן.

בני הדור הראשון של פייטני אשכנז.

בנימין בר זרח חי באמצעה של המאה הי"א. עדיין לא נתברר אם הוא בן אשכנז או בן איטליה.⁵⁰⁹ פיוטיו נפוצים מאד במחזור האשכנזי ובעיקר בו, אך סגנונו מושפע במיוחד מסגנון פייטני דרום איטליה. משום כך שיערו שמוצאו אולי מאחת הארצות הדוברות יוונית.⁵¹⁰

רש"י ור' מאיר בר יצחק ש"ץ הם בני המחצית השנייה של המאה.

פיוטיו של רש"י (כולם סליחות) מועתקים בעיקר בכתבי יד אשכנזיים ונראה שרובם נכתבו כשהיה רש"י בגרמניה. סיוע למסקנה זאת הוא שרש"י חתם בכמה מפיוטיו "הצעיר" ומעיד בזה שהם נתחברו בצעירותו. גם כמה מסליחותיו של **ר' יצחק בר יקר** מועתקות בשני מנהגי המחזור האשכנזי. לפי סגנונו ותפוצת פיוטיו גם הוא שייך למאה הי"א.⁵¹¹ אפשר שהיה אחיו של ר' יעקב בר יקר, מורו הזקן של רש"י.

שתי סליחות נוספות שייכות לרובד זה של פייטני המאה הי"א: "אדון בפקדך" (מחזור נירנברג, מפתח ג43) החתומה **יצחק הכהן החבר** ו"אזעק אל אלהים קולי" (מפתח ב57) החתומה **שלמה הקטן**.

עד כאן פיוטי המאה הי"א ששם מחבריהם ידועים לנו. אך במחזור נירנברג יש סליחות רבות אנונימיות וננסה כעת להציע שלוש תכונות מיוחדות של פיוטי אשכנז מן המאה הי"א כדי לאתר בעזרתן פיוטי סליחות אנונימיים מתקופה זאת. א. סגנון פיוטי תקופה קדומה זאת יש בו סימנים מיוחדים.⁵¹²

ב. פיוטי אשכנז המערבית של המאה הי"א זכו לתפוצה ניכרת הן במנהג אשכנז המזרחי והן בצרפת. אנו מניחים שההסבר לתופעה זאת הוא כך: במאה הי"א ישיבות אשכנז הגדולות היו מרכזי התורה שמשכו אליהם חכמים ותלמידים גם מן המזרח וגם מצרפת. דוגמאות לכך הם רש"י, חתנו מאיר בר שמואל ויוסף קרא

⁵⁰⁹ עיין לעיל עמ' 57.

⁵¹⁰ פליישר, שירת הקדש. עמ' 431.

⁵¹¹ עיין ב"לקט פיוטי סליחות", נספח, עמ' 790.

⁵¹² ואין כאן המקום לדיון מפורט על נושא זה.

שבאו לאשכנז מצרפת. מנחם בן מכיר שלמד במגנצא פעל בבוהמיה לאחר גזירות תתנ"ו. חכמים אלה ושכמותם הפיצו את פיוטיהם של פייטני אשכנז הקדומים בארצות שאליהם הגיעו לאחר שחזרו מלימודיהם בישיבות אשכנז.

ג. הסליחות הקדומות (עד סוף המאה הי"א) זכו בדרך כלל לפירושים רבים בכתבי היד וזאת בניגוד לסליחות מן המאות הבאות.

אמנם נכון הוא שגם פיוטים קדומים יותר (לפני המאה הי"א) יש בהם קני-מידה כאלה ולכן אפשר שבתוך הרשימה דלהלן יש גם סליחות אנונימיות שהגיעו לאשכנז מאיטליה.

לאור שיקולים אלה נציין את הסליחות האנונימיות הקדומות שבמחזור נירנברג:

"אביוני עמך" (מפתח ב107, אפשר שמחברה הוא בנימין בר זרח); "יי אלהי הצבאות יושב הכרובים" (ב53); "יי אלהי הצבאות צג" (ג37); "אזון תחן" (ב61, גם 14); "אזרחי מעבר הנהר" (ב87); "אין לנו מצח" (ג105); "אל נא רפא נא" (ג98); "אנא הואל סלוח" (ג104); "אנא השם הגדול הנכבד" (ג40); "אנוסה לעזרה פצתי עדיך" (ב70);⁵¹³ "אנחנו החומר ואתה יוצרנו" (ב104); "אפסו אישים" (ג89); "ארבעה מלכיות" (ב63); "אריות הדיחו" (ב64); "אתאנו לך יוצר הרוחות" (ב5); "אתה תקום תרחם" (ב89); הפזמונים "במוצאי מנוחה" (ב122), ו"כי הנה כחומר" (ג4); "סלח נא אשמות" (ג3); ו"תגרת ידך אסוף" (ב97).

לבסוף נזכיר שלוש סליחות שנכתבו בסוף המאה הי"א ובימיה הראשונים של המאה הי"ב כתגובה על גזירות תתנ"ו. הסליחה הראשונה היא "אלהים אל דומי לדמי" (א126, גם ג73) לדוד בן משולם בן קהילת שפירא. השנייה היא "ברית כרותה מלשכוח" (א127, גם ג74) לבנימן בר חייא, אף הוא כנראה עד ראייה לגזירות. שתי הסליחות מתארות תיאור חי את גזירות תתנ"ו ואת מעשי קידוש השם בהן. הקהילות שילבו את שתיהן למעמדי הסליחות של יום הכיפורים וכאשר נקבע יום אסרו חג של פסח כיום תענית וסליחות לזכר גזירות מסע הצלב

⁵¹³ סליחה זאת מועתקת גם בסידור-מחזור בני רומא (כ"י וינה ספרייה לאומית heb 187, קטלוג שוורץ 97) משנת 1418. על כל פנים מחברה אינו ר' אלעזר הרוקח; עיין לקט פיוטי סליחות, עמ' 776.

השני, "גזירות תתק"ו", נבחרו שתי סליחות אלה כראשונות במעמד.⁵¹⁴ הסליחה השלישית היא "ישראל עמך תחנה עורכים" (א13, גם ב61; מהדורה ביקורתית ב"סליחות פולין" עמ' לה) החתומה "יצחק הקטן ברבי מאיר חזק ואמץ". לפי תוכנה היא תגובה לגזירות ולנסיונות שידול להמרת דת. סגנונה ולשונה קרובים ביותר לפיוטיו של מאיר בר יצחק ש"ץ. בכתבי היד היא מועתקת לעיתים ליד סליחות אחרות של רמב"י ש"ץ ותפוצתה הגיעה אף לצרפת. אין להוציא מכלל אפשרות שמחברה הוא רמב"י ש"ץ עצמו.⁵¹⁵

4. סליחות של פייטני אשכנז המערבית בני המאות הי"ב והי"ג.

סליחותיהם של פייטני אשכנז המערבית (ערי הריינוס) בני המאה הי"ב ואילך נעדרות כמעט לחלוטין ממחזור נירנברג – אף סליחה אחת מן הפייטנים דלהלן אינה מועתקת בו: אליעזר בן נתן (הראב"ן), קלונימוס בן יהודה, יהודה בן קלונימוס, דוד בן קלונימוס, שאלתיאל בן מנחם, שמחה בן שמואל משפירא, אברהם בן שמואל (אחי ר' יהודה החסיד), מנחם בן יעקב מוורמייזא ור' אלעזר הרוקח.

רק סליחה אחת ("אשכל מבושל" ב95) משל ברוך בר שמואל נקלטה במחזור נירנברג ומאפרים מבונא יש סליחה אחת ("אשיחה במר נפשי" ב99) ושתי תחינות ("תא שמע" ב134; "תחלי תורה" ב132) בלבד. וראוי לציין שכל שלושת הפיוטים האלה נעדרים מכל מנהגי הסליחות של המנהג המזרחי שהגיעו לדפוס.⁵¹⁶ סליחתו של ר' הלל בר יעקב (אחיו של אפרים מבונא) "אמוני שלומי ישראל" (ג74) על גזירת בלויש נקלטה במחזור נירנברג במוסף יום כיפור כמו הסליחות על גזירות תתנ"ו שראינו לעיל – היום הקדוש נחשב למועד ראוי להזכרת פיוטי קידוש

⁵¹⁴ לכאורה תמוה הוא שסליחות לזכר שנת תתנ"ו ישמשו לזכר שנת תתק"ו אך הקהילות בדרך כלל לא דקדקו בזה: בהרבה קובצי סליחות הכותרת לסליחות המתארות גזירות היא כללית "לגזירה" ולא הקפידו לקבוע פיוטים מסויימים לתאריכים מסויימים.

⁵¹⁵ ידועים עוד פיוטים שבהם רמב"י חתם בשם בנו "יצחק", עיין "לקט פיוטי סליחות", עמ' 794, הערה 119.

⁵¹⁶ אפשר שמספרן המועט של תחינות שנתחברו על ידי פייטני המנהג המזרחי גרם לתחינות של ר' אפרים מבונא להתקבל בכמה קהילות. על דרך זאת יש אולי להסביר את העובדה שפיוטיו של הפייטן ה"מערבי" הראב"ן לשבת של מילה (ב47–48) נקלטו בקהילות מזרח אירופה ובמחזור נירנברג.

השם.

ננסה לשער מדוע סליחותיהם של פייטני אשכנז המערבית לא הגיעו לא למנהג אשכנז המזרחי ולא לצרפת,⁵¹⁷ וזכו איפא לתפוצה מקומית בלבד. נראה שרוב חכמי מזרח אירופה של המאה הי"ב והי"ג (ימי "לאחר גזירות תתנ"ו") לא ראו עוד את חכמי בני דורם באשכנז המערבית כמוריהם המובהקים. את עיקר תלמודם הם קיבלו בצרפת אצל בעלי התוספות. כשחזרו לקהילותיהם במזרח אירופה העדיפו להביא איתם משיבות צרפת פיוטים צרפתיים וספרדיים, כפי שנראה עוד להלן.

5. סליחות של פייטני מזרח אירופה בני המאות הי"ב והי"ג.

סליחות רבות של פייטני מזרח אירופה נשמרו במחזור נירנברג. את המחצית הראשונה של המאה הי"ב מייצגים ר' מנחם בר מכיר ("אדם בקום עלינו", מפתח 44; "אחלה אל יי", ג90), ר' אפרים בר יצחק מרגנסבורג (מחזור נירנברג מביא שבע סליחות שלו) ותלמידו ר' יואל בן יצחק הלוי, אבי הראבי"ה ("אל אלוה דלפה עיני", ב69; "אלהים יראה לו", ב72; "יי צדיק יבחן", ב77).

אחריהם אנו באים אל קבוצת פייטנים שאינם ידועים כל כך – הם חיברו סליחות בודדות, לעת מצוא, ואלה נפוצו באוספים המקומיים של קהילות מזרח אירופה. למקצתם אף נתחברו פירושים שמצויים לנו ברובם בספר "ערוגת הבשם" לר' אברהם בן עזריאל⁵¹⁸ המשקף את מנהגן של קהילות בוהמיה, כלומר מנהג האשכנז המזרחי. לקבוצת פייטנים זאת שייכים הפייטנים הבאים:

אליהו בר יעקב ("את אשר חטאתי", ב97); יהודה כהן ("אוייה לך נפשי", ג90); יצחק בן יעקב הלבן מפראג, תלמידו של רבינו תם ("אמונת מלכים", ב110); יצחק בן משה⁵¹⁹ ("אהיה אשר אהיה לעד", ג41; "אלהי תהלתי אל תחרש", ג91; ואולי שייכת לו גם הסליחה "אזנך הטה והקשב" [ג94] החתומה רק "יצחק"); לוי

⁵¹⁷ עיין "לקט פיוטי סליחות" עמ' 775.

⁵¹⁸ מהדורת א"א אורבך, ירושלים תרצ"ט-תשכ"ג (4 כרכים).

⁵¹⁹ עיין עליו להלן בסמוך.

"אלהים אלהי ישראל", ב115; "אם תוציא יקר מזולל", ב116; "אלהים לבדך אם עבדך", ב116; משה בן חסדאי מתקו ("אבינו מלך", ג93); משה בר מתתיה ("אליך אשפוך", ב111); שלמה בר מנחם ("שלוש עשרה מדות", ג45 [הפיוט מועתק במחזור נירנברג בנוסחו המקורי וראה את עיבודו המאוחר בדפוסים]; לכאן שייכת כנראה גם הסליחה "אנא עוררה"⁵²⁰, ב68); שמואל ("שושנת ורד", ב53).

אולי שייך לכאן גם הפייטן יצחק בן מאיר מלו דבר,⁵²¹ מחבר הסליחה "אלוהי עושי נוצרי", ג95, אבל אפשר שהוא פייטן צרפתי.

יצחק בן משה הנ"ל הוא כנראה ר' יצחק אור זרוע אשר מפרי עטו נשתמרו במחזור נירנברג גם היוצר להפסקה שניה "אביעה נפלאות" (א58) ומערכת היוצר לשבת שלפני ראש השנה.⁵²² אם אכן כך הוא הצליח עורך מחזור נירנברג לקבץ אליו כמעט את כל פיוטיו הידועים של ר' יצחק אור זרוע מוינה.⁵²³ ר"י אור זרוע נפטר כשבעים שנה לפני זמן כתיבתו של מחזור נירנברג.

על אלה יש להוסיף קבוצה של סליחות אנונימיות שנתחברו במזרח אירופה בתקופה זאת:

"אבואה ואשתחווה ואכרעה", ב94; "אזרחי הוער ממזרח", ב118; "אדם איך יזכה", ב71 (גם ג78); "אלהי הרוחות אל תאנף", ב108; "אנא אדון הרחמים", ג105; "אשת אב רם", ב113; "כאשר נשאת אשם", ג89. מבין אלה בולטים שני הפיוטים

⁵²⁰ סליחה זאת (לערב ר"ה) ידועה בכל מנהגי אשכנז המזרחיים ונמצאת רק בכתבי יד של מנהג אשכנז המזרחי. חתימתה היא "אא"ב גג"ד שלמה חזק ואמץ" ובסוגרי המחרוזות בא פסוק מקראי ובו "אח". ידועים לנו שני פיוטים של הפייטן שלמה בן מנחם: "שלוש עשרה מדות" הנ"ל ו"את עם הנסגל" ("לקט פיוטי סליחות" סימן רעו). התבניות והחתימות של שני פיוטים אלה דומות מאד למצוי ב"אנא עוררה" הנ"ל ושלושתם נכתבו כנראה לערב ר"ה. לפיכך סביר מאד שגם "שלמה", המחבר של "אנא עוררה", הוא אותו שלמה בן מנחם. חוץ ממה שעולה מפיוטיו לא ידוע על שלמה בן מנחם דבר. בטעות נתייחס "אנא עוררה" לשלמה הבבלי ב"סליחות פולין" סימן כה ועיין לעומת זאת אצל צונץ LG p. 404.

⁵²¹ "לו/לא דבר" הוא כינוי (על פי ש"ב ט ד ועוד) ועל משמעותו עיין צונץ GL p.110 וכן Gallia Judaica לפי המפתח העברי של שמות המקומות.

⁵²² גוף יוצר "אל אלהים", אופן "שאו לבבכם", זולת "אלהים אלי", ב49-50, ועיין "לקט פיוטי סליחות", עמ' 790 ואילך. סליחה נוספת שלו נדפסה שם, סימן קעג, עמ' 368.

⁵²³ ואולי ראוי לומר שיש כאן העדפה מכוונת כלפי אחד מגדולי ההלכה של מנהג אשכנז המזרחי, מעין מה שראינו לעיל (עמ' 76) לגבי ר' חיים פלטיאל (הצעיר מר"י אור זרוע בשלושה דורות בערך).

"אלהי הרוחות" ו"אנא אדון הרחמים" במבנם הפשוט, שאינו מלוטש, ונראה שנתחברו יחסית בתקופה קדומה.

כאן המקום להזכיר ולדון בתבנית מיוחדת של פיוטי סליחות שנתחדשה במאה הי"ב ומיוחדת – בעיקר – לפייטני מזרח אירופה של המאות הי"ב והי"ג. והרי דוגמה של מחרוזת אחת (מפתח ב73) עם תבנית כזאת:

אמת אתה הוא ראשון ואין ראשית לראשיתך
 ואתה הוא אחרון ואין סוף לאחריתך
 ואנו ודתך מעידים כי אין זולתך
 צדקתך צדק לעולם ותורתך אמת

בכל הפיוטים מסוג זה יש שלוש תכונות תבנית: ארבעה טורים בכל מחרוזת, כל המחרוזות פותחות ומסתיימות במילת קבע אחת והטור הרביעי הוא בדרך כלל פסוק מקראי שמסתיים במילת הקבע.⁵²⁴

סליחות כאלה נוהגות דווקא בקהילות מזרח אירופה ורבות מהן שולבו במיוחד במעמד הסליחות של ערב ראש השנה. לא מעטות מהן הן אנונימיות. לפיכך נוסיף לרשימת הסליחות האנונימיות של מזרח אירופה שבמחזור נירנברג את הסליחות הבאות, וכולן בעלות התבנית הנ"ל: "יי ארץ אשתחווה", ב72; "אמת אתה הוא", ב73; "חיים ארוכים תכתבנו", ב74;⁵²⁵ "מלך אחד יהיה", ב75; "שלום תשפות לנו", ב76; "ישראל אל יי יחל", ב109; "ירושלים את יי הללי", ב111; "שמים תעלה", ב112. ברשימה זאת שמונה פיוטים וחמשת הראשונים שברשימה מועתקות במחזור נירנברג במעמד ערב ר"ה, וכמעט ברצף אחד. גם מילות הקבע "יי", "אמת", "חיים", "מלך", "שלום" מתאימות יפה לפיוטי ערב ראש השנה.

⁵²⁴ בסדר הסליחות כמנהג ליטא נדפסו זה אחר זה שלושה פיוטים כאלה (סימנים ל-לב) ובמנהג פולין נדפסה הסליחה הידועה "חיים ארוכים תכתבנו" (סימן לה).

⁵²⁵ ועיין על "אמת אתה הוא" ו"חיים ארוכים" להלן בהערה 528.

ואלה הפייטנים שחיברו פיוטים בתבנית זאת, חתמו בהם את שמם ופיוטיהם מצאו את מקומם במחזור נירנברג: יואל בן יצחק הלוי ("אלהים יראה לו", ב72); משה בן מתתיה ("אליך אשפוך נפשי כמים", ב111); לוי ("אלהים אלהי ישראל הקיצה לפקוד", ב115; "אלהים לבדך אם עבדך", ב116); אברהם בן יצחק ("הודו אדיר ונורא", ב115); מרדכי בר שבתי (הוא חיבר ארבעה פיוטים למעמד הסליחות של יום כיפור: "מפלטי אלי צורי", ג45 שהיא עקידה לשחרית; "מלכי מקדם", ג79, סליחה למוסף; "מאתך תהלתי" סליחה, כנראה מיועדת למנחה,⁵²⁶ ג107; "ממעון קדשך", ג108, לנעילה). על כמה מן הפייטנים האלה נדון להלן⁵²⁷ בהקשר של פייטני יוון ורומניא במחזור נירנברג.⁵²⁸

אמרנו לעיל שאחד מקישוטי התבנית של סליחות אלה הוא הפסוק המקראי בטור הרביעי, המסיים את המחרוזת. הפייטנים הביאו פסוק זה לעיתים כ"שיבוץ מתואם"⁵²⁹ שהיא דרך פייטנית שנולדה בספרד באמצע המאה הי"א ועברה לפייטני צרפת לקראת סוף אותה מאה.⁵³⁰ דרך זאת הגיעה לפייטני אירופה המזרחית במאה הי"ב כחלק מן ההשפעה הצרפתית שנדון בה גם להלן.⁵³¹

6. סליחות של פייטני צרפת וספרד והשפעתם על הפייטנות המזרח אירופית.

כשדנים על הקשר בין הפייטנות הצרפתית והספרדית לאוצר הסליחות של המנהג האשכנזי המזרחי (שכולל את מחזור נירנברג) יש לדון על שני נושאי המשנה

⁵²⁶ אך במחזור נירנברג מועתקת בנעילה.

⁵²⁷ עמ' 122.

⁵²⁸ בדיקה מדוקדקת אולי תוכל לזהות ולשייך כמה מן הסליחות האנונימיות לפייטנים שהזכרנו כאן. כדוגמה תשמם המסקנה שהגיעה אליה ד' גולדשמידט בסדר הסליחות כמנהג ליטא, עמ' פג ופח ובה הוא ציין את הדמיון בין שלוש הסליחות "אלהים יראה לו" (לר' יואל בן יצחק הלוי), "אמת אתה הוא" ו"חיים ארוכים" והשערותיו (בעמ' פג) שאולי מחבר אחד לשלושתן.

⁵²⁹ המחקר משתמש במושג זה כשרצונו לומר שיבוץ מקראי בפיוט כשהפייטן משנה בכוונה את המשמעות המקראית המקורית ומפתיע את השומע במשמעות חדשה למילים המקראיות הידועות כשהן מופיעות בפיוט; עיין פליישר, היוצרות, עמ' 504, 577.

⁵³⁰ עיין פליישר, אזהרות לר' בנימן פייטן, קבץ על יד יא עמ' 66 ואילך.

⁵³¹ עיין "לקט פיוטי סליחות", עמ' 807, הערה 182.

הבאים: הראשון הוא דרכי המעבר של סליחות צרפת וספרד אל המנהג האשכנזי המזרחי, ואפשר להבחין כאן בין שלוש דרכי מעבר: (1) סליחות צרפתיות הגיעו למזרח אירופה דרך אשכנז המערבית. (2) סליחות ספרדיות הגיעו לצרפת ומשם לאשכנז המערבית והמזרחית. (3) סליחות הגיעו למזרח אירופה ישירות, שלא דרך אשכנז המערבית. נושא המשנה השני הוא השפעת דרכי הפייטנות הספרדית על הפייטנים המחברים סליחות במנהג האשכנזי המזרחי.

נתחיל בנושא המשנה הראשון: פייטני צרפת במאה הי"א מיעטו מאד בכתיבת סליחות ולכן רק סליחות צרפתיות מועטות – כולן של ר' יוסף טוב עלם – הגיעו לאשכנז. לעומת זאת סליחותיהם של אליהו הזקן או של יצחק בן שמואל⁵³² מקומם לא יכירם כלל במחזורי אשכנז. באשר לפיוטי סליחות ספרדיים: כבר במאה הי"א הגיעו לאשכנז סליחות בודדות של ר' יוסף אבן אביתור ופזמונים של ר' שלמה אבן גבירול והם נפוצים בכל מנהגי אשכנז. הם הגיעו גם למזרח אירופה עם כל פיוטי המאה הי"א, כפי שראינו לעיל. מבין הסליחות המועתקות במחזור נירנברג נציין:

ר' יוסף אבן אביתור: "אדון מועד כתקח" (ג107); "אזכרה מצוק" (לי' בטבת, א27).⁵³³

ר' שלמה אבן גבירול: העקידה "אז בהר מור" (ב119) והפזמונים "שחר קמתי להודות" (ג123); "שופט כל הארץ" (ב79, גם ג45); "שעה נאסר" (לי"ז בתמוז, ב6). פיוטיו של רשב"ג נתקבלו בברכה, ואולי בגלל מיעוט העקידות והפזמונים שהיו בידי בני אשכנז הקדומים.

פיוטים צרפתיים וספרדיים לא מעטים נקלטו ישירות במנהג המזרחי בלי שעברו

⁵³² כוונתנו לר' יצחק בן שמואל הקדום שהוא אולי אביו של רמב"י ש"ץ, עיין "לקט פיוטי סליחות"*, עמ' 809.

⁵³³ רבו הדעות באשר למחבריהם של שני פיוטים אלה, אך לפי מצב המחקר היום נראה ששניהם לר' יוסף אבן אביתור. על הראשון עיין "לקט פיוטי סליחות", עמ' 781, הערה 71. על הפיוט השני עיין ש' אליצור, "למה צמנו", ירושלים תשס"ז, עמ' 101 ואילך.

דרך מנהג אשכנז המערבי.⁵³⁴ תופעה זאת היא טיפוסית למנהג אשכנז המזרחי ומנוגדת למנהג המערבי שקלט רק פיוטים צרפתיים מועטים. התופעה גם אינה מיוחדת לפיוטי סליחות. דוגמה לכך היא⁵³⁵ קליטתה של הקדושתא של ר' יוסף טוב עלם לשבת הגדול דווקא במנהג אשכנז המזרחי. כך הגיעו למחזור נירנברג הסליחות של שלמה בר אבון הנער ("אזרח ממזרח", ב117; "אור לישרים נגלה", ב118), הפזמון "חוקר הכל וסוקר" (יצחק, ג127)⁵³⁶ והסליחה של יום טוב בר יצחק מיואני "אמנם כן" (ג3).⁵³⁷ נראה שגם משה בר יוסף ("ארבעה אבות נזיקין", ב98) הוא פייטן צרפתי. סליחתו של ר' יוסף טוב עלם "אין אומר ואין דברים" (ב106) מועתקת, מלבד במחזור נירנברג, רק בכתבי יד צרפתיים ואולי זאת הסיבה שהיא הגיעה למזרח אירופה לא לפני המאה ה"ב. מפיוטי הספרדים נזכיר את הפזמון "שמע עליון" (ב125, גם א28, שמחברו הוא כנראה שלמה אבן גבירול), "מצעק מעלות השחר" (ג108) למשה אבן עזרא ואת "ברכי אצולה" (ב114) ו"און זרענו" (ב115) של ר' יהודה הלוי. עד כאן על סליחות צרפתיות וספרדיות במחזור נירנברג.

נושא המשנה השני בסעיף זה הוא, כזכור, השפעת דרכי הפייטנות הספרדית על הפייטנים המחברים סליחות במנהג האשכנזי המזרחי. כידוע, השפיעה הפייטנות הספרדית כבר על פייטני צרפת הגדולים ר' אליהו הזקן ור' יוסף טוב עלם בתחילת המאה ה"א. באשכנז הושפע לראשונה רמב"ם ש"ץ מפיוטי הספרדים וזאת לא לפני סוף המאה ה"א. המשקל הכמותי⁵³⁸ שבו שקל כמה וכמה מפיוטיו (ביניהם התחינה "תפילה תקח", ב82, לערב ראש השנה) והחריזה ה"מעין אזורית"⁵³⁹ שאימץ מלמדים על השפעה ספרדית חזקה, ואלה תורמים לביסוס ההשערה

⁵³⁴ לעיל עמ' 115 כבר נסינו לשער את הסיבה לכך – שהותם של תלמידי חכמים ממזרח אירופה במאות ה"ב והי"ג בעיקר בישיבות בצרפת (ולא בגרמניה). יש הסבורים שגולים מצרפת שהתיישבו במזרח אירופה הביאו איתם פיוטים צרפתיים, אך נראה שהשפעת מנהג צרפת על המנהג האשכנזי המזרחי קדומה לגירושי היהודים מצרפת.

⁵³⁵ מה שכבר תיארנו לעיל חלק ב, עמ' 31.

⁵³⁶ הפיוט הוא צרפתי (או ספרדי) שהרי הוא נזכר על ידי המחבר של "סדר טרוייש", עמ' 20.

⁵³⁷ למנהג אשכנז המזרחי הגיעה סליחה זאת ללא הסטרופה הפותחת שלה ("יום ים ירושון") הנמצאת בכל כתבי היד הצרפתיים, עיין מחזור יום כיפור, עמ' 28 וסדר טרוייש, עמ' 22.

⁵³⁸ כלומר משקל היתדות והתנועות, עיין פליישר, שירת הקודש, עמ' 341 ואילך.

⁵³⁹ עיין עליה בהרחבה אצל פליישר, שירת הקודש, עמ' 350 ואילך.

שארץ מוצאו של רמב"י ש"ץ היתה צרפת. נראה גם שהעקידה של שלמה אבן גבירול "אז בהר המור" (ב119) כבר עמדה לפני רמב"י ש"ץ כשחיבר את "אל הר המור" (ג109) שלו.

אך הפריצה הגדולה של ההשפעה הצרפתית והספרדית אל הפייטנות האשכנזית, המערבית והמזרחית כאחת, התחוללה רק כחמישים שנה מאוחר יותר, במאה הי"ב. תלמידי החכמים מאשכנז ומבוהמיה שלמדו בצרפת, כמפורט לעיל, לא רק הביאו איתם פיוטי צרפת וספרד אל תוך מנהג אשכנז המזרחי, אלא גם החלו לחבר בעצמם פיוטים המושפעים מן המשקל, התבניות והסגנונות של הפייטנות הספרדית. בולטים בזה פיוטיהם של אפרים בן יצחק מרגנסבורג, תלמידו יואל הלוי וברוך בן שמואל.

במאות הי"ב והי"ג יוצרים פייטני צרפת ומזרח אירופה פזמונים מעין אזוריים כפייטני ספרד ממש בעוד שדרך פייטנות זאת ניכרת הרבה פחות בין פייטני אשכנז המערבית. במחזור נירנברג (ובשאר מנהגי מזרח אירופה) מוצאים אנו את הפזמונים הבאים וקשה לקבוע אם מחבריהם הם צרפתיים או בני קהילות מזרח אירופה: "בין (יום) כסה לעשור" (אליעזר בן שלמה, ב125); "ישמיענו סלחתי" (שלמה בן שמואל, ג126); "יחביאנו צל ידו" (יצחק בן שמואל, ג127); ו"ירצה צום עמך" (יצחק בן אביגדור, כנראה פייטן בן צרפת, ב127).

7. סליחות של פייטנים הקרובים לארצות הביזנטיות (יון או רומניא).

הקבוצה האחרונה של פייטני סליחות המיוצגת במחזור נירנברג היא קבוצת פייטני יוון או רומניא שפיוטיהם מועתקים הן ב"מחזור רומניא" והן במחזור נירנברג. אין אנו יודעים על פייטנים אלה הרבה ואף אין אנו יודעים אם חיברו את פיוטיהם (שכאמור, הגיעו למחזור נירנברג) בשעה שישבו במולדתם בארצות הבלקן או שהם נדדו אל אירופה המזרחית ושם יצרו את פיוטי הסליחות שלהם. כבר הזכר⁵⁴⁰ שהקשרים בין יהדות ארצות ביזנץ לקהילות בארצות הסלוויות (בעיקר בוהמיה) הם קדומים מאד אך הפיוטים שיידונו להלן מאוחרים יחסית, מן

⁵⁴⁰ לעיל חלק א, עמ' 12.

המאה הי"ב ואילך.⁵⁴¹

החשוב בקבוצת פייטנים זאת הוא מרדכי בן שבתי הארוך.⁵⁴² במחזור נירנברג מועתקות מסליחותיו: העקידה המפורסמת "מפלטי אלי צורי" (לשחרית יו"כ, ג45); "משאת כפי" (למנחה של יו"כ, ג96) ועוד ארבע סליחות בתבנית של מילות קבע כפולות.⁵⁴³ באותה תבנית נכתבה הסליחה "הודו אדיר ונורא" (ב115) על ידי אברהם בן יצחק שסליחותיו מועתקות בעיקר במחזור רומניא. הסליחה "אהיה אשר אהיה פצתה" (ב103) נכתבה על ידי ר' טוביה ברבי אליעזר (בעל מדרש "לקח טוב") מקסטוריה. על אלה יכולים אנו להוסיף את הסליחות האנונימיות ממחזור נירנברג "אשירה ואזמרה (ל)שמך גואלי" (ב86); "אליך נשאתי עיני" (ב102); "הלא על כי" (ב133) שמועתקות אף הן במחזור רומניא.

נחתום את דיונינו בשתי סליחות הידועות עד היום רק ממחזור נירנברג: "אלהי בך בטחתי" לר' שבתי בר יצחק (ב102) ו"אכרעה על ברכי קידה" לר' משה בר שבתי (ב106). השם "שבתי" מצוי בתחילה בעיקר בקרב יהדות ביזנץ (ואיטליה) וכנראה הגיע משם למזרח אירופה. אפשר, איפא, שמוצאם של שני הפייטנים האלה הוא בקהילות יוון או רומניא.

⁵⁴¹ וכידוע היו גם מהלכים בכיוון הפוך: למחזור רומניא הגיעו פיוטים שמקורם הוא במזרח אירופה ואף מצרפת (וקצת מהם הגיעו מצרפת לביזנץ דרך אירופה המזרחית).

⁵⁴² הוא חותם לעיתים "הסון"; עיין על כך אצל צונץ LG p. 337.

⁵⁴³ עיין לעיל עמ' 117.

מפתח הסליחות במחזור נירנברג (חלק ג')

שם הפיוט	מס' דוידזון	ייעוד	המחבר	מיפתח מס'	עמ' במאמר
אב לרחם	א 53	סליחה, שחרית יו"כ	שלמה הבבלי	ג42	103
אבדנו מארץ	א 86	זכור ברית, בה"ב	רגמ"ה	א16	99
		זכור ברית, ער"ה		ב79	101
		זכור ברית, נעילה		ג109	
אבואה ואשתחזה	א 129	סליחה, ימי תשובה	אנונימי	ב94	117, 105
אביוני עמך	א 204	סליחה, ימי תשובה	בנימן בר זרח?	ב107	114, 106
אבינו מלך	א 212	סליחה, מנחה יו"כ	משה מתאקו	ג93	117, 103
אבל אנחנו	א 287	סליחה, מוסף יו"כ	בנימן בר זרח	ג70	103
אבלה נפשי	א 304	סליחה, צום גדליה	רב סעדיה גאון	ב85	111, 102
אבן הראשה	א 313	סליחה, י"ז בתמוז	אברהם בר מנחם	ב5	100
אבן מעמסה	א 315	פזמון, נעילה	אנונימי	ג111	104
אבשרה בקהל	א 397	סליחה, תענית אסתר	בנימן בר זרח	א45	100
אגגי כהעמיק	א 401	סליחה, תענית אסתר	יוסף (אבן אביתור)	א45	100
אדאג מחטאותי	א 455	סליחה, י"ז בתמוז	יעקב	ב6	100
אדברה וירוח לי	א 470	סליחה, י' בטבת	בנימן בר זרח	א27	100
אדברה תחנונים	א 473	חטאנו, שחרית יו"כ	קלונימוס (מלוקא?)	ג46	103, 112, 110
אדון בפקדך	א 496	סליחה, שחרית יו"כ	יצחק הכהן החבר	ג43	102, 113, 103
אדון דין אם ידוקדק	א 499	סליחה, שחרית יו"כ	זבדי	ג42	103

התפילה והפיוט במחזור נירנברג

125

שם הפיוט	מס' דוידזון	ייעוד	המחבר	מיפתח מס'	עמ' במאמר
אדון לך הרחמים	א 551	סליחה, ימי תשובה	אנונימי	ב98	105
אדון מועד כתקח	א 549	סליחה, נעילה	יוסף (אבן אביתור)	ג107	120, 103
אדם איך יזכה	א 1138	סליחה, ער"ה	אנונימי	ב71	,101 ,102 117, 103
		סליחה, מוסף יו"כ		ג78	
אדם בקום	א 1158	סליחה, תענית אסתר	מנחם בר מכיר	א44	116, 100
אהבת עוז	א 1258	עקידה, ימי תשובה	בנימן בר זרח	ב118	106
אהיה אשר אהיה לעד	א 1421	סליחה, שחרית יו"כ	יצחק בר משה	ג41	116, 103
אהיה אשר אהיה פצתה	א 1423	סליחה, ימי תשובה	טוביה בר אליעזר	ב103	123, 106
אוחילה מעי	א 1708	תחינה, ימי תשובה	שמעון בר יצחק	ב133	107
אויה לך נפשי	א 1791	סליחה, מנחה יו"כ	יהודה כהן	ג90	116, 103
אוילי המתעה	א 1807	סליחה, צום גדליה	שמעון בר יצחק	ב86	102
אויתך קויתך	א 1816	סליחה, ימי אלול	אליה בר שמעיה	ב60	105
אומנות אבותי תפסתי במצוק	א 1863	סליחה, ימי תשובה	אפרים בר יצחק	ב89	105
אומנות אבותי תפסתי בתפלה	א 1864	סליחה, ימי תשובה	אפרים בר יצחק	ב116	106
אומץ יוסיף	א 1877	סליחה, ימי אלול	מאיר בר יצחק	ב65	105
און זרענו	א 1920	סליחה, ימי תשובה	יהודה הלוי	ב115	121, 106
אופן אחד	א 1929	סליחה, ימי תשובה	רש"י	ב104	106
אור לישרים	א 1971	עקידה, ימי תשובה	שלמה בר אבון	ב118	121, 106
אורח צדקה	א 2016	סליחה, מוסף יו"כ	שלמה הבבלי	ג77	103

התפילה והפיוט במחזור נירנברג

126

שם הפיוט	מס' דוידזון	ייעוד	המחבר	מיפתח מס'	עמ' במאמר
		סליחה, ימי תשובה		ב92	105
אותך אדרוש	א 2082	חטאנו, ליל יו"כ	שמעון בר יצחק	ג4	102
אז בהר מור	א 2101	עקידה, ימי תשובה	שלמה אבן גבירול	ב119	120
אזון תחן	א 2192	סליחה, בה"ב	אנונימי	א14	114, 99
		סליחה, ימי אלול		ב61	105
אזור נקמות	א 2198	פזמון, אסרו חג	אפרים בר יצחק	א128	100
אזכרה מצוק	א 2287	סליחה, י' בטבת	יוסף אבן אביתור	א27	120, 100
אזנך הטה	א 2354	סליחה, מנחה יו"כ	יצחק (בר משה?)	ג94	116, 103
אזעק אל אלהים	א 2360	סליחה, ימי אלול	שלמה	ב57	116, 105
אזרח ממזרח	א 2369	עקידה, ימי תשובה	שלמה בר אבון	ב117	121, 106
אזרחי הוער	א 2374	עקידה, ימי תשובה	אנונימי	ב118	117, 106
אזרחי מעבר הנהר	א 2375	עקידה, צום גדליה	אנונימי	ב87	114, 102
אחלה אל יי	א 2515	סליחה, מנחה יו"כ	מנחם בר מכיר	ג90	116, 103
איה כל נפלאותיך	א 2615	סליחה, ימי אלול	רגמ"ה	ב63	105
איך אוכל לבוא	א 2745	סליחה, ימי אלול	יצחק בר סעדיה	ב66	105
איך אשא ראש	א 2767	סליחה, מוסף יו"כ	שמעון בר יצחק	ג70	103
איך נפתח לפניך	א 2838	פתיחה, ראשון לסליחות	בנימן בר זרח	ב52	,101, 98 104
איככה אפצה	א 2928	סליחה, שחרית יו"כ	אליה בר שמעיה	ג38	103
אין אומר ואין	א 2985	סליחה, ימי תשובה	ר' יוסף טוב עלם	ב106	121, 106
אין כמידת בשר	א 3022	סליחה, ימי אלול	שלמה הבבלי	ב59	105
אין לנו מצח	א 3054=3052	סליחה, נעילה	אנונימי	ג105	114, 103

התפילה והפיוט במחזור נירנברג

127

שם הפיוט	מס' דוידזון	ייעוד	המחבר	מיפתח מס'	עמ' במאמר
אין מי יקרא	א 3060	סליחה, שחרית יו"כ	שלמה הבבלי	ג39	103
אין פה להשיב	א 3076	פתיחה, מוסף יו"כ	אפרים בר יצחק	ג69	103
אין תלייה	א 3091	סליחה, ימי תשובה	אליה בר שמעיה	ב90	105
איתן לימד דעת (מאליו) / בטרם ידעוך	א 3206	עקידה, ימי תשובה	אנונימי	ב122	110, 106
איתן לימד דעת / טרם לכל	א 3207	עקידה, ימי תשובה	אנונימי	ב121	106
אך בך לדל	א 3218	סליחה, שחרית יו"כ	שלמה הבבלי	ג43	103
אך בך מקוה	א 3220	סליחה, ימי תשובה	שלמה הבבלי	ב88	105
אך במתח דין	א 3221	סליחה, ער"ה	אנונימי	ב71	102, 101
אך לאלהים	א 3235	סליחה, ימי תשובה	רש"י	ב101	106
אכרעה על	א 3294	סליחה, ימי תשובה	משה בר שבת?	ב106	123, 106
אל אלוה דלפה	א 3393	סליחה, ער"ה	יואל בר יצחק	ב69	116, 101
אל אמונה עזרה	א 3460	סליחה, ער"ה	אפרים בר יצחק	ב68	101
אל הר המור	א 3603	עקידה, נעילה	מאיר בר יצחק	ג109	122, 104
אל לבבם עמך	א 3750	סליחה, מנחה יו"כ	אנונימי	ג92	103
אל נא רפא נא	א 3875	חטאנו, מנחה יו"כ	אנונימי	ג98	114, 103
אלה אזכרה	א 4273	חטאנו, מוסף יו"כ	יהודה	ג81	110, 103
אלהי בך בטחתי	א 4399	סליחה, ימי תשובה	שבתי בר יצחק	ב102	123, 106
אלהי בשר	א 4403	סליחה, מנחה יו"כ	אליעזר בר יצחק	ג94	103
אלהי העברים	א 4415	סליחה, מוסף יו"כ	אפרים בר יצחק	ג72	103
אלהי הרוחות אל	א 4422	סליחה, ימי תשובה	אנונימי	ב108	117, 106

שם הפיוט	מס' דוידזון	ייעוד	המחבר	מיפתח מס'	עמ' במאמר
(יי) אלהי ישראל צדיק	א 703	סליחה, ימי תשובה	אליה בר שמעיה	ב94	105
אלהי תהלתי	א 4556	סליחה, מנחה י"כ	יצחק בר משה	ג91	116
אלהים אל דומי	א 4626	סליחה, אסרו חג	דוד בר משלם	א126	103, 100
		סליחה, מוסף י"כ		ג73	114
אלהים אלהי	א 4641	סליחה, ימי תשובה	לוי	ב115	106
אלהים אין בלתך	א 4620	סליחה, ימי אלול	זבדיה	ב56	105
אלהים בישראל	א 4685	סליחה, ימי אלול	אנונימי	ב58	105
אלהים יי חילי	א 4610	סליחה, ימי תשובה	אפרים בר יצחק	ב96	105
אלהים יראה	א 4738	סליחה ער"ה	יואל בר יצחק	ב72	101, 119, 116
אלהים לבדך	א 4745	סליחה, ימי תשובה	לוי	ב116	106, 119, 117
אלוה כל בריות	א 4304	סליחה, ימי תשובה	משה	ב100	106
אלוהי עושיי	א 4522	סליחה, מנחה י"כ	יצחק בר מאיר	ג95	117
(יי) אליך אשפוך	א 744	סליחה, ימי תשובה	משה בר מתתיה	ב111	106, 119, 117
אליך יי שיועתי בצרתה	א 5032	סליחה, ימי תשובה	משה בר שמואל	ב91	105
אליך יי שיועתי בתחן	א 5033	(פתיחה), ימי תשובה	זבדיה	ב53	104
אליך לב ונפש	א 5066	פתיחה, ימי תשובה	אליה בר שמעיה	ב53	104
אליך נשאתי	א 5080	סליחה, ימי תשובה	אנונימי	ב102	106, 123
אליך נשואות	א 5081	סליחה, בה"ב	אנונימי	א13	105, 99
		סליחה, ימי אלול		ב60	110
אליך פנינו	א 5086	סליחה, שחרית י"כ	אליה בר שמעיה	ג39	103
אלמנות חיות	א 5161	סליחה, מנחה י"כ	מאיר בר יצחק	ג93	103
אם אמרי	א 5215	סליחה, ימי אלול	שלמה הבבלי	ב58	105

שם הפיוט	מס' דוידזון	ייעוד	המחבר	מיפתח מס'	עמ' במאמר
אם אפס רובע	א 5226	עקידה, ימי תשובה	אפרים בר יצחק	ב119	106
אם הרבינו פשע	א 5311	פזמון, ימי אלול	אנונימי	ב125	106
אם עונינו ענו	א 5446	פזמון, מוסף יו"כ	שלמה הבבלי	ג81	103
אם עונינו רבו	א 5459	סליחה, ימי אלול	שלמה הבבלי	ב58	105
אם עקלנו	א 5465	סליחה, ער"ה	אנונימי	ב77	101
אם תוציא יקר	א 5521	סליחה, ימי תשובה	לוי	ב116	117, 106
אמוני שלומי	א 5616	סליחה, מוסף יו"כ	הילל בר יעקב	ג74	115, 103
אמונת אומן	א 5638	עקידה, ימי תשובה	יצחק	ב120	106
אמוניך היום	א 5618	פתיחה, ער"ה	אנונימי	ב67	101
אמונים בני מאמינים	א 5627	עקידה, מנחה יו"כ	בנימן בר זרח	ג97	103
אמונת מלכים	א 5645	סליחה, ימי תשובה	יצחק בר יעקב	ב110	116, 106
אמנם אנחנו	א 5743	סליחה, ימי תשובה	רגמ"ה	ב101	106
אמנם אשמינו	א 5748	סליחה, ליל יו"כ	יוסי בר יוסי	ג2	110
אמנם כן	א 5763	סליחה, ליל יו"כ	יום טוב בר יצחק	ג3	121, 102
אימנתה מאז	א 5780	סליחה, צום גדליה	בנימן בר זרח	ב85	102
אמרנו נגזרנו	א 5948	סליחה, ימי תשובה	שלמה הבבלי	ג78	105
		סליחה, מוסף יו"כ		ב92	103
אמת אתה הוא	א 5992	סליחה, ער"ה	אנונימי	ב73	,101 119, 118
אנא אדון הסליחות	א 6099	סליחה, מוסף יו"כ	אנונימי	ג76	103
אנא אדון הרחמים	א 6103	סליחה, נעילה	אנונימי	ג105	,103 118, 117
אנא אדון צור	א 6108	סליחה, ימי תשובה	אליה בר שמואל?	ב98	105
אנא אלהי תהלתי	א 6217	סליחה, שחרית יו"כ	מאיר?	ג41	103

התפילה והפיוט במחזור נירנברג

130

שם הפיוט	מס' דוידזון	ייעוד	המחבר	מיפתח מס'	עמ' במאמר
אנא (יי) האל הגדול	א 6140	סליחה, מוסף יו"כ	בנימן בר זרח	ג76	103
אנא הואל סלוח	א 6277	סליחה, נעילה	אנונימי	ג104	114
אנא השם הגדול	א 6301	סליחה, שחרית יו"כ	אנונימי	ג40	114, 103
אנא זכור	א 6310	סליחה, ימי אלול	אנונימי	ב55	105
אנא חטא העם	א 6317	סליחה, שחרית יו"כ	אליה בר שמעיה	ג40	103
אנא יי אלהי	א 6134	סליחה, ימי אלול	משה בר משלם	ב56	105
אנא מלך מלא	א 6340	סליחה, מוסף יו"כ	יצחק בר יקר	ג77	103
אנא עוררה	א 6353	סליחה, ער"ה	שלמה	ב68	117, 101
אנוסה לעזרה	א 6398	סליחה, ער"ה	אנונימי	ב70	114, 101
אנוש רימה	א 6513	סליחה, ער"ה	אליה בר שמעיה	ב71	101
		סליחה, מוסף יו"כ		ג79	103, 102
אנחנו אשמנו	א 6530	סליחה, ימי תשובה	שמואל	ב96	105
אנחנו החומר	א 6534	סליחה, ימי תשובה	אנונימי	ב104	114, 106
אני (הוא) אני המדבר	א 6652	סליחה, מוסף יו"כ	אפרים בר יצחק	ג71	103
אני יום אירא	א 6696	סליחה, ימי אלול	שלמה הבבלי	ב57	105
אנקת מסלדיך	א 6844	פזמון, נעילה	סילנו	ג112	104, 45
אנקתי עדיך	א 6847	סליחה, ימי אלול	בנימן בר זרח	ב59	105
אנשי אמנה	א 6850	סליחה, בה"ב	אנונימי	א14	110, 105
		סליחה, ימי אלול		ב65	
אנשי חסד	א 6868	סליחה, בה"ב	יהודה הכהן	א15	99
אפס מזיח	א 7148	סליחה, נעילה	שמעון בר יצחק	ג105	103
אפסו אישים	א 7154	סליחה, מנחה יו"כ	אנונימי	ג89	114, 103
אפפנו מים	א 7162	סליחה, בה"ב	אמתי	א15	99
אקרא לך בצר	א 7405	סליחה, צום גדליה	אנונימי	ב85	102

שם הפיוט	מס' דוידזון	ייעוד	המחבר	מיפתח מס'	עמ' במאמר
ארבעה מלכיות	א 7469	סליחה, ימי אלול	אנונימי	ב63	114, 105
ארבעה אבות	א 7473	סליחה, ימי תשובה	משה בר יוסף	ב98	121, 105
אריה ביער	א 7598	סליחה, ימי תשובה	אליה בר שמעיה	ב91	105
אריות הדיחו	א 6708	סליחה, ימי אלול	אנונימי	ב64	114, 105
ארכו ימים	א 7641	סליחה, ימי אלול	שמעון בר יצחק	ב64	105
ארשת שפתנו	א 7716	סליחה, ימי תשובה	משה	ב107	106
אשא כנפי	א 7757	סליחה, ימי תשובה	מאיר בר יצחק	ב102	106
אשיחה במר	א 7700	סליחה, ימי תשובה	אפרים בר יעקב	ב99	115, 106
אשירה ואזמרה	א 8006	סליחה, צום גדליה	אנונימי	ב86	123, 102
אשכל מבושל	א 8071	סליחה, ימי תשובה	ברוך בר שמואל	ב95	115, 105
אשפוך שיחי	א 8157	סליחה, מנחה יו"כ	רגמ"ה	ג95	103
אשת אב רם	א 8461	סליחה, ימי תשובה	אנונימי	ב113	117, 106
אשתטחה	א 8488	סליחה, ימי תשובה	אנונימי	ב107	106
את אשר חטאתי	א 8505	סליחה, ימי תשובה	אליהו בר יעקב	ב97	116, 105
את הברית ואת	א 8517	עקידה, מוסף יו"כ	מאיר בר יצחק	ג80	103
את יי בהמצאו	א 8496	סליחה, צום גדליה	אליה בר שמעיה	ב84	102
את פני מבין	א 8583	סליחה, ימי אלול	מאיר בר יצחק	ב61	105
אתאנו לך	א 8630	סליחה, י"ז בתמוז	אנונימי	ב5	114, 100
אתה הוא מלכי	א 8779	סליחה, צום גדליה	יצחק בר יקר	ב84	102
אתה (הוא) מקדם	א 8824	סליחה, ימי אלול	רגמ"ה	ב62	105

שם הפיוט	מס' דוידזון	ייעוד	המחבר	מיפתח מס'	עמ' במאמר
אתה מלכי האל	א 8822	סליחה, ימי תשובה	אנונימי	ב108	106
אתה תקום	א 8858	סליחה, ימי תשובה	אנונימי	ב89	114, 105
באתי לפניך	ב 84	סליחה, ימי תשובה	מרדכי בר אליעזר	ב105	106
בין יום כסה לעשור	ב 535	פזמון, ימי תשובה	אליעזר בן שלמה	ב125	106
במוצאי מנוחה	ב 779	פזמון, ימי אלול	אנונימי	ב122	106, 97, 114
במתי מספר	ב 833	פזמון, תענית אסתר	משלם	א46	
ברית כרותה	ב 1717	סליחה, אסרו חג	בנימן בר חייא	א127	100
		סליחה, מוסף יו"כ		ג74	114, 103
ברכי אצולה	ב 1746	סליחה, ימי תשובה	יהודה הלוי	ב114	121, 106
בתולת בת יהודה	ב 1965	סליחה, ימי אלול	בנימן בר זרח	ב65	105
גואל חזק	א 86	זכור ברית, אסרו חג	רגמ"ה	א129	100
דומיה לא אחשה	ד 186	תחינה, ימי תשובה	דוד בר גדליה	ב134	107
דרכך אלהינו, עיין אמנם אשמינו					
הודו אדיר	ה 267	סליחה, ימי תשובה	אברהם בר יצחק	ב115	106, 123, 119
הורית דרך	א 2159	פזמון, צום גדליה	בנימן בר זרח	ב88	102
הלא על כי	ה 669	תחינה, ימי תשובה	אנונימי	ב133	123, 107
חונינו יי חונינו	ח 414	פזמון, ימי אלול	שלמה הבבלי	ב124	106
חוקר הכל	ח 126	פזמון, נעילה	יצחק	ג127	121, 107
חיים ארוכים	ח 247	סליחה ער"ה	אנונימי	ב74	101, 119, 118
יהי רצון, עיין יי שפתי תפתח					
יושב בסתר עליון	י 2289	פזמון	יצחק	ב123	106
יחביאנו צל	י 2428	פזמון, נעילה	יצחק בן שמואל	ג127	122, 107

שם הפיוט	מס' דוידזון	ייעוד	המחבר	מיפתח מס'	עמ' במאמר
יי אלהי הצבאות יושב	א 682	פתיחה, ימי תשובה	אנונימי	ב53	114, 104
יי אלהי הצבאות נורא	א 686	פתיחה, ימי תשובה	רש"י	ב52	104, 98
יי אלהי הצבאות צג	א 688	פתיחה, שחרית יו"כ	אנונימי	ג37	114, 103
יי ארץ אשתחזה	א 763	סליחה, ער"ה	אנונימי	ב72	118, 101
יי יי	א2275	פזמון, בה"ב	אמתי	א16	99
		פזמון, נעילה		ג109	104
יי צדיק יבחן	א 953	סליחה, ער"ה	יואל בר יצחק	ב77	116, 101
יי שמעה	א 5444	פזמון, ימי אלול	אנונימי	ב123	106
יי שפתי תפתח	י 1310	בקשה, ער"ה	רס"ג	ב80	101
ירושלים את יי	י 3854	סליחה, ימי תשובה	אנונימי	ב111	118, 106
ירצה צום עמך	י 3920	פזמון, ערב יו"כ	יצחק בר אביגדור	ב127	122, 102
ישמיענו סלחתי	י 4116	פזמון, נעילה	שלמה בר שמואל	ג126	,104 122, 106
ישראל אל יי	י 4210	סליחה, ימי תשובה	אנונימי	ב109	118, 106
ישראל נושע	י 4234	פזמון, בה"ב	שפטיה	א15	,99, 45 106, 104
		פזמון, נעילה		ג112	
ישראל עמך	י 4248	סליחה, בה"ב	יצחק בר מאיר	א13	99
		סליחה, ימי אלול		ב61	115, 105
כאשר נשאת	כ 32	סליחה, מנחה יו"כ	אנונימי	ג89	117, 103
כי הנה כחומר	כ 203	פזמון, ליל יו"כ	אנונימי	ג4	114, 102
לך יי הצדקה	ל 782	פזמון, מנחה יו"כ	שלמה הבבלי	ג97	103
מאתך תהלתי	מ 131	סליחה, נעילה	מרדכי בר שבתי	ג107	119
מלאכי רחמים... שארית יוסף	1478	פזמון, ימי אלול	שמואל כהן	ב124	106
		פזמון בה"ב		א13	99
מלאכי רחמים... משרתי נורא	אין צונץ ודוידזון	פזמון, ימי תשובה	משה	ב126	

שם הפיוט	מס' דוידזון	ייעוד	המחבר	מיפתח מס'	עמ' במאמר
מלך אחד יהיה	מ 1531	סליחה, ער"ה		ב75	118, 101
מלך מלכים	מ 1621	משה בר שמואל	תחינה, ימי תשובה	ב132	107
מלכי מקדם	ה 489	סליחה, מוסף יו"כ	מרדכי בר שבתי	ג79	,102 119, 103
ממעון קדשך	ל 735	סליחה, נעילה	מרדכי בר שבתי	ג108	119, 103
מעונה אלהי	מ 1980	סליחה, שחרית יו"כ	מרדכי בר שבתי	ג43	103
מפלטי אלי	מ 2096	עקידה, שחרית יו"כ	מרדכי בר שבתי	ג45	,103 123, 119
מצעק מעלות	מ 2164	סליחה, נעילה	משה אבן עזרא	ג108	121, 104
מקוה ישראל	מ 2202	תחינה, ימי תשובה	משה בר שמואל	ב133	107
משאת כפי	מ 2519	סליחה, מנחה יו"כ	מרדכי בר שבתי	ג96	123, 103
סלח נא אשמות	א 4832	סליחה, ליל יו"כ	אנונימי	ג3	114
על שאנו מודים	ע 596	סליחה, אסרו חג	עזרא בר תנחום	א128	100
קדמתה תשובה	אין צונץ ודוידזון	פזמון, ימי תשובה	אנונימי	ב125	106
רועה ישראל	ר 762	פזמון, ימי אלול	אנונימי	ב123	106
שבת הכסא	ש 313	תחינה, ימי תשובה	שמעון בר יצחק	ב130	107
שוממתי ברוב	ש 655	סליחה, ימי אלול	שלמה אבן גבירול	ב66	105, 102
שופט כל הארץ	ש 712	פזמון ער"ה	אנונימי	ב79	101, 100
		שחרית יו"כ	אנונימי	ג45	120, 103
שושנת ורד	ש 771	פתיחה, ימי תשובה	שמואל	ב53	117, 104
שחר קמתי	ש 849	פזמון, ימי אלול	שלמה אבן גבירול	ג123	120, 106
שלום תשפות	ש 1292	סליחה, ער"ה	אנונימי	ב76	118, 101
שלוש עשרה מידות	ש 1386	סליחה, שחרית יו"כ	שלמה בר מנחם	ג45	103

שם הפיוט	מס' דוידזון	ייעוד	המחבר	מיפתח מס'	עמ' במאמר
שמים תעלה	ש 1600	סליחה, ימי תשובה	אנונימי	ב112	118, 106
שמע עליון.. ושוועתו	אין צונץ דוידזון	פזמון, י' בטבת	שלמה	א28	100
שמע עליון ... ומחה	ש 1718	פזמון, ימי אלול	שלמה בר גבירול	ב125	121, 106
שעה נאסר	ש 2008	פזמון, י"ז בתמוז	שלמה בר גבירול	ב6	120
שערי שמים	ש 2076	תחינה, ימי תשובה	שמעון בר יצחק	ב130	107
תא שמע	ת 4	תחינה, ימי תשובה	אפרים בר יעקב	ב134	115, 107
תאבת יום זה	ת 8	סליחה, מוסף יום כיפור	אנונימי	ג71	103
תבוא לפניך	ת 33	סליחה, ימי אלול	שלמה הבבלי	ב55	105
תגרת ידך	ת 89	סליחה, ימי תשובה	אנונימי	ב97	114, 105
תוחלת ישראל ועדת	ת 149	סליחה, ימי תשובה	שלמה הבבלי	ב92	105
תוחלת ישראל חסד	ת 150	סליחה, ימי תשובה	הילל בר יעקב	ב93	105
תומת צורים	ת 345	עקידה, ימי אלול	בנימן בר זרח	ב121	106
תורה החמודה	ת 416	תחינה, ימי תשובה	מאיר בר יצחק	ב131	107
תורה הקדושה	ת 182	תחינה, ימי תשובה	רש"י	ב130	107
תורה התמימה	ת 180	תחינה, ימי תשובה	שמעון בר יצחק	ב131	107
תחלי תורה	ת 219	תחינה, ימי תשובה	אפרים בר יעקב	ב132	115, 107
תחרות רוגז	ת 229	סליחה, צום גדליה	אליה בר שמעיה	ב87	102
תמור עבודת	ת 319	סליחה, מנחה יו"כ	מאיר בר יצחק	ג90	103
תעלת צרי	ת 431	סליחה, נעילה	שלמה הבבלי	ג106	103
תענית ציבור	ת 442	סליחה, בה"ב	מאיר בר יצחק	א16	99

התפילה והפיוט במחזור נירנברג

136

שם הפיוט	מס' דוידזון	ייעוד	המחבר	מיפתח מס'	עמ' במאמר
תפלה תקח	ת 473	תחינה, ער"ה	מאיר בר יצחק	ב82	,101,98 121
תפן בעינוי	ת 479	סליחה, ער"ה	זבדיה	ב69	101
תשוב תרחמנו	ת 549	סליחה, ימי תשובה	שלמה הבבלי	ב95	105

רשימה ביבליוגרפית

- אוצר השירה והפיוט = י' דוידזון, אוצר השירה והפיוט, ניו יורק תרפ"ה ואילך (ארבעה כרכים)
- אור זרוע ח"ב = ספר אור זרוע, חלקים א וב, ז'יטומיר תרכ"ב
- גרוסמן, חכמי אשכנז = א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"ט
- זולאי, מ', ארץ ישראל ופיוטיה, ירושלים תשנ"ו
- יהלם י', פיוט ומציאות בשלהי הזמן העתיק, ת"א תש"ס.
- יהלום-סוקולוף = שירת בני מערבא, מהדורת י' יהלום ומ' סוקולוף, ירושלים תשנ"ט
- לקט פיוטי סליחות, מהדורת ד' גולדשמידט וא' פרנקל, ירושלים תשנ"ג
- מבחר שירת איטליה = שירמן חיים, מבחר השירה העברית באיטליה, ברלין תרצ"ד
- מגילת אחימעץ = מגילת אחימעץ, מהדורת ב' קלאר, ירושלים תשל"ד
- מהרי"ל מנהגים = ספר מהרי"ל מנהגים, מהדורת ש"י שפיצר, ירושלים תשמ"ט
- מחזור ויטרי = מחזור ויטרי, מהדורת א' גולדשמידט, כרך ראשון, ירושלים תשס"ד
- מחזור ראש השנה = מחזור לימים הנוראים, מהדורת ד' גולדשמידט, כרך א ראש השנה, ירושלים תש"ל
- מחזור יום כיפור = מחזור לימים הנוראים, מהדורת ד' גולדשמידט, כרך ב יום כיפור, ירושלים תש"ל
- מחזור סוכות = מחזור שמיני עצרת ושמחת תורה, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשמ"א
- מחזור פסח = מחזור פסח, מהדורת י' פרנקל, ירושלים תשנ"ג
- מחזור רומניא = על פי דפוס קושטא רע"ח
- מחזור שבועות = מחזור שבועות, מהדורת י' פרנקל, ירושלים תש"ס
- סדר אוצר התפלות, ווילנא, תרפ"ח
- סדר מה"ר שבתי סופר, בלטימור תשס"ב
- סדר הקינות = סדר הקינות לתשעה באב כמנהג פולין, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשכ"ח
- סדר חיבור ברכות = על פי העתקת כ"י טורינז, עיין I Davidson, 'The Seder Hibbur Berakot' JQR 21 (1931) pp. 241
- סדר עבודת ישראל, מהדורת יצחק המכונה ד"ר זליגמן בער (מנהג אשכנז) רדלהיים תרכ"ח
- סדר עבודת ישראל, מהדורת יצחק המכונה ד"ר זליגמן בער (מנהג פולין) רדלהיים תרכ"ח
- סדר רב עמרם גאון = סדר רב עמרם גאון, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשל"ב

סידור הרמב"ם = סדר התפילה של הרמב"ם על פי כתב יד אוקספורד, מהדורת ד' גולדשמידט, בתוך ד' גולדשמידט, מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תשל"ט

ספר כלבו = ספר כלבו, לבוב 1860

ערוגת הבשם = אברהם בן עזריאל, ספר ערוגת הבשם, מהדורת א"א אורבך, ירושלים תרצ"ט-תשכ"ג

שבולי הלקט = ספר שבולי הלקט, מהדורת ש' חסידה, תשמ"ח

פיוטי ר' אפרים מרגנסבורג = פיוטי ר' אפרים ברבי יצחק מרגנסבורג, מהדורת א"מ הברמן, ידיעות המכון לחקר השירה העברית בירושלים כרך רביעי.

פיוטי ינאי = מחזור פיוטי רבי ינאי לתורה ולמועדים, מהדורת רבינוביץ צ"מ, ירושלים תשמ"ז

פיוטי ר' פינחס = פיוטי רבי פינחס הכהן, מהדורת אליצור ש', ירושלים תשס"ד
פיוטי רבינו ברוך בר שמואל ממגנצא, מהדורת א"מ הברמן, ידיעות המכון לחקר השירה העברית בירושלים, כרך ששי

פיוטי שמעון בר יצחק = פיוטי רבי שמעון ב"ר יצחק, מהדורת א"מ הברמן, ברלין; ירושלים; תרצ"ח

פירוש הרוקח = פירושי סידור התפילה לרוקח, מהדורת משה ויהודה אלטר הרשור, ירושלים תשנ"ב

פליישר, היוצרות = ע' פליישר, היוצרות, ירושלים תשמ"ד

פליישר מחזור וורמיישא = ע' פליישר, תפילה ופיוט במחזור וורמיישא, בתוך כרך המבואות למהדורה פקסימלית לכרך א' של המחזור, ואדו 1985 (מצוי גם באתר האינטרנט של בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי

פליישר, שירת הקדש = ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים 1975

פליישר, שלמה הבבלי = פיוטי שלמה הבבלי, מהדורת ע' פליישר, ירושלים תשל"ג

קונטרס של מנהג פוזנא ובקצת אגפ'י, דיהרנפורט תקפ"ט

ר"א טירנא = ספר המנהגים לרבינו אייזיק טירנא, מהדורת ש"י שפיצר, ירושלים תשל"ט

תשובות הרא"ש = שאלות ותשובות להרב רבינו אשר ז"ל, ווילנא תרמ"ה

גליה יודאיקה = H. Gross, Gallia judaica, Paris 1897

גרמניה יודאיקה = Germania Judaica Bd. 2: von 1238 bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts von Zvi Avneri, Tübingen 1968

פליישר, מחזור אמסטרדם = E. Fleischer, Prayer and Liturgical Poetry in the Great Amsterdam Mahzor, in The Amsterdam Mahzor History, Liturgy, Illumination, Leiden etc. 1989

צונץ ריטוס = L. Zunz, Die Ritus des synagogalen Gottesdienstes, Berlin 1919

Zunz, Literaturgeschichte der synagogalen Poesie, Berlin = צונץ LG (תולדות) =
1865

B. Ziemlich, Das Machsor Nürnberg, Berlin 1886 = צימליך = (גם באתר מחזור
נירנברג של בית הספרים הלאומי והאוניברסיאי [מקור ותרגום לעברית])